

ÇINGİZ AÝTMATOW

AK GÄMI
(*powest*)

Ol oglanyň iki ertekisi bardy. Biri özüniňkidi, ol hakda hiç kim bilmeýärdi. Beýlekisi bolsa atasyndan eşidenidi. Ahyrynda iki ertekiniň birem galmady. Gepiň tümmek ýerem şonda.

Şol ýyl oglanjyk ýedisini dolduryp, sekizine aýak basypdy. Öňi bilen oňa ýalpyldawuk gulpy süýşürilip ýapylýan, dermantinden edilen gara portfel aldylar. Portfeliň böwründe galam-salam salaýar ýaly jübüsem bardy. Gepiň keltesi, okuwçynyň bukjasydy. Ähli gürrüňem şol bukjadan başlanýardy.

Ol portfeli oglanjygyň babasy aýlanyp ýören awtolawkadan alypdy. Ýaýlagdaky maldarlara hyzmat edýän awtolawkanyň ýoly kädäým-kädäým San-Taş çökertligindäki tokaýçylaryň üstündenem düşýärdi. Jülgäni ýakalap, gaýalaryň etegi bilen ýokarlygyna tarap dag tokaýy beýgelip gidýärdi. Ol ýerde bary-ýogy üç sany hojalyk ýerleşýärdi. Bolsa-da awtolawka gelen mahaly şol üç sany öý hem ýatdan çykarylmaýardy.

Üç öýüň üçüsünde bar bolan ýeke oglanjygam awtolawka gelen mahaly ony ilden öňürti görýärdi.

– Gelýä! – diýip, oglanjyk gapylaryň, aýnalaryň arasyndan at salýardy. – Maşyn magazin gelýä-ä! Yssykkölüň kenaryndan başlanýan araba ýoly jülgäniň gyrasyndan aýlanyp bu ýere gelýärdi. Daşdan-daşa, kötelden-kötele urup gelýän bu ýoldan ýöräýmegem aňsat däl. Garawul daglaryna ýetip, dar çökertlikden uçup kerte çykýan ýol ot-çöpsüz ýylçyr gaýanyň ýanyndan köp-köp öwürüm edip, aşak inýärdi-de, tokaýçylaryň obasyna aýlanýardy. Garawul daglary bu ýerden uzagam däl. Şonuň üçinem tomus aýlary oglanjyk her gün diýen ýaly ol ýerde gidip dürbi bilen Yssykkölüne syn edýärdi. Garawul daglaryndan seretseň, maşyn-a däl, atly hem, pyýada hem edil elniň aýasynda ýaly bolup görünýärdi. Bir gezek tomsuň yssy günleriniň birinde daşdan gurnalan taşanyň önünde suwa düşýän oglanjygyň özüne tarap haýdap gelýän maşyna gözi düşdi. Derýanyň ýalpak ýerindäki ol taşany garry baba ýörite ýasapdy. Kim bilýär, şol taş edilmedik bolsa oglanjyk häzir diri gezip ýörmese-de ýörmezdi. Garry mamasynyň aýdyşy ýaly, derýa bireýýäm ony öz girdabyna dolap, süňküne çenli balykdyr beýleki suw jandarlaryna şam ederdi. Yssykkölden çykarardy. Hiç kim onuň gözlegine-de çykmazdy, hiç kim oglanjyk üçin gözýaşam dökmezdi. Sebäbi, ilki-hä, oglanjyk suw bilen oýun etmeli däl, galyberse-de, onuň ugruna, gözlegine çykaýjak hossary hem ýokdy. Ýöne, şu mahala çenli-hä oňatlykdy, – garrynyň çaklamasy amala aşmaýardy. Eger-de oglanjyk gark bolaýsa, garry mamasynyň dogrudanam, onuň aladasyňam etjek däl. Öz çagasy bolan bolsa aýry gep. Ýöne, garry mama oňa hut «keseki» diýip ýüzlenýärdi. «Gurt çagasyndan ekdi bolmaz» – diýlişi ýaly, näme kesekem keseki bolýar, emma ol keseki bolmak islemese nätmeli? Näme üçin ala-böle ol keseki hasap edilmelimişin. Belkem, oglanjyk däl-de kempiriň özi kesekidir. Ol hakda soň aýdarys, ýaşulynyň oglanjyk suwa düşer ýaly ýasan taşasynyň gürrüňinem soňa goýalyň. Hawa, oglanjyk ýygy-ýygydan awtolawkany görmegi höwes edýärdi. Awtolawka dagdan aşak inýärdi. Onuň yzyndan göterilýän tozan dik asmana galýardy. Ýene şol awtolawka göründi. Oglanjyk özüne portfel alynjagyny önünden bilen ýaly awtolawkanyň bu gezekki peýda bolmagyna öňkülerindenem baş beter begendi. Ol derrew suwdan çykdy-da, horja aýaklaryny çaltlyk bilen jalbaryna sokdy. Derýanyň suwy sowukdy. Şonuň üçinem gaty üşän oglanjygyň bedeni göm-gökdi. Ol awtolawkanyň gelýändigini ilden öňürti adamlara habar bermek üçin oba at saldy. Ol gyrymsy çöp-çalamlarynyň üstünden towsup, uly agaçlaryň, keserişip ýatan daşlaryň, üstünden aşmasy kyn şahalaryň gapdalyndan sowlup, hiç ýerde ýekeje sekundam wagt ýitirmän, güýjünde baryny edip ylgady. Agaçlaryň, daşlaryň her ädimde aýaga badak salmagynyň ahmaldygyny oglanjyk

bilýärdi. «Maşyn magazin geldi. Men soň dolanaryn!» – diýip ol «ýatak düýe» diýip at goýan, ýary ýerde gömlüp galan ullakan çal granit daşa söz gatdy. Umuman, oglanjyk ol «düýäniň» örküjini sypalaman deňinden geçmeýärdi. Oglanjygyň at goýan daşy kändi. Düýeden başga-da, üsti howutly ýaly bir daş bardy. Onuň ady «eýerdi». Ol granit daşynyň üstünde, dogrudanam, aýagyňy sallap oturybermelidi. «Möjek» at alan, hakykatdanam, möjege meňzäp duranam bir daş bardy. Ol çal sepen, goňras kellelidi. Oglanjyk «möjeginiň» ýanyna bagry bilen süýşüp barardy, çenenerdi. Onuň iň gowy görýäni, çakyr kenara abanyp duran äpet gaýa – «tankdy». Göwnüňe bolmasa, ol tank suwy bulandyryp, köpürjikledip derýa girip ötägitjek ýalydy. Kinoda görünýän tanklar, dogrudanam, şeýdýärdiler ahyryn – suwa dagy kürsäp urar ötägiderdiler. Oglanjyk kino diýilýän zady juda seýrek görýärdi. Şonuň üçinem kinoda gören wakalaryny ol hiç mahal ýatdan çykarmaýardy. Setanda-seýranda garry babasy ony ilerki dagyň ýeňsesindäki tohumçylyk fermasyna kino görkezmäge äkiderdi. Görülen kinolaryň netijesinde-de «tank» dünýä inipdi. Olardanam başga-da «gowy» ýa-da «erbet» diýen ýaly daşlaram, hatda «mekir», «samsyk» diýen at alan daşlaram bardy. Ot-çöplerem «mähriban», «gorkak», «batyr», gaharjaň» hem şolara meňzeş at alypdy. Mysal üçin, tikenli bir ot duşman hasaplanýardy. Oglanjyk her günde telim gezek ol «duşman» bilen söweş salýardy. Emma netije çykmaýardy, tersine, gaýtam ol tikenli ot depelendigiche beter ösýärdi hem köpelyärdi. Emma haşal ot bolmagyna garamazdan, sary gülli meýdan çyrmaşygy oňat ot hasap edilýärdi. Ertir irden ol çyrmaşygyň güljagazlary dogup gelýän günü güler ýüz bilen garşy alýardy. Beýleki otlaryň bolsa, ertirmi-agşammy parhyna-da dälidi. Çyrmaşyk gülleri, gün şöhlesi düşdigi bes – derrew ýylgyrmak bilen bolýardy, ilki bir güljagazy açylýardy, soň ikinjisi ... şeýde-şeýde sansyz güljagazlar güne bakyp ýylgyryşýardylar. Akja, saryja, gögümtil ... haýsy reňk diýseň bar. Olaryň ýanynda sesiňi çykarman dursaň, açylan gunçajyklar ukudan oýanan janly zat ýaly bolup, bir-birleri bilen nämedir bir zatlar hakda pyşyrdasýana meňzeýärdiler. Garynja diýjeksiň welin, şolaram güljagazlaryň pyşyrdysyna diň salýarlar. Ir bilen olar gülleriň üstünde at sala-sala, gün nurunyň astynda gülleriň pyşyrdysyny diňleýärler. Belkem, güljagazlar gije gören düýşleri hakda pikir alyşýandyrlar. Günorta bolan mahaly oglanjyk şiraljin otlugynyň arasyna girmegi halaýardy. Şiraljin diýilýän gülsüz-zatsyz emma ysly uzyn ot. Olar topbak-topbak bolup ösýärler. Olaryň golaýynda gaýry ot-çöp bolmaýar. Şiraljinler agzybir ülpetlere çalyň edýärler. Aýratynam, kimdir biri göwnüne degen mahaly ýeke çykyp aglamak islän oglanjyk şol şiraljinleriň arasyna giräýmeli. Şiraljiniň arçanyň ysyna çalyndaş ysy bolýar. Olaryň şahalarynyň arasy elmydama ýyljak hem ümsüm. Iň esasam, ol öz ýapraklary bilen asmanyň önüni tutup oturanok. Şonuň üçinem olaryň arasyna girip arkan ýat-da, asmany synlamber. Ilkibada gözyaş hiç zat görkezmez. Soň welin, gözyaşyň kiplarlansoň, bir topbak bulut süýşüp geler-de, saňa islän zadyň şekilini çekip berer. Ak bulutlar ýagdaýyňa düşüňär, keýpiň gowy dældigini, şonuň üçinem oglanjygyň nirädir bir ýerlere, hiç kimiň bilmeýän, bilmejek ýerlerine ümdüzine tutduryp gidibermek islemeýändigini, «Oglanjyk ýitirim boldy welin, indi biz ony nireden taparkak?» diýip, ah çekilmegini isleýändigini bilýärdi. Şol hyýallaryň hakykata geçmezligi üçin, oglanjygyň hiç ýere ýitirim bolmazlygy üçin, oglanjygyň parahat ýatyp asmany synlamagy üçin ak bulutlar onuň islän zadyna öwrülýärler. Ýöne olaryň nämä öwrülendigini, nämäniň şekilini çekendigini bilmek, saýgarmak, seljermek gerek. Oglanjyk ot-çöpler barada kän zatlar bilýärdi. Sährada ösüp oturan kümüş reňkli otlara onuň rehimini inýärdi. Ol otlar kemakyl, ýeňilkelle. Olaryň ýüpek ýaly ýumşak gök baldaklary şemal bolmasa oňmaýarlar. Şol garaşyp oturandyrlar. Şemal gelip, haýsy tarapa öwürse, şol tarapa-da baş egýändir. Edil buýruk berlen ýaly, tutuş düz meýdan şemalyň ugruna gyşarar. Gök gübürdäp ýagyş ýagan mahaly ol otlar nätjegini bilmeýär. Otlar

çaýkanýarlar, bulanýarlar, bagyrlaryny ýere berýärler. Eger-de aýak bitäýse, şol pursat olar çem gelen tarapa gaçyp gitmäge taýyn. Aý, garaz, ýagys ýagan mahaly olar şeýdip ejizsirän bolýarlar. Ýene şemal öwser, olar ýene-de şemalyň ugruna gyşaryp ugrar. Dost-ýarsyz, deň-duşsuz ýalňyz oglanjyk şol sadaja zatlaryň arasynda şeýdip ýaşap ýördi. Hiç mahal ýadyndan çykarmaýan şol otlaryny, şol daşlaryny ol diňe bir gezek, awtolawka gelen pursady az mahallyk unudýardy, unutmaga mejbur bolýardy. Dogrudanam, awtolawka diýilýän zat dag-daşlar, çöp-çalamlar bilen deňeşdirer ýaly zat däl. Awtolawka diýilýän zatda nämeler bolmaýar, nämeler! Oglanjyk öýlerine ýetende awtolawka eýýäm jaýlaryň ýeňsesine aýlanypdy. Öýleriň hemmesiniňem işigi derýa tarap bakyp durdy, güzere tarap hem başaşaklygyna ýoda gidýärdi. Derýanyň beýleki tarapyndaky uçut kenardan başlanýan tokay belent daglaryň depesine tarap dyrmaşyp gidýärdi. Şeýlelikde, ýaýlagda ýerleşýän ol oba gelýän awtolawka diňe ýeňse tarapdan baryp bilýärdi. Oglanjyk aýny wagtynda ylgap geläýmedik bolsa, awtolawkanyň gelip duranyny hiç kim görjigem, biljigem däl ekeni.

Iş-alada bilen ertir irden dargaşyp giden erkek adamlaryň hiç birem heniz yzyna köwlenmändi. Aýallar bolsa öý işleri bilen gümradylar. Gapylary açyk jaýlaryň önünde peýda bolan oglanjyk ýiti sesi bilen:

– Maşyn, magazin geldi? Maşyn magazi-in! – diýip gygyrmaga başlady. Aýallar gaýda-gaýmalaşyk boldular, nirdedir bir ýerlerde ýygşyryp goýan pullaryny gözlemäge başladylar. Pul tapylandan soňam, olar bir-birinden öňürtjek bolýan ýaly awtolawka tarap ylgadylar. Bu gezek garry mamasam oglanjygy öwmän saklanyp bilmedi.

– Tüweleme, ilden öňürti göräýipdir-dä!

Ol sözden soň awtolawkany hut özi önüne salyp gelene dönen oglanjyk gompardy. Ol awtolawkanyň gelýändiginiň habaryny adamlara ýetirendigine, aýallaryň arasy bilen awtolawka tarap ylgandygyna, awtolawkanyň işiginiň önünde duran adamlaryň arasynda özüniňem bardygyna begenip iki bolup bilmedi. Ýöne, aýallar ony eýýäm ýatdan çykardylar. Aýalçylyk-da, olaryň bu mahal oglanjygy ýatlamaga ellerem ýetmeýärdi. Awtolawkada haryt kändi. Alyjy bolsa gaty azdy. Olaryň hemmesini jem leseň üç adam bolýardy: oglanjygyň garry mamasy, onuň eje siniň aýal dogany Bekeý daýza hemem Seýdahmediň eli gyz lyja ýaşajyk aýaly Güljemaldy.

Emma aýallaryň sany üç bol sa-da, turuzan topalaňy agyr märekäni ýadyňa salýardy. Şo nuň üçinem awtolawkanyň satyjysy gezek-gezege geplen megini, birneme ýuwaşrak bolunmagyny haýys etdi. Emma satyjynyň sözlerine aýallar ullakan ünsem bermediler. Ilki-hä olar awtolawkada bar bolan harytlaryň ählisini özlere tarap çekdiler, soňam saýlamaga-seljermäge durdylar, ahyr soňunda-da saýlan harytlaryny yzyna gaýtaryp, jedele başladylar. Bir-birege geňeş salyndy. Bir haryt birine ýarasa, bahasy gymmat görüldi, beýleki harydyň güli ýaramady, başga biriniň bolsa reňki göwnünden turmady ... Oglanjyk bir gapdalda durdy. Onuň kejebesi daraldy, dag ýolunda awtolawkany gören mahalynda kalbynda dörän şatlygy, joşguny birden zym-zyýat boldy. Az salymyň içinde awtolawka diýilýän zat içi gerekden-gerekmejekden doldurylan adaty bir maşyna öwrüldi duruberdi. Aýallaryň haryt aljak adama meňzemeýändiklerini aňan satjy yüzüni kürşertdi. Wah, öwrüm-öwrüm dag ýollaryny külterläp, bu ýere näme üçin geldiň diýsene! Satyjynyň çak edişi ýaly hem boldy. Aýallar köşeşdiler. Olaryň haryt almak höwesleri ýatyşdy. Oglanjygyň mamasy-ha ilden öňürdip, haryt almaga pulunyň yokdugyna salgylandy. Eliňde puluň bolmasa, haryt alarmyň diýse-ne! Bekeý daýza adamsyndan birugsat lomaý söwda edäýmäge çekindi. Dünýädäki betbagt aýallaryň iň betbagty Bekeý daýza bolsa gerek. Sebäbi, onuň çagasy bolmaýar. Şonuň üçinem arakhor Orazkul ol pahyry çem gelen mahaly urup-sögäp,

gynap ýör. Şonuň üçinem oglanjygyň babasy ezyet çekýär. Çünki, Bekeý daýza onuň mähriban gyzy. Bekeý daýza maýda-çüýde söwdanyň ýany bilen, iki çüýşe arak hem aldy. Wah, ol şol çüýşeleri welin, almaly däl di ahryryn. Çüýşe, alynsa, diňe onuň özi üçin, hut özi üçin erbet bolýar. Oglanjygyň mamasy saklanyp bilmän:

– Nämе, sen öz başyňa özüň belany satyn alýaň, Bekeý? – diýip, satyja eşitdirmejek bolup pysyrdady.

– Ony özüm gowy bilýän! – diýip, Bekeý daýza gysgajyk jogap gaýtardy.

– Saňa akmak diýerler, akmak! – diýip, garry ýuwaş, ýöne dişiniň arasyndan syzdyrdyryp gepledi. Satyjy bolmadyk bolsa-ha garry Bekeý daýzany it dalan ýaly ederdi welin ... Baý, aýallar sögüşmäge ökde-hä! Bu bolan dartgynlykdan Güljemal gelin baş alyp çykmaga synanyşdy. Ol ýakyn wagtlarda Seýdahmediň şähre gitjekdigini, şähre gidilse-de, puluň gerek boljakdygyny satyja düşündirdi. Yza-öňe itnişen aýallar, satyjynyň aýdysy ýaly bary-ýogy baş manatlyk söwda etdiler-de, öýli-öýüne dagadylar. Ondanam bir söwda etdik bolarmy! Satyjy gidip barýan aýallaryň yzyndan tüýkürdi. Ol dargadylan harytlaryny tertipleşdirip, rula münjek bolup durka oglanjykda nazary eglendi.

– Sen kim-ow, hargulak?

Oglanjygyň, dogrudanam, gulaklary ullakandy, boýny inçejikdi, gözleri tegelekdi, kellesi goçakdy.

– Söwda etjek bolýaňmy? Bir zat almakçy bolsaň-a, howluk. Puluň beri barmy seň? Satyjy ol soraglary ýöne durmazlyk üçin beräýýärdi, oglanjykda pul ýokdugyny bilip durdy. Bolsa-da, oglanjyk oňa edep bilen jogap gaýtardy.

– Ýok, daýy, söwda etjekgä. Pulumam ýok. – Üstesine-de ol jogabyny az gören ýaly başyny hem ýaýkady.

– Pul bar bolaýmasyn? – diýip, satyjy söz aýnatdy. – Dünýäde sizden baý adam ýok. Ho, kisäňdäki pul däl-de, nämemiş eýsem?

– Pulum ýok, daýy – diýip, öňküsi ýaly açyk göwün bilen jogap gaýtaran oglanjyk aýdylany tassyklamak üçin ýyrtyk jübüsini çöwürübem görkezdi. (Onuň ikinji kisesiniň agzy çatylandy.)

– Aý, onda seň kisäňdäki pullar gaçyp galan bolaýmasa. Oýnan ýerleriňe aýlansaň-a tapardyň. Olar dymdylar.

– Sen kimiň ogly bolarsyň? – diýip, satyjy ýene sorag bermäge başlady. – Mömün agalardan-a dälsiň?

Jogaba derek oglanjyk baş atdy.

– Agtygymyň?

– Hawa. – Oglan ýene baş atdy.

– Ejeň niredе?

Oglan dymdy. Ol soraga jogap gaýtarmak islemedi.

– Seň ejeňden habar-hatyr ýok, halypa. Ýa ol hakda sen özüňem bileňokmy?

– Bilemok, daýy.

– Kakaň? Kakaňam bileňokmy?

Oglan dymdy.

– Seň asyl bilýän zadyň bir barmy? – Satyjy gyjالات beren boldy. – Ýeri, bolýa. Bilmesen, bilme. – Ol bir penje süýji aldy. – Me, etegiňi tut!

Oglanjyk utandy.

– Al, al. Utanma. Meň saňa garaşyp durmaga wagtyň ýok. Işe. Gitmeli.

Oglanjyk uzadylan süýjüni kisesine saldy-da, awtolawkany ýola salmak üçin ylgamak isledi. Baltak atly çakdanaşa ýalta, hüžžük tüýli köpegi ýanyna çagyrdy. Beýle ýalta iti ýal berip saklamagam haýpdyr diýip, Orazkul Baltagy atjak bolup, günde-günaşa gazap donuny geýýärdi. Ýöne häli-häzirlikçe oglanjygyň babasy beýtmäge ýol bermeýärdi. Baltaga derek başga bir it tapyp, atlymaly iti atdyrman, başga bir ýerlere äkitmek isleýärdi. Baltagyň zat bilen işi bolmazdy, garny dok bolsa-ha, başyny galdyrman ýatardy, aç bolsa-da, bokurdagyndan ötürmäge bir zat hantama bolup, gabat geleniň önünde ýalym-ýulum ederdi. Baltak diýilýän it şeýleräkd. Käte ol içi gysan mahaly geçip barýan maşynyň yzyndan eňerdi. Ýöne uzaga gitmezdi, ýaňy bir bat alardy-da, birdenem yzyna öwürlip gaýdybererdi. Garaz, oňa bil baglar ýaly däl. Bolsa-da, itsizlikden-ä gowrakdy. Nähilem bolsa, it it bolýar-da. Oglanjyk satyja görkezmän, usullyk bilen Baltaga bir süýji oklady. «Ýöne oýlan, – diýip, ol ite duýdurys berdi. – Soň aýtmady diýme. Kän ylgamaly bolarys». Baltak ýalym-ýulum etdi, guýrugyny bulady, ýene süýji hantama boldy. Ýöne, oglan oňa süýji oklap bilmedi. Birden satyjynyň göräýmegi ahmaldy. Gördügem, özi üçin berlen süýjiniň ite oklanmagyny ol halajak däl. Tutuş bir gysym süýjini ol ite oklamak üçin bermändi ahryn.

Şol mahalam oglanjygyň babasy peýda boldy. Ol balarylaryň saklanýan ýerine gidipdi. Arylar uzakda däl, bolsa, öýleriň ýeňsesinde näme gopýany görünmeýärdi. Bolsa-da goja aýny wagtynda gelip ýetişdi. Awtolawka entek ugramandy. Nesibe-dä. Şol tötänlik bolmadyk bolsa, oglanjyk portfelsiz galjakdy. Şol gezek oglanjygyňky çüwdi.

Köpi gören gojalaryň «Ýetişikli Mömin» diýip at dakan ol ýaşulusyny bu töwerekde ýaşaýanlaryň hemmesi diýen ýaly tanaýardy. Mömin aga-da olara beletdi. Mömin aga ol lakamy özüniň alçaklygy, sadalygy, açyklygy, elinden gelse, adamlara ýagşylyk etjek bolýan häsiýeti üçin gazanypdy. Emma Mömin aganyň gowulygynyň gadry bilinmeýärdi. Ol gowulyk mugt paýlanan altyn ýaly gymmatsyzdy. Mömin aga özi ýaly ýaşululara goýulýan hormat-sylagam edilmeýärdi. O pahyry adam sanyna-da almaýardylar. Ol bugu tiresindendi. Bugu tiresinden atly-abraýly adam aradan çyksa, Mömin aga pata sypdyrmaýardy, aradan çykan adama goýulýan hormata guwanýardy. Mal soýmak, odun aýyrmak, pata gelýän hormatly aksakallaryň önünden çykyp, olary atdan düşürmek, çay-suw äbermek ýaly ýumuşlar Mömin aganyň maňlaýyna baky ýazylandy. Uly märekeli patalaryň näme myhmany gyt bolýarmy! Nähili ýumuş buýrulsabuyrulaýsyn, Mömin aga käbir adamlar ýaly gaça durman, etmeli işleri şark-şurk edäýýärdi. Agyr märekäniň önünde durmaly oba aýallary Mömin aganyň ýetişiklidigini görüp:

– Şu galjaň Mömin bolmadyk bolsa, biz näderdik? – diýýärdiler.

Agtygynam ýanyna alyp uzak ýoldan pata gelen goja kişi hyzmatçy ýaş ýigidi göz önüne getirýärdi. Mömin agadan başga adam beýdip, ylgaşlap ýörmegi özüne kiçilik biljekdi. Onuň bolsa beýle pikir kellesine-de gelmeýärdi.

Mömin aganyň myhmanlara beýdip, hyzmat edip ýörşüni hiç kim geňem görmeýärdi. Şol hyzmaty üçinem ol tä ömri ötünçä götermeli «Ýetişikli Mömin» adyna eýe bolupdy. Şol lakamy almagyna-da, onuň özi günäkär. Eger-de haýsydyr bir keseki adam oňa «Mömin, bu ýaşdan soň aýal-ebatlaryň arasynda alakjap ýötmän näme? Hyzmat etjek bolsa, senden gaýry ýaş-ýeleň gytmy? – diýse, Mömin aga oňa: «Dünýäden öten öz doganym ahryn» – diýen jogaby gaýtarýardy. (Ol bugu tiresinden bolanlaryň hemmesini özüne dogan saýýardy. Ýogsam aradan çykan adam Mömine-de, beýleki myhmanlardan golaý däl.) «Öz doganymyň patasy alynýan gün men hyzmat etmesem, kim etsin? Hemmämizem bir Ene Sugundan dörän bugullardyr-da. Ene Sugun bize agzybir ýaşamagy wesýet edipdir.» Ýetişikli Mömin şeýleräk adamdy.

Özünden uly bolsun, kiçi bolsun, hemme kişi Mömin aga bilen «sen» diýip gepleşýär. Goja onuň üçin kemsinibem durmaýar, hatda äsgermezçilik edene-de gaharlanmaýar. Özüni sylamagy başarmaýany ilem sylamaz diýlip, ýöne ýere aýdylmaýan ekeni. Mömin aga özüni sylamagy başarmaýardy.

Mömin aganyň elinden gelmeýän işem ýokdy. Agaç ussaçylygam edibererdi, kelleki hem tikibererdi, küde basmagyň dagy şeýlebir ussadydy welin, onuň basan küdesiniň içine gar ýagys sinjek gümany ýokdyr. Uruş döwründe Mömin aga Magnitogorskide zawodyň gurluşygynda işläpdi, stanowkaçy diýen ady hem alypdy. Uruş gutarandan soň, ol tokaý hojalygy bilen iş salyşdy. Mömin aga, özüne gönüden-göni degişli dälem bolsa, tokaý goragçylygynam edýärdi. Sebäbi onuň giýewsi bolan Orazkul ýygy-ýygdydan myhmançylyga gidýärdi. Orazkul diňe hojaýynlar gelen mahaly tokaýyň eýesidigini bildirýärdi; tokaý hem görkezýärdi, aw hem ediberýärdi. Mala-gara, ýaýlaga Mömin aga esedýärdi. Mömin aga ömürboýy, tä ertirden agşama çenli gara zähmete werdiş boldy. Emma özüni sylatmagy welin, başarmady, öwenmedi.

Aslynda, daş sypatyna görä-de, Mömin agada aksakala meňzeýän görnüş ýokdy. Epeýem däl, agrasam däl, ulumsam däl. Mylaýymdy, sada-dy, göwnaýkdy. Adamzat üçin bähbitsiz bolan şol häsiýetleri Mömin aganyň ýüzüne sereden badyňa-da bilmek bolýardy. Olar ýaly adama: «Mylaým bolma, sada bolma, gaharjaň bol» – diýip, mydama akyly satarlar. Emma ol adamlar öňki endiginden daşlaşyp bilmezler. Onuň ýygirt basan ýüzi hemişe gülüp durandyr, gözleri bolsa: «Saňa menden näme gerek? Haýsydyr bir ýagşylyk etmegimi isleýäňmi? Haýyşyň bolsa aýt. Men seň haýyşyňy bitirmäge döwtalap» – diýýäne meňzeýärdi.

Onuň maşşygrak burny süňksüz ýalydy, boýy hem uzyn däl. Ol çakganja ýetginjege meňzäp duran adamdy.

Sakgal dagy näme! Ýeri, şolam jüpüne düşen däl. Sakgal däl-de gülküdi. Ýalaňaç eňeginde iküç sany sarymtyl tüý sallanyp durandyr. Ähli sakgal hem şojagaz tüýjagazlardan ybaratdy.

Kämahal ýoldan barýansyň welin, öňünden bir ýaşuly çykar. Aty daýawdyr, eýeriň gaşyna kümüş çäýýlandyr, ýaşulynyň sakgaly bardyr welin, tutuş döşüni ýapyp durandyr. Onuň başynda gymmatbaha telpek, egninde owadan parawuzly kaşaň possun, possunyň ýakasynam şol owadan sakgal bezeýändir. Garaz, duranja bir perişdäň bar-da. Şolar ýaly ýaşulyny göreninde baş egip, tagzym ediberesiň geler. Olar ýaly ýaşulynyň orny hem elmydama tördedir, hormatlydyr, sylaglydyr. Mömin agada welin, hiç zat ýokdy. Ol diňe galjaň bolup dünýä inipdi, şol galjaňlyk bilenem geçjekdi. Onda ne sakgal bardy, ne-de sarmyk. Onuň ýeke-täk bir gowy zady – il öňünde gadrym gaçar diýen gorkusy ýokdy. (Ol adam eýle oturdyň, beýle otirdyň, onyň ters, munyň ýalňyş, eýle diýdiň, beýle diýdiň diýen zatlara baş agyrtmaýardy.) Mömin aga, özi şony aňmasa-da bagtly adamdy. Köp-köp adamlar agyr kesel sebäpli ölmeýärdiler-de, özleri kiçi halyna uly bolmagyň aladasyny-pikirini ede-eđe heläk bolýardylar. (Kim özüni akylyly edip görkezmek islänok? Özüni görmegeý, parasatly, dana edip görkezmek islemeýän barmy?)

Mömin aga welin, beýle adamlardan däl. Ol eneden doganda sada bolup dogupdy, il-günem oňa diňe sada adam hökmünde garaýardy.

Diňe bir zatda Mömin aga biçak kemsinýärdi. Olam pata meselesinde. Tutuş nebere üýşüp, aradan çykanyň patasyny nähili derejede almagyň maslahatyny edilýän geňeşe çagyrylmasa, ol gaty öýkeleýärdi, kemsinýärdi. Çagyrylaýanda-da Mömin aga pahyra hiç hili sala salynmaýardy. Şonuň üçinem özüniň unudylýandygyna hapa bolman, ol könenen gelýän däbiň bozulýandygyny ýaman görýärdi.

Mömin aganyň özünüňem ynjalýk bermeýän, gijeler ukudan goýýan hatda agladyberýänem derdi-aladasy bardy. Gojanyň çekýän hasratyny keseki adamlar bilmeýärdiler, ony diňe golaý-goltumy bilýärdi.

Agtygyny awtolawkanyň ýanynda gören badyna onuň bir zada tukatlanýandygyny Mömin aga aňdy. Ýöne öňi bilen ol keseden gelen adam bolany üçin awtolawkanyň satyjysyna üns berdi. Goja ýabysyndan towsup düşdi-de, satyja tarap iki elinem uzatdy.

– Essalawmaleýkim, beýik täjir! – diýip, Mömin aga degişdi. – Kerweniň sag-aman argyşdan geldimi? Söwda-satlygyň oňatmydyr? – Ol mylaýym ýylgyryp, satyjynyň elini silkeleşdirdi. – Görüşmälimize nijeme wagt geçipdir. Hoş gördük!

Satyjy ýaşulynyň aýdan sözlerine ýylgyryp, onuň geýlip-geýlip apgyrdy gyşaryp giden ädigine, kempiriniň tiken biz balagyna, könelişen penjegine, ýel-ýagmyryň astynda galyp, saralan şyrdagyna göz aýlady.

– Kerwen-ä argyşdan sag-salamat geldi welin, o tokaýdan bu tokaýa at salyp, siz ýaly alyjyny agtarmak kyn düşýär, ýaşuly. Aýallryňyza-da mäkäm tabşyrýaňyz öýdýän. Olar bir köpük çykarjak bolsalar, edil Ezraýyla jan tabşyrjak ýaly ýaýdanyşyp durlar. Daş-töweregiňizi harytdan doldursaňam, kisäňize el soksaňyz ýylan gysymlaýjak ýaly bolup dursuňyz, walla.

– Sen gam çekme, gardaş – diýip, Mömin aga müýnli ýaly bolup ýüzüni aşak saldy. – Seniň geljegiňi öňünden aňan bolsak, hiç ýere butnaman, öýde garaşardyk. Ýöne pul bolmasa, söwdaň gürrüňinem etmeli däl. Ýokdan hudaýam almandyr. Ynha, güýz gelende kartoşka satarys welin...

– Gepläber, gepläber – diýip, satyjy Mömin aganyň sözün böldi. – Siz ýaly tüçjar baýlara men gaty beletdirin. Daga özüňizi atyp, etjegiňizi edip ýörsüňiz. Ýer diýseň, ýeriňiz bar, ot diýseň otuňyz bar. Daşyňyzy gurşap alan tokaýam üç günde-de aýlanyp çykar ýaly däl. Mal saklaýaňmy? Balary saklaýaňmy? Emma bir manat sowmaly bolsaňyz, sandyraşyp dursuňyz.. Ynha, ýüpek ýorgan bar. Ýumşajyk ýorganda ýatasyň gelenokmy? Tikin maşynam gutardy. Ýekejesi galdy. Il-gün alýar.

– Hudaýyň haky üçin ynan, olar ýaly lomaý zat almaga bizde nä pul barmy?

– Hawa, men şoňa ynanaryn. Ynandy hasap edäý. Pul basýaňyz, pul! Nä puly o dünýä äkitjek bolýaňyzmy? Heniz ýany bilen beýläk pul äkiden ýokdur. Şony bil ýaşuly.

– Pul ýok, inim, pul ýok. Ene Sugunyň adyndan ant içýän, pul ýok.

– Pul ýok diý-de, şujagaz mahmaldan üç metrjik alaý. Jalbar tikdirip geýersiň.

– Ene Sugunyň adyndan ant içdim ahyrin.

– Sizi yryp bolmaz-la. Biderejik gelenim boldy! – diýip, satyjy elini silkip goýberdi. – Orazkul ýokmudy?

– Ir bilen Aksaý tarapa gidişi. Çopan-çoluklar bilen iş-aladasy bar bolaýmasa.

– Myhmançylyga gitdi diýäýse-ne! – diýip satyjy ýüregindäkini diline getirdi.

Mömin aga birbada sesini çykarmady.

– Haryt almanymyz üçin sen gamlanma, inim – diýip, ýaşuly birden dillendi. – Ynha, güýz geler, hudaý ugruna etse, kartoşka ýetişer. Satarys welin...

– Aý, güýze çenli entek wagt kän, agam.

– Söwda etmedi diýip bizden gaty görme. Öýe baraly, çay içeli.

– Men çay içmek üçin munça ýol sökmedim! – diýip, satyjy pert jogap gaýtardy. Ol awtolawkanyň gapysyny ýapjak bolup durka, maşyn ugrasa yzyndan ylgamaga häzirlenip, ýaşulynyň ýanynda itiniň gulagyndan tutup duran oglanjyga tarap seretdi.

– Iň bolmanda, portfel bir al. Ojagaz oglan mekdebe gitmeli bolar. Näçe ýaşynda?

Geljek güyz oglanjyk mekdebe gitmelidi. Şonuň üçinem irginsiz satyjydan bir zat almagyň hyýalyňa düşen ýaşuly onuň pikirine goşuldy.

– Dogry aýdýaň. Meň ýadyma-da düşmändir. Ol ýedi ýaşayar. Sekizine gitjek... Hany, Bäräk gel, – diýip, Mömin aga agtygyny çagyrdy.

Goja kiselerini barlaşdyryp, gaty kän mahal bäre jübüde ýatan köneje başligi çykardy.

Satyjy oglanjyga tarap begenç bilen göz gypdy-da:

– Al, hargulak! – diýip, portfel uzatdy. – Indi diňe okabermegiň galdy. Okamagy başarmasaň welin, ömrüň ötyänçä şu daglaryň arasynda, babaň ýanynda galmaly bolarsyň. Şony bil.

Gaýtargysyny sanap duran Mömin aga:

– Okaman näme? Hökman okar! – diýdi. – Meň agtyjagym gaty düşbüje oglandyr.

Şondan soň Mömin aga täzeje portfeli bagryna basyp duran oglanjyga tarap seretdi-de, pessaý ses bilen:

– Biý-ä oňat bolaýdy. Güyz geler welin, mekdebe gidersiň – diýdi. Garrynyň gataňsy barmaklary oglanjygyň başyny sypady.

Başyny sypan hossarlyk eli oglanjygyň bokurdagyny doldurdy. Gojadan bedeniň hem gara zähmetiň deriniň ysy göterildi. Bu etraplarda çaganyň göwnüni göterip bilýän ýekeje adam bardy. Olam Mömin agady. Özlerini akyly saýýan adamlar oňa «Mömin ýetişikli» diýip, kemsitseler kemsidibersinler. Giň jahanda şondan sada, şondan mylaýym, şondan mähriban adam ýok. Sada bolsa, bolubersin. Sada bolsa-da, oglanjygyň öz ýakyny, öz babasy bar.

Bir portfel üçin beýle uly şatlyk bolar öýdüp oglanjygyň özem garaşmady. Şu mahala çenli ol mekdep hakda pikirem etmändi. Şu mahala çenli ol diňe çagalaryň mekdebe barýanyny görýärdi. Mekdep bolsa, dagyň aňrsynda ýerleşýän yssyköl obalarynyň birindedi. Bir gezek bugu tiresinden hormatly adamynyň biri dünýäden ötende babasy bilen şol etraplara pata baran oglanjyk mekdebi hem görüpdi. Şol minutdan başlap, oglanjyk portfelden aýrylyşmady. Begenjinden ýaňa towsaklap ýören oglanjyk goňşy-golamlaryň hemmesine portfelini görkezip çykdy. Babanyň alyp beren sowgady öňi bilen mama görkezildi, yzyndanam Bekeý daýza. Bekeý daýza oňa gaty begendi, portfel bilen birlikde ol oglanjygyň özünem öwüp goýberdi.

Bekeý daýzanyň keýpiniň gowy mahalyňa duşaymak gaty çetindi. Ýygy-ýygdydan keýpi bozulýan Bekeý oglanjyga kän bir ünsem bermeýärdi. Oglanjyga üns bermäge ol pahyryň eli hem degip duranok, öz derdi özüne ýetik. Garry mamasynyň aýtmagyna görä, eger-de Bekeýiň çagasy bolaýsa, ol düýpden başga adama öwrülmelidi. Onuň çagasy bolaýsa, şu mahalky Mömin agada öz durkuny, bolşuny üýtgetmelidi. Ýogsam Mömin aganyň ýene bir gyzy – oglanjygyň ejesi hem bardy. Barybir, öz çagaň bolmasa-da gowy däl welin, çagaň çagasy bolmasa, hasam erbet. Oglanjygyň mamasy şeýle diýýär. Düşübilsen, düş-dä!

Bekeý daýzadan soň oglanjygyň portfelini Güljemal gelin bilen onuň gyzjagazyna görkezmäge ylgady. Ol ýerdenem meýdanda ot ýatyryp ýören Seýdahmediň ýanyna eňdi. Ol ylgap barşyna «düýe» diýilýän sary daşyň gapdalyndan geçdi. Ýöne «düýäniň» örküjinden syýpap geçmäge ýene onuň wagty bolmady. Oglanjyk «eýeriň», «möjegiň», «tankyň» gapdalyndan zymdyrylyp, derýanyň kenaryny ýakalady-da, Seýdahmediň işleýän ýerine gönükdü. Ot ýatyrylýan ýerde bu gün Seýdahmediň ýeke özüdi. Mömin diňe, diňe bir öz paýyny däl, eýsem Orazkulyňkynam bireýýäm orup gidipdi. Orulan otam eltilmeli ýerine eltilipdi. Orazkulyň, garry mamadyr, Bekeý daýzanyň kömekleşmegi bilen Mömin aga mal ýatagynyň ýanyna iki küdede edinipdi. Goja dyrmyk bilen daraşdyryp, şeýlebir küde etdi welin, oňa ýel-ýagmyrňam hiç hili howpy yokdy. Mömin aga her ýylam şeýdýärdi. Orazkul, herhal ketdesumak bolany üçin ot ýatymagy özüne kiçilik bilýärdi, ol işi gaýynatasynyň başyna taşlaýardy.

«Islesem, siziň hemmähizem işden kowup bilerin!». Orazkul Mömin aga bilen Seýdahmede şeýle diýýär. Onam serhoş mahaly diýýär. Ýogsam, Mömin agany-ha, kowubam bilesi ýok-la. Ony kowsaň, kimi işletjek? Mömin agasyz iş bolarmy? İş bolsa tokaýda mydama kekirdekden, has beterem güýz aýlary. Mömin aga: «Tokaý diýilýän zat pytrap ötägider ýaly bir süri mal däl. Ýöne oňa garamazdan, tokaýa-da göz gerek» – diýýär. Çünki ýangyn döräýse ýa-da dagdan sil inäýse, labyra böwet bolup galýan agaçlary gerek tarapa süýşürmeseň, işi pyrryk hasap edäý. Agaçlar harap bolmasyn diýibem tokaýçy bellenýär-dä, Seýdahmedi bolsa, Orazkulyň işden kowmajagy görnüp dur. Sebäbi ol «towşantüýräk» adam. Hiç zada goşulanogam, hiç zadyň dawasynam edenok. Ol şeýle ýuwaş hem daýawdygyna garamazdan, gaty ýalta, özem ýatmagy gowy görýär. Şonuň üçinem ol tokaý hojalygyna işe giren bolaýmasa. Mömin aga aýtmyşlaýyn, Seýgahmet ýaly ýigitler sowhozda maşyn ýa-da traktor sürmeli welin, Seýdahmet bolsa, mellegindäki kartoşkanam ota basdyryp ýör. Kartoşkany haşal otdan saplamalam eli çagaly Güljemal gelin.

Mal üçin gyşoty ýygyp başlamagam Seýdahmet gijikdirdi. Hut onuňam Mömin aga oňa öz kinaýaly sözlerini aýtmaga mejbur boldy: «Geçen gyşam saňa nebsim agyryp, mallaryňa haýpym gelendir. Şoň üçinem bedämi paýlaşandyryn, Seýdahmet. Eger bu ýylam goja kişiniň bedesine göz gyzdyrýan bolsaň, heniz giç dälkä göniňi aýt. Saňa derek özüm ot ýatymaga-da kaýyl». Şol sözler üçin bolsa gerek, Seýdahmet ýeňi bilen ýüzüni syldy.

– Näme habar getirdiň? Ýa meni çagyryňlarmy?

– Ýok, çagyranoklar. Meň portfelim bar. Babam alyp berdi. Men mekdebe gitjek.

– Şony aýtmak üçin meň ýanyma gaýtdyňmy? – diýip, Seýdahmet gülüp goýberdi. Soň ol süýem barmagyny çekgesine eltip «sähne» diýen alamat aňlatdy. – Seň babaňam şeýle adamda. Senem şoň agtygy. Hany, göreli. – Ol portfeli eline aldy-da, açaryny oýnaşdyryp gördi, ýaňsylama bilen güldi, başyny ýaýkady. – Sen haýsy mekdebe okuwa gidýäň? Seň okajak mekdebiň haýsy welaýatda bolmaly?

– O nähili haýsy mekdep? Fermanyň mekdebi bolar-da.

– Baý-bo-ow! Jelasaýa gatnamalymy? – Seýdahmet geňirendi. – Ol mekdebe ýetjek bolsaň, dagdan aşansoňam baş kilometr dagy gitmeli ahyryn!

– Babam meni ýabyly gatnatjak diýýär.

– Günde bir gezek aňryk, günde bir gezek bärlik... Babaňam aklyndan azaşyp ýör öýdýän? Beýtmek meýli bar bolsa, onuň özem okuwa ýazylaýmaly bolar-da? Seň bilen bir partada otursyn-da, okuw gutaransoň hem özi gaýtsyn, hemem seni alyp gelsin. – Seýdahmet çäykana-çäykana güldi. Mömin aganyň agtygy bilen bile bir partada oturanyny göz önüne getirende onuň içi byjyklanýan ýaly boldy.

Alada galan oglanjyk dymdy.

– Gam çekme, köşek. Men ony, ýöne gülmek üçin aýdyp goýberiberdim.

Seýdahmet oglanjygyň burnuna çalaja pitikledi-de, başyna geýen babasynyň köne papagynyň gaşyny onuň ýüzüne tarap basyp goýberdi. Mömin aga tokaý hojalygynyň işgärlerine berilýän resmi eşiği geýmäge utanýardy. («Men nä uly hojaýynmy? Geýmäge öwrenişen gyrgyz telpegimi hiç zat bilen çalyşman!») Mömin aga tomus aýlarynam ata-babadan gelýän, keçeden edilen, gyrasyna gara setinden jähek aýlanan ak galpak, gyşam könedan gelýän deriden edilen telpek geýerdi. Tokaý hojalygynyň işgärleriniň geýmeli ýaşyl papagyny bolsa öz agtygyna berýärdi.

Seýdahmediň uly täzeligi gülki bilen garşy almagy oglanjyga ýaramady. Ol ýüzüni küşerdip, papagynyň gaşyny ýokaryk galdyrdy-a, Seýdahmet ýene-de bir gezek burnuna pitiklejek bolanda, kellesini silkip jabjyndy.

– Beýtmesene.

– Bä-ä, gaharjaňja ekeniň-aýt! – diýip, Seýdahmet gülümjiredi. – Men oýun edýän-ä. Portfeliň-ä diýseň gowy portfel ekeni. – Soň ol oglanjygyň egnine kakdy. – Indi bolsa öz ugruňa gidiber, köşek. Güýmenip durmaga meň wagtym ýok. Iş kän, iş.

Eline tüýküren Seýdahmet oragyna ýapyşdy.

Oglanjyk ýene şol ýodajyk bilen, şol tanyş daşlarynyň gapdaly bilen öýe tarap at saldy. Ol bu mahal dag-daşa güýmenip wagt ýitirmek islemeýärdi. Daşdan-bu ýankydan zerury – täze portfel bardy.

Ol özi bilen gepleşmegi gowy görerdi. Ýöne bu gezek welin, ol öz-özi bilen däl-de, portfeli bilen söleşdi. «Sen Seýdahmede ynanma. Meň babam oň aýdyşy ýaly akmak adam dälidir. Babam pahyr mekirligi, hilegärligi bilenok. Şonuň üçinem adamlar onuň üstünden güljek bolýarlar. Babam ulymsam däl, gedemem. Şonuň üçinem ol ikimizi mekdebe-de gatnadar, gerek bolsa, ondan aňyrraga-da äkider. Sen biziň mekdebimiziň niredediginem entek bilýän dälşiň. Ol gaty uzakda-da däl-le. Ikijigimiz Garawul daglaryna çykyp, mekdebe dürbi bilen syn ederis. Ondan başga-da, men saňa ak gäminem görkezerin. Ýöne, öňürti ikimiz saraýa girip-çykmary bolarys. Men dürbümi saraýda gizläp goýýan. Gölejige-de göz-gulak bolmary welin, men ak gämä seretmegi has gowy görýän. Gölämiz eýýäm ullakan boldy diýseňem ýalňyşmarsyň. Süýräýse dagy baş berjek gümany ýok. Henizem sygryň emmesini sormak endigini goýanok. Sygram näme, onuň enesi bolany üçin süýdünü gysgananok. Düşünýäňmi? Eneler öz çagalaryndan hiç zat gysganmaýarlar. Göljemaň şeýle diýýär. Onuňam öz gyzygazy bar. Basym sygyr sagylar, ikimiz göle bakarys. Şonda hem biz Garawul daglaryna dyrmaşyp, ak gämä syn ederis. Men öz dürbüm bilenem şeýdip gepleşýän. Indi biz üç bolduk: men, sen, dürbi...

Oglanjyk ýolboýy şeýdip gelyärdi. Portfel bilen gepleşmek oňa ýarady. Ol gürrüni dowam etmek, bilmeýän zatlaryny portfele bildirmek isledi. Ýöne gapdaldan eşidilen at toýnagynyň sesi onuň ünsüni sowdy. Agaçlaryň aňyrsydan mele atly bir adam peýda boldy. Ol Orazkuldy. Olam öýe tarap barýardy. Onuň özünden başga adama ayak atmaga rowa görmeýän Alabaşy kümüş çayylan üzeňnilidi, döşi hem kümüş şelpeler bilen bezlendi.

Orazkulyň ýeňsesine süýşen şlyapasy tüýlek maňlaýyny açyp görkezýärdi. Yssy howa onuň ysgynyny alan bolara çemeli – ol atyň üstünde irkilip otyrды. Raýon ýolbaşçylarynyň geýýänine meňzedilip, onçakly ökde däl tikimçiniň elinden çykan mahmal kiteliň ähli iliklerem ýazdyrylandy. Ak köýneginiň etegi guşagynyň aşagyndan çykyp ýatyrdy. Onuň garny dokdy. Ol häzir serhoşdy. Ýap-ýaňy myhmançylykda bolan Orazkul gymyz baryny içe-ççe, kekirdegine gelýänçä-de iýipdi.

Tomsuň düşmegi bilen dag ýaýlagyna gelen çopan-çoluklar Orazkuly häli-şindi myhmançylyga çagyryýardylar. Onuň köne tanyşlaram bardy. Oňa garamazdan, Orazkulyň myhmançylyga çagyrylmagynyň soňy «çöplüdi». Ol gereklije adamdy. Has beterem ol täze jaý gurjak bolýan adamlar üçin zerurdy. Jaý gurunjak adam agaç diýdi, ýene diýdi gerek enjamlaryň ugruna çykmarydy. Onuň üçinem mallary dagda taşlap allaowarralara gitmelidi. Orazkulyň ugruny tapyp bilseň welin, agaç işiňi-hä bitdi hasap edäý. Şonuň ugrundan turup bilmeşen welin, düýbünü tutan jaýyň ömrüň ötyänçä-de boýuny ýetirmez.

Eýeriň gaşynda irkilip oturan, iýmek-içmekden ýaňa agraman hem hondan bärsi adama öwrülen Orazkul hrom ädiginin burnuny üzeňňä çalaja ildirip barýardy.

Oglaňjyk täze portfelini galgadyň çykanda hiç zada garaşman oturan Orazkul tas atdan agyppy.

– Orazkul daýy, Orazkul daýy, meň portfelim bar, portfelim! Men mekdebe gidýän. Ine, portfel!

– Häk, seň bir... – diýip, jylawy çekmäge zordan ýetişen Orazkul sögündi.

Ol ukusyzlykdan ýaňa gyzaran hem pökgeren gözlerini oglaňjyga tarap aýlady.

– Sen nireden peýda bolup ýörsüň?

– Men öýe barýan. Meň täze portfelim bar! – Soň oglaňjyk sesini haýaltdy. – Men Seýdahmede portfelimi görkezmege gitdim.

– Ýeri, bolýa-da. Oýnaber! – diýip, eýeriň üstünde çaykanyp oturan Orazkul ýoluny dowam etdi.

Diňe bir portfel däl, perzent berilmän, tebigat tarapyndan kemsidilen Orazkul haýsydyr bir enesi taşlap giden oglaňjygyň sözünem piňine-de almaýar. Tebigat diýilýän zat hemme kişini öz ganyndan önen perzent bilen begendirip ýör. Birnäçeleriň-ä çagasynyň sany sanardanam kän. Emma Orazkula welin, tebigat ýekje çagada berenok.

Orazkul burnuny çekip, ardynjyrazy. Gahar-gazap, kem sinme ony bogdy. Ömrüniň perzentsiz geçjekdigine haýpy gelen Orazkulda dogmazak aýalyňa aýylganç ýigrenç döredi. Çaga döremeýäniniň başga sebäbem bolmagy ähtimaldy welin, şu mahal ähli günä Bekey pahyryň üstüne ýüklengidi...

«Men seni...» diýip, aýalyňa gaýybana haýbat atan Orazkul etlek barmaklaryny mäkäm ýummak bilen aglamakdan zordan saklandy. Ol öýüne ýeten badyna aýalyny ýenjip başlaýadygyny bilýärdi. Orazkul her gezek serhoş bolanda, şol ýagdaý gaýtalanýardy. Öküz ýaly gödek adamyň gahar-gazaby içinde saklamaýardy.

Oglaňjyk ýoda bilen barýan atyň yzyna düşüpdi. Birdenem Orazkul gözden gaýyp boldy. Ol çepe sowuldy-da, atdan düşdi, jylawy taşlap, ösgün otlaryň arasyna siňip gitdi. Öňe eglip ýüzüni tutup barşyna çalarak çaykandy. Derýanyň kenaryna ýetensoň, Orazkul kenarda çommalyp oturdy-da, goşawujyny suwdan dolduryp, ýüzüni ýuwdy.

Orazkulyň hereketlerini synlan oglaňjyk yssydan ýaňa onuň kellesi agyrandyr diýen netijä geldi. Ol Orazkulyň aglandygynyndan, aglaman saklanyp bilmeýändiginden bihabardy. Orazkul eline portfel alyp önünden çykan çaganyň öz ogly dældigi üçin, oglaňjyga adam dilinde aýdar ýaly bir-iki sany söz tapmandygy üçin, onuň şatlygyna şatlanyp bilmändigini üçin aglapdy, aglaýardy.

Garawul daglarynyň depesine çyksaň, çar tarap edil eliň aýasynda ýaly bolup görünýärdi. Arkan düşüp ýatan oglanjyk dürbüsini gözüne degrip görýärdi. Ol dürbi gaty uzakdaky zatlaram ýanynda ýaly edip görkezmegi başaryan güýçli dürbüdi. Ony tokaý hojalygynyň oňat işgäri bolany sebäpli Mömin aga sowgat beripdiler. Goja kişi dürbi götermegi halamaýardy: «Öz gözümem dürbiden kem däl» diýýärdi. Ýaşuly halamasa-da, dürbi diýilýän zat onuň agtygynyň welin, göwnünden turdy.

Oglanjyk Garawul dagynyň üstüne çykanda, bu gezek dürbüsinem, täze portfelinem alyp çykypdy.

Ilki bada dürbi açyk görkezmedi. Ol kem-kemden düzelensoň aýnasyna düşýän şekiller doňup galdy. Ol ýagdaý oglanjyga ýarady. Soň ol dürbüsini başga tarapa gönükdirdi, ýene görünýän zatlar ümrüň aňyrsynda galan ýaly tutuk boldy. Ol ýene dürbüniň okularyny towlaşdyrdy. Garawul daglarynyň depesinden ähli zat, hatda ondan ýokarda diňe asman bolup gidýän garly daglaryň gerişlerem görünýärdi. Görünýän gerişler ähli daglaryň aňyrsyndady, köp-köp belentliklerem, ýerem ol gerişlerden bärdedi. Ondan bärdekiler üsti tokaýly daglardy, arçalar, gyrymsy agaçlar gök öwürýärdi. Hol aňyrdaky güne tarap bakyp oturan bolsa Küngeý dagydy. Küngeýiň üstünde gyrymsy ot-çöpden başga zat bitmeýärdi. Küngeýiň bir tarapy kem-kemden peselip gidýän ýalaňaç daşlar... Ol daşlar gitdikçe inçelip, ahyram köl bilen birleşip gidýär. Şol tarapda-da ekilýän ýerler, baglar, obalar görünýärdi. Asly göm-gök bolup durmaly meýdany goňras reňk gurşap alypdy, diýmek, orak döwri golaýlapdy. Uzakdaky öwrümli ýollardan syçan ýalyjak bolup ýük maşynlary gyrbyldasyp barýardy. Olaryň yzyndan göterilýän çal tozan guýruk ýaly bolup uzalýardy. Ýeriň gutarýan belliginden aňyrdaky gök köl ýatyrady. Çägesow kenary gujaklap ýatan ol suw Yssykköldi. Yssykkölüň depesinde-de suw bilen asman tapyşýardy. Şondan aňyrdaky hiç zat ýokdy.

Gök köl jansyz çöl ýaly parahat ýatyrady. Diňe kenara golaý ýerlerde ak köpükleriň çaykanýandygy bildirýärdi.

Oglanjyk şol tarapa kän seretdi. Ahyram ol: «Ak gämi gelmändir – diýip, portfeline ýüzlendi. – Hany, ýene bir gezek mekdebimize seredeli!»

Ol ýerden seretseň dag aňyrsyndaky obalar edil ýanynda ýalydy. Dürbüniň ulaldýan tarapyny öwürseň-ä işikde ik egirýän aýallaryň sümeklerine çenli görmek bolýardy.

Jelesay jülgesi tokaýsyzdy. Onuň diňe käbir ýerinde, töweregindäkiler çapylansoň, galan birlän-ikilän garly arçalar görünýärdi. Bir mahallar şol ýerlerem gür tokaýlykdy. Häzir şol tokaýlygyň ýerinde üçegi şiferli mal ýataklary bardy. Mal ýataklarynyň gapdalynda saman hem ders üşmekleri görünýärdi. Ol ýerde tohumlyk sygyrlar saklanýardy. Mal ýataklaryndan kän uzak däl ýerde keltejik köçe bardy. Şol köçejiğiň ugrunda maldarlar ýaşaýardylar. Köçejik ýapgyt belentlikden başlanýardy. Onuň bir çetinde, kesesinden seretseň, ýaşalyana-da meňzemeýän kiçijik jaý bardy. Şol jaý hem başlangyç mekdepdi. Dördünji klasdan ýokary okuwçylar goňşy sowhozdaky mekdep-internata gatnaýardylar. Dörtýyllykda bolsa körpeler okaýardylar.

Oglanjyk bir gezek bokurdagy agyrandaky babasy bilen gidip, şol posýolokda bolupdy. Häzir ol goňur üçekli, ýeke-täk, gyşyk turbaly, gapysyna mel bile «Mekdep» diýlip ýazylan bir bölek tagta ýelmenen jaýa dürbi bilen seredýärdi. Oglanjyk okap-ýazyp bilmeýärdi, ýöne tagtanyň ýüzüne şol söz ýazylandyr öýdüp çak edýärdi. Dürbi bilen seredeňde, adaty göze görünmeýän maýdaja zatlaram nazardan sypmaýardy. Suwalan diwaryň ýüzüne çyrşalan sözler, penjire

deşigine ýelmenip goýulaýan aýna, eýwanyň bil berip gyşaran sütüni... hemmesi görünýärdi. Häzir ullakan gulp asylyp goýlan işikden täze portfeli bilen ätlejegini oglanjyk göz öňüne getirdi. Ol işikden ätlenenden soň näme boljagy, nähili boljagy hakda oýlanmady.

Mekdebi synlap bolan oglanjyk dürbüni ýene köle tarap aýlady. Köle tarapda hemme zat ýene öňküsi ýalydy. Entek ak gämi hem görünmeýärdi. Ol köle tarap arkasyny öwürdi-de, dürbüsini bir gapdala goýup, aşakdaky çöketligi synlamaga oturdy. Pesde, dagyň edil düýbünde, inçeden uzyn jülgede çalt akýan dag derýajygy ýalpyldaýardy. Derýa bilen gujaklaşyp gelýän ýol jülgäniň öwrülýän ýerinde-de, gelşi ýaly bolup gözden ýitýärdi. Derýajygyň aňry tarapky uçut kenary gök tokaýa bürenip otyrды. Şol ýerdenem üsti garly belent daglara çenli ýaýylyp ýatan Santaş zapowednigi başlanýardy. Hemme agaçlardan belentde arçalar ösüp otyrды. Garly dag gişleriniň arasynda olaryň daraklary aýyl-saýyl bildirýärdi.

Oglanjyk üstünden pitjiň atýan ýaly bolup pesdäki jaýlary, agyllary, ýataklary ýekän-ýekän synlady. Soň oglanjygyň öz tanyş daşlary göze kaklyşdy. «Düýe», «möjek». «eýer», «tank» diýen zatlary ilkinji gezegem dürbi bilen şu ýerden görüpdі. Şol gezegem ol daşlara at dakypdy.

Oglanjyk bezzat ýylgyryşyny etdi-de, ýerinden turdy, ýatan daşy alyp, aşakda görünýän jaýlara tarap zyňdy. Zyňlan ýerinden kän daşlaşmadyk daş dagyň üstüne düşdi. Ol aşak oturyp, ýene dürbüsine ýapyşdy, töweregi synlady. Dürbüni uzakdan görkezýän ýagdaýa geçirende jaýlar daşlaşdylar-da, oýunjak ýaly kiçelip gitdiler. Düýe ýaly bolup ýatan gişler ownuk daşa öwrüldi. Babasynyň agtygy suwa düşmegi üçin ýasan aýmançasý-ha, düýpden bir maýda görmüşe geçdi. Onuň suwy hem torgaýyň topugyna-da ýetmejek ýaly bolup göründi. Oglanjyk ýylgyrды-da, başyny ýaýkady, dürbüniň okulýaryny towlady. Şondan soň uzakdaky zatlaram edil dürbüniň agzyna direlip duran ýaly boldy. «Düýe», «möjek», «eýer», «tank» harsaňlaryň бүдүр-сүдүр ýerleri oglanjygyň gapdalynda durup seredendäkisi ýaly boldy welin, asyl ol «Oh-ow! Sen nähili möjek?». «Sen nähili «tank?» – diýip sesleneninem duýman galdy.

Harsaňlaryň aňyrsynda, derýanyň pes ýerinde Mömin aganyň eden taşasy bardy. Dürbi bilen seretseň, ol ýer gaty oňat görünýärdi. Ownuk daşly ýalpaň kenara sowulýan suw ol ýerde çalt öwürüm edýärdi-de, ýene derýanyň esasy akym ugruna goşulyp gidýärdi. Sowgutda suwuň çuňlугy dyzdan geçmeýärdi. Ýöne suwuň akysy şeýlebir çaltdy welin, pessejikdigine garamazdan, Mömin aganyň agtygy ýaly oglanjygy dolap äkidibem biljekdi. Oglanjyk suwa düşen mahaly, akymyň ugruna ötägitmez ýaly kenarda ösüp oturan talyň edil suwuň üstüne abanyp duran çybygyndan mäkäm ýapyşýardy. Ondanam bir suwa düşdük bolarmy! Oglanjyk şol mahal edil bir aýagy daňlan taýçanaga meňzeýär. Iňirdi, gargynjam üstesine. Garry mama Mömin aga ýüzlenip: «Akaýsa, özüň günäkär bolarsyň, goja – diýip hüňňürdeýärdi. – Men-ä basan ädimimem yza çekmen. Ene-atasy taşlap giden çaga maňa-da derkar däl. Sarç owlak ýaly çaganyň yzyndan ylgap ýörmäge bu ýaşdan soň mende gurbat ýok». Mamanyň aýdýanlaryna ýalňyş diýjek gümanyň ýok. Ol öz ýagdaýygyny aýdýar. Ýöne oglana-da nebsiň agyrmaly ahyryn. Mamasy gargynsa-da, hüňňürdese-de, edil bosagadan akyp ýatan suwa düşmән oglanjyk nädip saklansyn? Ana, kempiriň şol hüňňürdilerinden soň, ýüregini bire baglan Mömin aga oglanjyk suwa düşende gark bolaýmaz ýaly taşa ýasady. Ol pahyr şol taşa üçin daş baryny daşady. Mömin aganyň akymyň ugruna ötägitmez ýaly saýlan ullakan-ullakan daşlarynyň sany-sajagy ýokdy. Ol bende agyr daşlary garnynyň üstünde goýup, gujaklap-gujaklap göteripdi, aýmança hem suw girer ýaly, hemem suw ýene çykar ýaly daşlary, arasynda yş goýup örüşdiripdi. Arryk hem köse goja balagyny şalpy-şaraň edip, uzynly gün diýen ýaly daş daşady, agşamlyk bolsa buz ýaly dag derýasynda üşäni üçin yzyny üzmән üsgürdi, garry bilini gymyldatmaga-da ýaramady. Şol ýagdaýy gören kempirem ähli igenjini, gargysyny daşyna

çykardy. «Akmak çaga-ha akmak welin, garry köpek akmak bolsa, näme diýip – näme aýdarsyň? Ekläp-saklanyň az ýaly üstesine-de, şol ýakymsyz çaga üçin arkaň bilen daş daşamalymy? Bu bolşuňa sen eýgiligini üstünden-ä barmarsyň, çal».

Näme aýdylsa-da, näme diýilse-de suwa düşülýän aýmança-ha ýaman bolmady. Indi oglanjyk gorky-ürküsiz suwa düşüp bilýärdi. Ol tal çybygyndan ýapyşyp, aşak düşýärdi-de, suwa özüni taşlaýardy, suwa çümensoňam hökmany suratda gözlerini açýardy. Sebäbi näme? Sebäbi, balygam ýüzen mahaly gözünü ýummaýarmyş. Oglanjygyň ýetip bilmeýän, düşnüksiz bir maksady bardy. Ol balyga öwrülip, ýüzüp gitmek isleýärdi. Onuň ähli arzuwy şoldy.

Şu mahal öz aýmançasyna seredip duran oglanjyk, köýnegini-balagyny çykaryp, çyp-ýalaňaç bolup digdireýşini, suwa girişini göz önüne getirdi. Dag derýasynyň suwy elmydama ýüregiňe düşüp barýan sowuk bolýar. Ýöne, içine gireniňden soň welin, derrew öwrenişip gidýärsiň. Oglan tal çybygyndan ýapyşyp, ýüzünligine özüni suwa taşlaýşyny ýatlady. Akar suw onuň arkasyndan, garnyndan, aýaklaryndan sypap geçýär. Suwuň ýüzündäki galmagal köşeşip, onuň gulaklaryna diňe şygyrdy eşidilýär. Gözlerini giňden açýan oglan suwuň astynda görünäýjek zatlary görmäge dyrjaşýar. Gözleri agyrýar, awaýar, emma ol tekepbirlik bilen ýylgyrýar hatda, dilini hem çykarýar. Şeýtdigi, onuň öz mamasyna dilini görkezdiği bolýarmyş. Goý, ol oglanjygyň gark bolmajagyny, aslynda onuň hiç zatdan gorkmaýandygyny bilsin. Şondan soň ol tal çybygyndan elini aýyrýar welin, akym ony gujagyna alýar-da, tä taşa edilen daşlaryň birine aýagy direlýänçä, alyp gidýär. Şol daşa ýetýänçä-de oglanjygyň demi gutarýar. Ol suwdan atylyp çykýar-da, kenara dyrmaşýar. Ýene şol tal çybyk, ýene şol önki hereketler. Şol ýagdaý telim gezek gaýtalanýar. Günde ýüz gezegem bolsa, oglanjyk suwa düşmäge taýyn. Ol tä balyga öwrülýänçä suwa düşmekden gaýtmakçy däl. Ol hökmany suratda akar suwuň ak balygyna öwrüläýmeli. Başga maksat ýok. Derýanyň kenaryny synlan oglan dürbüsini özüleriň gapysyna öwürdi. Towuklar, indýuklar, töňnä söýelip oturan semawar hem başga-da bir topar zatlar şeýlebir golaýda, şeýlebir uly bolup göründi welin, oglanjyk özünden erksiz ýagdaýda olara tarap elini uzatdy. Şol mahalam ol aýylganç bir wakanyň şaýady boldy. Pil ýaly bolup ullakan melementil göle ak ýüpden asylan eşiği arkaýyn çeýnäp durdy. Garry mamanyň köýnegini çeýnemek göle üçin lezzetli bolarly, ol agzyny dolduryp, gäwşäp durşuna erninden gyllygyny akdyrýardy, gözlerini süzýärdi.

– Samsyk gölejik! – diýip, dürbüsinem alyp, ýerinden galan oglanjyk elini silkip goýberdi. – Hany, güm bol! Derrew güm bol! Baltak! Baltak! (Köpek öýüň gapdalynda arkaýyn ýatyrdy.) Göläni kow, Baltak, göläni dişle! – Aljyran oglanjyk şeýle sözler bilen ite buýruk berdi.

Ýöne, Baltak onuň üçin ýekeje tüýünem gymyldatmady. Ol hiç zat görmeýän ýaly arkaýyn ýatyrdy.

Şol mahal garry mama öýden çykdy. Bolýan wakany gören garry ellerini serdi. Birdenem ol ýatan sübsäni aldy-da, gölä tarap okduryldy. Göle gaçdy, mama kowdy. Şol tarapdan dürbüsini aýyrmadyk oglanjyk, dagyň üstünde duran halyna-da görünmezi ýaly aşak oturdy. Göle kowalap daljygan garry, haş-haş edip, gargyndy. Oglanjyk öz mamasyny edil ýanynda ýaly, hatda ýanyndakydan golaý ýagdaýda görýärdi. Garrynyň ýüzi kinolarda aýratyn uly planda görkezilýän adamynyň ýüzi ýaly bolup, aýyl-saýyl görünýärdi. Oglan onuň gahardan ýaña süzülen sary gözünem, ýygyrtan doly ýüzüniň gazapdan ýaña gyzaryşynam, kinolarda ses ýitende adamlaryň ýöne agyzlaryny gymyldadyp durşy ýaly bolýan ýagdaýynam, açık dodaklarynyň arasyndaky selçen dişlerinem synlady. Garrynyň agzy gymyldasa-da, näme diýýäni eşidilmeýärdi. Emma oglanjyk onuň nämeler diýýänini, nähili sözler bilen gargynýanyny edil gulagynyň alkymynda gepleýän ýaly bilýärdi. Gölä seretmeýäni üçin oglanjyk sögünç

paýyny almalydy. «Hany, sen dur bakaly. Yzyňa köwlenseň, men seň gözüňe görkezerin. Babaň haý-küşüne-de garaman. Şol seredilýän artyby ýok et diýip, men näçe gezek sakyrdadym. Ýene daga tarap gidendir. Dürbi bilen seredilýän ak gäminem bir taňrym suwa gark edäýbilsedir!» – Garrynyň diýýäýjek sözleri şular bolmaly. Ol sözleri oglanjyk birnäçe wagtdan bäri ýatdan bilýärdi.

Dagyň üstündäki oglanjyk uludan dem aldy. Ýeri, şeýle şatlykly gün, täze portfele guwanylýan gün, mekdebe gitmek hakda arzuw edilýän gün samsyk göle-de beýle işler edäýmelimi!..

Garry köşeşmeýärdi. Ol gargynyp ýörşüne özüniň çeynelen köýnegine, gözünü aýyrman seredýärdi. Gyzynam alyp Güljemal daş çykdy. Oňa arz-şikaýatyny aýdýan garry mama öňküdenem beter gyzdy, daga tarap ýumrugyny çenedi. Onuň süňklek hem garamtyl eli dürbüniň edil alkymynda kelemenleýärdi. «Tapdyň güýmenjäňi! Şol ak gämini ýer tartsyn, şol ak gämi gark bolsun, şol ak gämi ot alsyn hudaýym!».. Işikdäki semawar eýýam gaýnapdy. Onuň gapagynyň astyndan buguň çykyşam görünýärdi. Bekeý daýza semawara tarap çykdy. Onuň peýda bolmagy bilen garrynyň galmagaly hasam güýjedi. Kempir çeynelen köýnegi onuň edil gözüniň öňüne tutdy. «Ine, ýegenjigiň günäsi bilen bolan işe tomaşa et!»

Bekeý daýza garryny köşeşdirmäge synanyşdy. Onuň nämeler diýýänini oglanjyk çak edýärdi. Ýene şol ozalky diýilýän sözler gaýtalanýardy. «Köşeşe-ne, eje. Ýegençi entek oglan ahyryn. Ondan kän zat hantama-da bolmaly däl. Ýeke özi, dosty ýok – ýary ýok. Olam oýunazada gyzykmaly ahyryn. Şoň üçinem çaganyň üstüne gygyryp, ony gorkuzmaly däl».

Ol sözlere kempiriň şeýle diýýäni düşnükli di: «Sen maňa akyl satma. Çagadan nämäniň talap edilip, nämäniň talap edilmeýänini özüň çaga dogurmasaň bilmersiň. Näm, dagyň üstünde nä oň göbegi gömlüpmi? Göläni daňmaga-da wagt tapmaýarmyş. Asyl men oň dürbi bilen nämä seredýänine akyl ýetirip bilemok. Özüni dünýä inderip, saga-sola gaçyp giden bidöwlet ene-atasyny agtarýarmyka? Seňki oňat, ne aladaň bar, ne derdiň. Sebäbi seň çagaň ýok...»

Oglanjyk şu aralykdanam Bekeý daýzanyň ýüzüne öliniň reňkiniň urandygyny gördi. Bekeý sandyrady, titredi. Oglanjyk onuň kempire nähili jogap gaýtarjagyny öňündenem aňýardy. Bekeý garrynyň ýüzüne göni durdy. «Garry garga ýaly bolup, seň özüň näçe çaga dogurdyň? Seň özüň kimmişin?».

Galmagal bary turdy! Kempiriň içine ot düşdi. Güljemal gelin iki aýaly köşeşdirjek bolup alada galdy. Ol kempiri gujaklap öýe saljak boldy. Emma gahar-gazaba münen garry baş bermedi, ot alan ýaly bolup, işikde iki-ýana çawjady. Bekeý daýza gaýnap duran semewary aldy-da, dökän-saçan edip öýe tarap gitdi. Gahardan ýaňa ysgyndan gaçan garry bolsa odun aýrylýan töňňäniň üstüne özüni goýberdi. Ol gözýaş baryny döküp, öz ykbalyndan zeýrendi. Oglanjyk eýýam ýatdan çykyp, oňa derek gargynjy, kinaýany hudaýyň özi eşitmeli boldy. «Sen kimmişin?» diýip, maňa sorag berýänmi? Alla meni ýazgarmadyk bolsa, meniň kimdigimi bilerdiň welin... Baş sany çagamy ýaşajykka hudaý ýygnamadyk bolsa, on sekiz ýaşly ogluma uruşda ok degmedik bolsa, mähriban adamym bolan Taýgara öz sürüsi bilen gaý turanda buýmadyk bolsa, men siz ýaly tokaýda ýaşap ýören wagşylaryň arasyna düşermidim? Men sen ýaly dogmazak heleýmidim? Ykbalym bulaşmadyk bolsa, bu ýaşdan soň seň ataň ýaly samsyk bilen goş birikdirermidim? Sen meni haýsy günäm bilen beýle ýakdyň, hudaý?»

Dürbüsini gözünden aýran oglan, gaýgyly ýüzünü aşak saldy.

«Indi biz nädip öýe bararys? – diýip, ol ýuwaş ses bilen portfeline ýüzlendi. – Ýaňky galmagallaryň ählisi men zerarly, samsyk göle zerarly turdy. Ol galmagalda seňem günäň bar dürbüm. Sen mydama meni ak gämä seretmäge çagyryaň. Şoň üçin senem günäkär».

Oglan daşyna garady. Daş-töwerek dagdy, daşdy, tokaýdy. Belentde doňup ýatan buzluklardan ses-sedasyz aşak inýän çeşmeler aşak inenden soň, derýa goşulyp seslenýärdi. Daglar bolsa, aňyrsyna-bärsine göz ýetmeýän mähnet daglar bolsa, dünýä haýbat atýan ýaly bolup durdular. Oglanjyk özüni ejiz, ýalňyz, biçäre hasap etdi. Dünýäde diňe mähnet daglar bilen ejizje oglanjyk bardy.

Köl tarapa aýlanan gün eýýäm öýläne sanypdy. Birneme salkynam aralaşdy. Gündogar tarapky gaýalaryň böwrüne kölege düşüp ugrady. Gün barha aşak inip, gaýalaryň ýüzündäki kölegeler ulalyp ugrar. Şol mahallar adaty peýda bolýan ak gämi hem görünmeli.

Oglanjyk dürbüsini köle tarap, has alyslara öwürdi. Onuň ýüregi gürsüldedi. Edil özi! Gölede, dawa-jenjelem derrew ýatdan çykdy. Göm-gök öwsüp ýatan Yssykkölüň göwsünde şol ak gämi peýda boldy. Ýüzüp gelýär! Göni hatara düzülen turbalar... Nähili owadan gämi! Ol edil göni çekilen tary yzarlaýan ýaly gyşarman ýüzüp gelýär. Oglanjyk dürbüniň aýnasyny etegi bilen süpürüp, derrewem okulýatoryny düzedişdirdi. Gämi öňküdenem gowy görünmäge başlady. Indi onuň emay bilen çaykanyşyn-da, yzyndan ak köpürjik çykaryşyny-da açyk görýärdi. Oglanjyk gözünü aýyrman şol tarapa garady. Eger-de şeýtmäge erki ýetýän bolsa, üstündäki adamlaryna çenli golaýa gelmegini talap ederdi. Ýöne ak gämi oglanjygyň arzuw-hyýallaryny bilmeýärdi. Nireden gelip, nirä barýany näbelli gämi öz ugry bilen hereket edýärdi.

Ak gämi uzak wagtlap ýüzdi, oglanjyk oňa uzak wagtlap syn etdi. Şol mahalyň özünde-de, çaga ýene ak balyga öwrülmeği arzuw etdi. Eger-de ol şu mahal balyga öwrüläýse, parahat köle özüni urup, ak gämä tarap ýüzüp giderdi.

Oglanjyk ilkinji gezek şol owadan ak gämini göreňde ýüregi şeýlebir joşdy welin, diýere-aýdara sözem tapylmady. Garawul dagyndan görünýän ol gämi Yssykkölüň görküne görk goşýardy. Oglanjygyň göwnüne bolmasa, onuň hut öz kakasam şol ak gämide matrosçylyk edýän ýalydy. Ol öz kakasynyň şol gämide işleýänine, ynandy, sebäbi onuň ähli arzuwy şoldy.

Ol öz ejesinem, kakasynam ýadyna salyp bilmeýärdi. Çünki olary ýekeje gezegem görmändi. Ejesem, kakasam oglanjygyň yzyndan ýeke gezegem gelmändi. Ýöne ol kakasynyň Yssykkölde matrosçylyk edýändigini bilýärdi. Ejesi bolsa, nikasyny bozandan soň ýeke çagasyny garry kakasynyň boýnuna taşlap, şähre siňip gitdi. Onuň gidişi gidiş boldy, gaýdyp gara bermedi. Ol daglaryň, deňizleriň aňyrsyndaky uzak şähre siňdi.

Bir gezek Mömin aga şähre kartoşka satmaga gidip-gelensoň, çay başynda otyrkalar garry bilen Bekeý daýza öz gyzyna, ýagny oglanjygyň ejesine gabat gelendigini gürrüň berdi. Ol uly bir fabrikde dokmaçy bolup işleýär ekeni. Ol äre çykypdyr, täze ärimden iki sany gyzy bolupdyr, gyzlaram hepdede bir gezejik görýärmişin, sebäbi olar çagalar bagynda bolýamyş. Onuň ýaşaýan ýeri ullakan jaýda bolsa-da otagy şeýlebir kiçijikmişin welin, aýlanara-dolanara-da ýer ýokmuş. Ol ýerde hiç kim goňşy-golamy hem tanamaýarmyşyn, edil uly bazara ýygnanan nätanys bazarçylar ýalymyşyn. Özlerem otaglarda giren batlaryna içinden gulplap, edil türmede ýaly ýapyk gapynyň aňyrsynda ýaşaýarmyşlar. Onuň täze äri şäher awtobusyny sürýärmişin, daň saz berenden işe gidip, ýatyljak bolup durka öýüne dolanýarmyşyn. «Gyzym hünübirýän bolup aglady – diýip, Mömin aganyň özem tukatlandy. – Eden etmiş, goýberen ýalňyşy üçin ötünç sorayar. Täze, ulurak jaýa nobata durupdyr welin, nobatyň haçan ýetjegem belli däl».

Mömin aganyň gyzy şol garaşylýan täze jaýy alaysa, äri garşy bolmasa, oglunam ýanyna äkitjekmiş. Ýöne ol şol jaý alynýança, ogluna hossarlyk etmegini kakasyndan haýyş edipdir. Mömin aganyň ýüregi eräp, gyzyna hiç zadyň aladasyny etmezligi, diňe äri bilen uruş-söğüşsiz ýaşamagyny arzuw edipdir. Oglanjyga bolsa özüniň seretjekdigini aýdypdyr. «Özüm dirikäm-ä, oglanjygy hiç kime bermen. Ölemsoňam, alla rehim etsin. Ulalar, adam bolar, öz ugry bilen

gider». Aksakgalyň gürrüňini diňlän kempir bilen Bekeý daýza tukatlandylar, hatda gözýaşam etdiler.

Ana, şol gezek çaý başynda-da oglanjygyň öz kakasy hakda gürrüň açyldy. Ol hem başga aýala öýlenipdir, aýtmaklaryna görä onuňam ikimi ýa üçmi çagasy barmyşyn. Özem parohodlaryň birinde matrosçylyk edýärmişin. İçmesinem goýýan ýaly. Onuň täze aýaly her gezek parohod gelende çagalarynam ýanyna alyp, ärini garşylamaga çykarmyşyn: «Diýmek, olar şol ak gämini garşylaýan bolmaly» diýip oglanjyk aýgyt etdi...

Ak gämi bolsa ýumaş-ýumaşdan daşlaşýardy. Beýik, uzyn owadan gämi turbalaryndan tüsse çykaryp, dury suwuň ýüzünden süýşüp barýardy. Ol ak balyga öwrülip, öýüne tarap ýüzüp gelýän oglanjykdan bihabardy.

Ol tutuş düýrmegi bilen balyga öwürlmegi arzuw edýärdi. Onuň teňnesi, ýüzgüji, guýrugy... ähli zady bardy, ýöne kellesiniň welin, özüniňki bolmagyny, ullakan gözlerini, ullakan gulaklaryny, inçejik boýnuny alyp galmak isleýärdi. Emma gözleriniň welin, edil balygyňky ýaly suwa gaýym bolmagyny höwes edýärdi. Oglanjygyň uzyn kirpikleri edil göläniňki ýaly ösgüdi, özem ol kirpikler näme üçindir gyryp-gyryp edýärdiler. Güljermal gelin öz gyzynyň şol oglanjyk ýaly owadan bolup ýetişmegini arzuw edýär. Owadan bolmak nämä gerekkä? Oglanjygyň özi üçin-ä gözleri owadan boldy-bolmady parhy ýok, suwuň astynda görse bolany.

Oglanjygyň balyga öwürlmegi babasynyň ýasan suwa düşülýän aýmançasynda bolup geçmelidi. Göz açyp ýumasy salmyň içinde ol balyga öwürülýär. Balyga öwürülen badyna-da taşanyň üstünden bökäge-de, derýa düşüp, akymyň ugruna ýüzüberýär. Ol kä çümýär, kä çykyp töweregine garanjaklaýar. Elmydama suwuň aşagy bilen ýüzüp gitmek gyzyksyz bolmaly. Ol çalt akýan derýa bilen aşaklygyna barýar. Aýlawlar, hokurdanlar, gyzyl şykyly kert kenar, daglar, tokaýlar yzda galýar. Ol öz daşlary bilenem hoşlaşýar. «Hoş gal, «tank!». Hoş gal «möjek». Hoş gal! «eýer». Mömin aganyň işleýän yerinden geçip barýarka, ol suwdan ýokaryk towsar-da, ýüzgüçlerini galgadyp: «Baba sag bol. Men yzma dolanaryn!» diýer. Mömin aga allaniçiksi bolar. Garry mama, Bekeý daýza, eli gyzzagazly Güljermal gelin dagy agyzlaryny açyp aňkaryşarlar. Ýogsam näme! Kellesi oglanjygyňky, galan ýeri balygyňky bolan jandar gören adam barmy? Oglanjyk olara: «Sag boluň! – diýip, gygyrar. – Men Yssykköle tarap ýüzüp barýan. Men ak gäminiň ýanyna gitjek. Ol gämide meniň kakam işleýär!». Baltak-ha ol ýagdaýy görüp, kenaryň gyrasy bilen ylgasa gerek. Eger-de Baltak özüni suwa oklajak bolsa oglanjyk oňa: «Baltak beýtme. Beýtseň akarsyň» diýer-de, ýüzmesini dowam eder. Asma köprüniň urganynyň aşagyndan sümüp geçer. Ondan aňyrdan bolsa, tokaýly kenar bardyr. Ondan soňam şaglawuk jülge bilen göni Yssykköle tarap ýüzer.

Yssykköl edil deňiz ýalydyr. Yssykköle ýetensoň oglan balyk tolkundan-tolkuna, tolkundan-tolkuna, özüni urar welin, derrewem ak gämi peýda bolar. «Essalawmaleýkim, ak gämi! Essalawmaleýkim! Bu men. Mydama saňa dürbi bilen serederdim». Gäminiň üstündäki adamlar haýran galyp, ol täsinlige esederler. Şol mahal gäminiň gyrasyna gelip durana oglanjyk: «Kaka, salam. Men seň ogluň bolmaly. Yzyňdan ýüzüp geläýdim» diýer. «Sendenem bir oglan bolarmy? Sen ýarym adam, ýarym balyk ahyryn?». «Meni öz ýanyňa alsaň, derrewem oglana öwürülin». «Hany, synanyşyp göreli!». Oglanjygyň kakasy suwa tor oklar-da, oglan balygy gäminiň üsüne çykarar. Şol mahala, ol ýene oglanjyga öwürüler. Şondan soň bolsa...

Şondan soň ak gämi ýoluny dowam etdiler. Oglanjyk öz durmuşyny, ähli görüp-eşiden zatlaryny kakasyna gürrüň berer. Daglar, jülgeler hakda, şol at dakylan daşlar hakda, derýa hakda, babasynyň ýasan aýmançasy, ol ýerde özüniň balyk ýaly bolup, gözlerini açyp ýüzmegi öwrenişi hakda, tokaý zapovednigi hakda birin-birin aýdýşdyr.

Elbetde, Mömin aganyň öýünde özüniň nähili ýaşaýandygynam gürrüň berer. Ýetişikli Mömin at alanam bolsa, ol adamynyň erbet dældigini goý, oglanjygyň kakasam bilip goýsun. Olar ýaly gowy adam hiç ýerde ýokdur. Ýöne ol mekir däl, şonuň üçinem hemme kişi onuň üstünden güljek bolup dur. Orazkul daýy käte garrynyň üstüne-de heňkirýär, adam-gara baram bolsa çekinenok. Mömin aga bolsa, özüni goramaga derek, gaýtam Orazkulyň ähli günäsini bagyşlap ýör. Asyl ol Orazkula derek işleýärem. Deregine işlemek dagy näme ol. Gaýtam Orazkul serhoş bolup, dübläp gelende, onuň ýüzüne tüýkürmeli halyna goja öňünden çykyp, ony atdan düşürýär, ýorgana geçirip ýatyrýar, eşiklerini çykarýar, ertir gözi-başy agyrmaz ýaly üstüni basyrýar. Yzyndanam onuň atynyň eýerini aýryp, arkasyny sypalaşdyrýar, öňüne ot dökýär. Bary hem Bekeý daýzanyň çagasynyň bolmaýanlygynan. Näme üçin beýlekä, kaka? Islän çaga dogursyn, islemedik dogurmasyn. Onuň näme tapawudy barka? Orazkul daýy Bekeý daýzany ýenjip başlaýar welin, babama haýpym gelýär. Şondan-a babamyň özüniň urulanam gowdyr. O pahyr gyzyňnyň urulýanyňy görüp, şeýlebir gynanýar welin... Bekeý daýza çyrlap gygyrsa-da, babamyň elinden gelýän zat ýok. Diňe öz-özünü heläk edýär. Ol öz gyzyňnyň tarapyny çaljak bolsa-da, mamam oňa ýol berenok. «Öz işiň bilen bol, sokulma – diýip, ol babamyň üstüne heňkirýärdi. – Ursa urupdyr-da. Ursa öz aýalyny urýar». «Ol meň gyzym ahyryn?». «Gyzyň bolanda näme? Duldegşir goňşy bolup ýaşamaýan bolsaň näderdiň? Allowarrada tünegini diken bolsa näderdiň? Her gezek olary aralamak üçin at salyp gidermiň? Uruş-söğüşüň arasyna düşseň, kim seň gyzyňny heleý edinip saklasyn?».

Mamam diýip gürrüňini berýänim hakyky mamam däl. Ol öweý. Sen ony bilýänem dälşiň, kaka. Hakyky mamam men kiçijikkäm ölüpdür. Şol ölensoňam öweý mamam peýda bolupdyr. Ol ýerleriniň howasyna-da düşüner ýaly däl. Birden-ä ümür gelip dur, birdenem doly gatyşykly ýagys ýagyp dur. Öweý mamam şol howa ýaly düşnüksiz adam. Ol kä oňat, kä erbet, käte bolsa, hiç hilem däl. Gaharlanyp başlasa, dat gününe. Babam ikimiz-ä ýöne dymaýýas. Keseki çagasyny ekläp-sakalanyňdan netije bolmaz diýýär. Men keseki däl ahyryn, kaka. Men elmydama babam bilen ýaşadym. Şonuň üçinem men keseki däl-de, gaýtam mamamyň özi, soň gelen bolany üçin keseki bolýar. Soň gelse-de, maňa keseki diýip at goýdy oturyberdi ol.

Gyş aýlary şeýlebir gar ýagýar welin, edil meniň kekirdegime ýetýär. Şeýlebir gar üýşmekleri toplanýar welin... Tokaýa dagy gitmekçi bolsaň, diňe Alabaşy münäýmeseň, başga ýabylar ýöräbem bilmeýär. Alabaş welin, gar üýşmeklerini döşi bilen itişdirip ýöremegi öwrenipdir. Şemal güýçli bolýar. Berkräk bolaýmasaň, derrew aýagyňa badak salyp ýýkjak. Kölüň üstünde güýç li şemal oýnap, seniň gämiňi birtarapa gyşardyberdigi şonuň biziň şemalymyzdygyny biläýgin, kaka. Yssykköli çaykaýan biziň San-Taşymyzyň şemalydyr. Babam maňa şeýle bir wakany gürrüň berdi: bir mahallar biziň topragymyza agyr duşman çozupdyr welin, San-Taş tarapdan güýçli şemal öwsüpdür-de, duşmanlary eýerden agdaryp başlapdyr. Pyýada-da ýöräp bilmändirler. Şemal olaryň ýüzünü persala edişdiripdir. Olar şemala tarap yeňselerini

öwrüpdirlerem welin, güýçli ýel olary ýorgalada-ýorgalada Yssykkölden çykarypdyr. Ana, şeýle bolupdyr. Biz bolsak, şol şemally ýerde ýaşayas. Şemal biziň ýanymyzdan başlanýar. Gyş düşdügi şemalyň derdinden ýaňa derýanyň aňysyndaky tokaýam şatyrdap ses ediberýär. Gaty howply bolýar.

Gyş aýlary tokaýda işem kän däl. Ýazda-ha ýaýlagçylar gelýäni sebäpli ol ýerlerde adamam köpeliýär. Tomus mahaly giň aýmançada çopanlar goş ýazdyranda baý hezil bolýar-a. Dogry, ertir gün dogdugy olar mallaryny daga tarap sürýärler. Bolsa-da hezil-dä. Çopanlaryň çagalary, aýallary ýük maşynlaryna münüp gelýärler. Gara öýlerini, öý goşlarynam ýük maşyny bilen äkidýärler. Olar birneme ornaşansoňlar babam ikimiz salama gidýäs. Hemme kişi bilen elleşip

görüşýäs. Babamyň aýtmagyna görä, ýaşkiçi elmydama elini öňürti uzatmaly. Gol gowşuryp görüşmeseň, özüňden ulyny sylamadygyny bolýar. Babam ýene, ýedi adamynyň biri hökman perişde bolmalydyr diýýär. Perişde diýilýänem baryp ýatan akyly-paýhasly adam bolmalymyşyn. Şonuň bilen görşen adam ömri ötýänçä bagtly bolmaly. Men babama: «Beýle bolsa, şol adam bilen hemmämiz görşüp çykarymyz ýaly özi näme üçin perişdedigini aýdaýanok» diýýän. Babam gülýär-de: «Ähli gepem perişdäniň özüniň perişdedigini bilmeýänliginde-dä» diýýär. Ol gaty sada bolýarmyş. Akyldar özüniň akyldardygyny bilmeýärmiş, ýöne garakçy welin, özüniň garakçydygyny bilýärmiş. Men-ä şoňa akyl ýetirip bilemok. Bilmesemem, hemme kişi bilen salamlaşýan, ýogsam salamlaşamda birneme utanýanam welin. Babam bilen ýaýlaga baramda-ha utanamok. «Ata-babalaň gezen ýerine hoş geldiňiz! Mal-gara, bala-çaga, baş tükelçilikmidir?». Bu babamyň sözleri. Men salamlaşýan-da, sesimi çykarman duruberýän. Babam ýazlagçylaryň hemmesini tanaýar, umuman, ol köp bilýän adam. Ol gelenleriň hal-ýagdaýynam sorayar, öz ýaşayşynam gürrüň berýär. Men welin, çagalar bilen näme hakda gürrüň etjegimem bilemok. Soň biz gözdaňdy oýnaýas, uruş oýnaýas welin, gyzygyp gidýäs-de, dargasymyzam gelenok. Gys düşmän, mydam tomus bolup dursa, nähili gowy bolardy. Men ýaýla gelen oglanjyklar bilen oýnar ýörerdim.

Biz oýnap bolýançak, ojaklarda ot ýakylýar. Ot ýanany bilen meýdan ýagtylýandyr öýdäňizmi? Ýok, diňe ojagyň töweregi ýagtylýar, töwerek, tersine garaňkyraýar. Biz şol alagaraňkyda uruş oýnap, edil kinolardaky ýaly gaçyşyp-kowuşýas. Eger-de seni komandir belleseler, hemme kişi saňa gulak asýar. Komandir bolmak gowudyr...

Soň dagyň depesinden aý peýda bolýar. Aý aýdyň mahallary oýnamak hezil welin, arman, babam meni alyp ötägidýär. Biz öýe tarap otluk meýdanyň üstünden gidýäs. Goýunlar ümsüm ýatýarlar. Töwerekde ýabylar gezmeleşip ýör. Kimdir biri aýdym aýdýar. Ol, belkem garry çopandyr, belkem, ýaşdyr. Babam meni saklaýar-da: «Diňle, bular ýaly aýdymy hemme wagt eşidibem bilmersiň» diýýär. Ol uludan dem alýar, baş atýar. Babam şeýlebir zady gürrüň berýär. Bir mahallar bir han başga bir hana ýüzlenip: «Isleseň-ä, sen meniň gulum bol-da ýaşaber. Islemeseňem, men seniň iň esasy arzuwyňy ýerine ýetirjek-de, yzyndanam öldürjek» diýýär. Beýleki: «Gul bolup ýaşamak-ha islämok – diýýär. – Gowusy, sen meni öldüräý. Ýöne öldürmeziňden öňürti meniň ilimden öňýeten çopanyň birini çagyrs». «Çopan saňa nämä gerek?». «Ölmezimden ozal çopan aýdymyny diňlejek». Babamyň aýtmagyna görä, adamlar öz dilinde aýdylýan aýdymy eşitmek üçin janlaryndanam geçýärmişler. Şol adamlaryň nähilidigini bir görsemdim. Olar ullakan şäherlerde ýaşayan bolaýmasalar.

– Diňlemek hezil-ä? – diýip, babam pyşyrdayar. – Eý hudaý, nähili gowy aýdym aýdýalar!

Sebäbiniň nämedigini-hä bilemok welin, babama meň nebsim agyrýar. Käte-käte hut aglaberisim gelýär...

Ertir irden welin, ýaýlagda adam görjek gümanyň ýokdur. Olar mal-garalaryny daga tarap sürýärler. Tomus gutarýança şol ýerden dolanmazlar. Olar giderler welin, başga kolhozlardan başga maldarlar gelerler. Olar gündiz ýol ýöräp, gije düşdügi ýaýlagda düşleýär. Babam ikimiz ýene şol ýere gidýäs. Ýene salamlaşýas. Babam adamlar bilen salamlaşmagy gaty gowy görýär. Menem salamlaşmagy şondan öwrendim. Belki, ahyrsoňy ol seýrek gabat gelýän perişde bilen salamlaşaryn?

Her gezek gys düşdügi Orazkul daýy bilen Bekeý daýza şähre doktora görünmäge gidýärler. Belkem, doktor bir tapylmaýan derman berse, olaryň çagalary bolar. Mamam bolsa olaryň doktora gitmeklerini unaman, gowusy öwülýä ýykylmaklaryny talap edýär. Ýykylynmaly öwülýä daglaryň aňyrsynda, pagta ekilýän ýerdemişin. Ol ýerde, dag-daşly düzlükde Süleýman

daglary diýen dag barmyşyn. Süleýman daglarynyň düýbünde bir gara goýunyň damagyny çalagada, daga baryny okap, daga tarap ýöremelimişin. Her ädimiňde-de öz arzuwyňy beýan etmelimiş. Şeýdiberseň, Alla seniň nalyşyňy eşidip, perzent beräýmegi mümkinmiş. Bekeý daýzanyň-a Süleýman daglaryna gitmek höwesini bar welin, Orazkul daýy oňlanok. «Süleýman daglaryna ýetmek üçin näçe pul gerek bolar! Ol ýere samolýotly baraýmasaň, başga ulag bilen ýetjek gümanyň ýok. Daglaryň üstünden aşmaly ahyryn. Samolýota ýetýänçäňem bir topar harajat çykarmaly bolar»

Orazkul daýy bilen Bekeý daýza şähre giden mahallary biz ýalňyz galýas. Biz diýýänim – Seydahmet, onuň aýaly Güljermal hem olaryň kiçijik gyzy. Bolany şol.

Agşamlyk, iş-alada gutaranson, babam maňa erteki aýdyp berýär. Daşary tüm garaňky. Aýaz. Şeýlebir sowuk welin, belent-belent daglaram aýazdan ýegşerilişip, biziň öýmüziň töweregine gysmyljyraşyberýärler. Şol ýagdaý meni hem begendirýär hem gorkuzýar. Men deňsiz-taýsyz pälwan bolan bolsam, pälwan donumy geýýerdim-de, haýbat bilen daşaryk çykardym. «Eý, belent daglar! Men ýanyňyzdakam siz hiç zatdan, aýazdanam, çapgyň şemaldanam çekinmäh-de, öňki bolşuňyza duruberiň» diýerdim. Ondan soň, gar üşmekleriniň üstünden ädimläp, derýadan geçerdim. Bilýänmi, gije agaçlaram gorkýar ahyryn. Olar ýalňyz. Hiç kim olara göwünlik bermeyär. Men olaryň ýüzünden sypap, hossarlyk ederdim. Agaçlara-da nebsim agyrýar.

Ýazyna ýapraklamaýan agaçlar, gys gijelerinde çakdanaşa gorkan agaçlar bolsalar gerek. Biz guran şahalary odun edinmek üçin çapýas.

Babam erteki aýdyp berýän mahaly men şol zatlar barada pikir edýän. Babamnyň ertekileriniň ahyry ýokdur. Ertekileriň her hilisi bardyr. Has gyzyklysam, kiçijik Çypalak atly oglanjyk hakda. Ol oglanjygy açgöz möjek ýuwudyp, öz başyna belany satyn alýar. Ýok, Çypalagy öňürti düýe iýipdir. Çypalak otuň düýbünde uklap galýar welin, otlap ýören düýe ýapraklar bilen birlikde ony hem iýýär goýberiberýär. Şoň üçinem düýe öz iýýän zadyny saýgarmaz diýýäler. Düýäň içine düşen Çypalak ulili bilen gygyrmaga başlaýar. Ýaşulylar maslahatlaşýarlar. Çypalagy halas etmek üçin düýäni soýmaly bolýalar. Möjegem öz samsyklygy zerarly Çypalagy iýýär. «Näme aýak astynda togarlanyp ýörsüň, men seni iýerin». «Etseň-ä meni iýme, möjek aga. Iýseňem men seni heläk ederin, ite öwürererin». «Ha-ha-ha! – diýip, möjek gülýär. – Heý, möjegiň ite öwürülen mahalyňa gabat gelipmidiň? Asyl şojagaz sözleň üçinem men seni iýmeli bolaryn». Möjek Çypalagy ýuwudýar-da, öz urgy bilen gidiberýär. Ýöne şol günden başlabam ol öz möjekligini ýitirmeli bolýar. Möjek haýsydyr bir sürüniň golaýyna baryp, goýunlaryň üstüne eňmäge hyýallanylýar welin, onuň garnyndaky Çypalak sesinde bary bilen: «Eý, çopanlar, ägä boluň! Men möjek. Ahmal bolsaňyz häziriň özünde goýnuňyza daraýan!» diýip gygyrýar. Wagşy möjek näme etjegini bilmeýär. Ol öz garnyny dişleýär, ýatyp togalanyp görýär. Emma Çypalagyň sesi öňküsindenem gaty ýaňlanýar: «Eý çopanlar! Bäräk geliň-de, meni ýenjiň!». Çopanlar möjegiň üstüne eňýärler. Möjek gaçýar, çopanlar kowýar. «Ýetiň yzymdan!». Çopanlar aňk bolýarlar. Bu niçik ýagdaý? Özi gaçyp, özüni kowuň diýýän möjek nämekä? Möjek zordan arany açýar. Emma çopanlaryň kowgysyndan sypany bilenem, özünden gaçyp nirä gitsin? Ol näme etjek bolsa, Çypalak öňünde böwet bolýar. Çypalak gabat gelen ýerden möjegi kowýar, mümkin bolan ýerde möjegiň üstünden gülýär. Şeýde-şeýde ysgyndan gaçan möjek iňňä sapaýmaly ýaly bolup horlanýar. Ol dişlerini şakyrdadyp, uwlaýar: «Bu oglan meň başyma towky bolup indi. Ömrümiň ahyrynda sähne boldum». Çypalak ýatan yerinden: «Taşmatlara tarap git, onuň goýunlary semiz. Baýmatlara tarap git, onuň itleriniň gulagy ker. Ermatlara tarap git, onuň çopanlary ýatmagy gowy görýär» – diýip, pyşyrdýar. Möjek bolsa, syrtyňy ýere urýar-da: «Hiç ýerigem gitmen. Gowusy kimdir biriniň ýanyna baryp, itiň ornuny tutjak» – diýýär.

Dogrudanam, kaka, ol erteki hezil, hä? Babamyň ondan başga-da gülkünç, howply, gaýgyly ertekisi kän. Ýöne meniň iň gowy görýänim Ene Sugun hakdaky erteki. Babamyň aýtmagyna görä, Yssykkölde ýaşayan her bir adam şol ertekini biläýmeli. Ony bilmezlik, diňlemezlik günämiş. Sen şol ertekini bilýänmi, kaka? Ol özem, erteki dälmiş-de, hakykatmyş. Babam şeýle diýýär. Biziň hemmämiz Ene Sugunyň perzentlerimişik. Senem, menem, babamam...

Gyş aýlary biz şeýdip, erteki diňläp ýaşayas. Gyş gaty uzaga çekýär. Eger-de, babamyň şol ertekileri bolmasa, iňň gysyp gitjek.

Ýaz gelende hezillik bolýar. Howa maýladygy çopanlar göçüp gelýärler. Diňe derýadan aňyrda adam ýok diýäýmeseň, biziň sanymyz köpeliýär. Aslynda derýadan aňyrdaky tokaýa adam aýagy sekmez ýaly, hiç kim ýekeje şahanam döwmez ýaly biz dagda ýaşayasda. Biziň ýanymyza hatda alymlaram geldi. Bir garry adam, bir ýaş ýigit, iki sanam aýal. Aýallaryň aýagynda jalbary bar ekeni. Ýaş ýigit olaryň okuwçysy bolmaly. Olar biziň ýanymyzda tutuş bir aý ýaşap, ot ýygnadylar, ýaprak ýygnadylar, şaha ýygnadylar. Biziň San-Taşymjygymyzyňky ýaly tokaý ýer ýüzünde-de az-azmyş. Asyl düýpden ýok diýen ýalymyş. Şonuň üçinem San-Taşyň tokaýyny goramaly, ýitip-ýok bolmaz ýaly saklamaly.

Men bolsam, babam diňe agaja nebsi agyranyň üçin tokaý goraýandyr öýtýärdim. Orazkul daýym kimdir birine agaç beräýse babamyň gahary gelýär...

Ak gämi daşlaşýardy. Indi dürbi bilen seretseňem, onuň turbalary çalaja görünýärdi. Basym olam gözden ýiter. Indi oglanjyk kakasynyň gämisinde ýüzmesiniň soňunyň näme bilen gutarjagyny oýlap tapmalydy. Ähli çaklan zatlary ýerbe-ýer boldy welin, soňuny tapmak aňsat düşmedi. Ol özüniň ak balyga öwrülşini, ak gäminiň ýanyna, kakasynyň ýanyna ýüzüp barşyny göz önüne getirende kynçylygam çekmedi. Kakasyna beren gürrüňlerini tapmagam ýeňil boldy. Yzy welin... Sebäbi, ynha ak gämi kenara gelip durar, matroslar öýli-öýlerine ugrarlar. Şolar bilen birlikde oglanjygyň kakasam öýüne gitmeli bolar. Oňa iki çagasy bilen aýaly garaşýar ahyryn. Şonda näme etmeli? Oglanjyk ýanyna baraýsa, kakasy ony öýüne äkidermikä? Öýüne äkidäýse, aýaly ondan: «Bu oglanjyk näme? Nireden ýolukdy?» diýip soramazmy? Ýok, gowusy ol kakasynyň ýanyna gitmeli däl...

Ak gämi bolsa, çala saýgarylýan nokada meňzäp, kem-kem daşlaşyp barýardy. Nurly gün eýýäm suwuň ýüzüne döşüni diräpdi. Dürbi bilen seretseň, kölüň üsti melewşe öwürýärdi.

Gämi gözden ýitdi. Şonuň bilenem ak gämi hakdaky erteki tamam boldy. Indi öýe gaýtmaly.

Oglanjyk portfelini ýerden galdyrdy-da, dürbüsini goltugyna gysdy. Ol ýylanyň hereket edişi ýaly, saga-sola öwrülip, dagdan gaty çakganlyk bilen düşmäge başlady. Oglanjyk öýe golaýladygyça ýüreginiň gürsüldisem köpelyärdi. Ol entek göläniň çeynän köýnegi üçinem jogap okamalydy. Onuň üçin oglanjyga çäre görülmelidi. Ol çäreden başga zat hakda pikirem etmeýärdi. Ol düýpden ruhdan düşmezlik üçin portfeline: «Sen hiç zatdan gorkmagyn – diýdi. – Ikimize-de käýýärler. Göläniň boşananyň men näbileýin? Oň üçin men günäkär däl ahyryn. Ýeňsäme bir sarpyk urulsa-da, çydaryn, Senem-ä zybyrdadylyp zyňylaýmagyň ahmal welin, gorkmagyn. Zyňylanyň bilen öläýmersiň. Sen portfel ahyryn. Ýöne mamamyň eline şu dürbi düşäýse welin, geň bolmasa gerek. Şoň üçinem ilki biz dürbüni saraýda gizläli-de, öýe baraly...»

Oglanjyk aýdyşy ýaly edip, dürbüni saraýda gizledi. Şondan soňam ol bosagadan ätlejek bolanda ýaýdandy. Öý howpurgandyryjy ümsümlige gaplanandy. Işige ýetende daş-töwerek edil göçülip gidilene meňzeýärdi. Onuňam öz sebäbi bar ekeni. Bekeý daýzany ýene äri ýenjipdir. Diýmek, Mömin aga ýene ezýet baryny çekendir. Ol pahyr öz gyzynyň horlanyşyna şaýat bolup, wagşy haýwan ýaly Orazkulyň önünde dyza çöküp, aman diländir, özüni kemsidendir. Mömin aga gyzyň mähriban atasynyň ýanynda agza alynmaýan sögünçleri eşidendir. Orazkul Bekeý daýzany dogurmazak ganjyk, mada eşek diýen ýaly ýaramaz sözler bilen kemsidendir. Bekeý daýza aýylganç sesi bilen gygyryp, öz ykbalyndan zeýrenendir: «Alla meni dogmazak edip ýaradany üçin men günäkärmi? Niçeme heleý edil goýnuň guzlaýşy ýaly guzlaşyp ýör. Meni bolsa, ýokarky şeýdipdir. Maňa bular ýaly durmuş gerek däl. Meni urma-da, başarsaň, öldürip taşla. Meni urma, gany-ym!...»

Garry Mömin henizem agyr dem alyp, dulda otyrды. Onuň dyzynyň üstünde ýatan elleri sandyraýardy, reňkem öçügsidi. Mömin aga agtygyna tarap seretdi-de, hiç zat diýmän, ýene gabaklaryny goýberdi. Garry mama öýde ýokdy. Ol Bekeý daýza bilen Orazkuly ýarashdyrmaga, döwlen gap-gaçlary ýygnaşdyryp, içeriňi birneme tertibe salmak üçin gidipdi. Garry mama şeýleräk adam: Orazkul bilen Bekeý urşanda, has dogrusy, Orazkul Bekeýi ýenjende özi-hä bir goşulanok, Mömin aga-da aralamaga maý berenok. Uruş-söğüş tamam bolandan soňam, olary ýarashdyrjak bolýar. Aý, ol mamadan soňky hereketlerem az däl-le.

Oglanjygyň hemmeden beter goja haýpy gelyärdi. Şolar ýaly waka bolanda Mömin aga her gezek ölümniň bári ýanyndan gaýdýardy. Ol edil aňkaw bolan ýaly, hiç kime görünmän dulda ýygrylyp oturýardy. Adam ogluna özüniň näme hakda pikir edýändiginem aýtmaýardy. Şolar

ýaly pursatda Mömin aga özüniň gurpdan gaçandygy, ýekeje oglunyň bolandygy, onuňam uruşda galandygy hakda pikir edýärdi. Wepat bolan ogul eýýäm ýatdan çykyp gitdi. Eger-de şol ogul bar bolandygynda ähli zat tersine bolardy. Mömin aga aradan çykan aýalynam häli-şindi ýatlaýardy. Olar tutuş ynsan ömrüni bile ýaşadylar ahyryn. Ol zatlar-a boldy geçdi welin, diriligiň ezýeti bolup Bekeýiň ykbaly ony hasam ýakýardy. Bekeý pahyr bir bagtygara bolup galdy. Kiçi gyzynyňkam çüwmedi. Ol bir çaga dogurdy-da, çagasynam taşlap, şähre siňip gitdi. Indem gol doly maşgalasy bilen bir hütdükde ýaşap ýör. Bekeýem bu ýerde Orazkul bilen görgi baryny görüp ýör. Goja erkek adam bolany üçin ähli kynçylyklary çekip-çydaýar, ýöne Bekeýiň özi enelik duýgusyndan mahrum bolup ýör. Orazkul bilen ýaşalyan şunça ýylyň dowamynda Bekeý durmuşdan halys lejikdi, doýdy. Ýöne onuň elinden gelyän alajy ýok. Gaçyp nirä gitjek? Ömür diýilýän zadam adama baky berlenok. Mömin aganyňam ýaşy birçene ýetiberen. Goja dünýäden ötensoň, Bekeý näderkä?

Oglanjyk tabakdaky çala ýanap, biraz çörek iýdi-de, aýnanyň önüne baryp durdy. İçeri alagaraňky bolsa-da, ol çyrany ýakjagam bolmady, babasyna azar bermek islemedi. Goý öz pikiri-oýy bilen gümra bolsun otursyn.

Oglanjygam öz pikiri bilen gümra boldy. Ol Bekeý daýzanyň öz ärine näme sebäbe arak alyp berýändigine hiç akyl ýetirip bilmedi. Orazkul onuň depesinden ýumruk salýar, Bekeý oňa derek ýene ýarym litr arak uzadýar. Bu ýagdaýdan hiç baş alyp çykar ýaly däl. Ah, Bekeý daýza, Bekeý daýza! Äriň seniň näçe sapar tultyk suwuňy çykaryp ýençdi. Sen onuň ähli etmişini bagyşladyň. Garry baba-da Orazkulyň ähli edenini geçirýär. Näme üçin bagyşlaýaňyz? Näme üçin? Beýle adama hiç mahal dözmeçilik etmeli däl. Orazkul azgyn, pis adam. Aslynda onuň nämä geregi bar? Biz Orazkulsyzam ýaşardyň ahyryn.

Birneme gazaplanan çaga hyýaly oglanjygynyň göz önünde şeýlebir şekli janlandyrdy. Olaryň hemmesi üýşýär-de, Orazkulyň üstüne topulýarlar, semiz, hapa, arakdan ýaňa aňkap duran daýaw adamyň derýa tarap süýrüp äkidýärler. Orazkul aman dileýär. Emma onuň aman-zamanyny bermän, suwa onda-da derýanyň köwlenip akýan ýerine hallanladyp oklap goýberýärler. Orazkulyň balyga öwrüljek gümany ýok.

Ol hyýaldan soň oglanjygynyň keýpi gowulandy. Ol Orazkulyň suwuň içinde emedekläp ýörşüni, onuň mahmal şlyapasynyň akyp barýanyny göz önüne getirende hatda gülküsi hem tutdy.

Emma haýpyňy getiriji bir hakykat bardy. Ol hem uly adamlaryň ol adalatly çäräni durmuşa geçirmek hakda pikirem etmeýändiklerinden ybaratdy. Uly adamlar oglanjygynyň çak edişiniň tersinden gopýardylar. Orazkul öýe lül-gammar ýagdaýda dolanýar. Emma ony göýä hiç aýby ýok ýaly edip garşy alarlar. Mömin aga onuň atyny tutar, aýaly derrew semawary otlamak bilen bolar. Ähli kişi edil şonuň gelmegine garaşyp duran ýaly, ot-elekdir. Orazkul bolsa köne heňnamyna başlar. Ilki tukatlanar, soň aglamaga durar. Durmuşyň gurýan oýunlaryna gara! Her bir adam, hatda adam hasabyna urulmasyz adamlaram, Orazkul ýalynyň elini uzatmagynyň özi kiçilik boljak adamlaram näçe islese, başmi ýa onmy çaganyň atasy bolup ýör. Orazkulyň olardan nämesi kemmişin? Näme üçin onuňky ugruna däl? Ýa-da orny boýunça mynasyp dälmi? Her niçigem bolsa, Orazkul tokaý hojalygynyň starşyý gözegçisi ahyryn. Ol entäp ýören ser gezdanam däl-ä. Ony diýseň, syganlaryňam syganjyklaryny ýa tyryp sanaýmaly. Orazkul hormat-sylag goýulmaýan adamam-a däl. Onuň görnüp duran ýetmezi ýok, ähli zady ýerbe-ýer. Aýagynyň astynda aty bar, elinde gamçysy bar, aryp gelende hormat bilen önünden çykýarlar. Onda näme üçin deň-duşlary ogul öýerip, gyz çykarýarlaram welin, Orazkul... Ogulsyz-perzentsiz adamdan bolarmy?

Bekey daýza-da gözyaş dökýär, aljyraýar, äriň göwnüni tapmak isleýär. Ol nirededir bir ýerde gizläp goýan çüýşesini tapýar hasratdan ýaňa özem içäýýär. Has beteri şondan soň başlanýar. Gahar atyna atlanan Orazkul ähli ahmyryny aýalyndan çykarar. Aýalam onuň günäsini bagyşlar. Ýaşulam şeýder. Orazkulyň asyl towugyna tok diýýän bolmaz. Özi düblär, özi açylar. Ertir irden ýene ýüz-gözi güp ýaly Bekey semawar otlap ýörendir. Mömin aga bolsa Orazkulyň atyny iýmläp, eýerländir. Orazkul çay içer, ata atlanar. Ol ýene San-Taşyň hökmürowanydyr. Orazkul ýaly adamyny bireýýäm suwa gark etmelidigi barada hiç kim pikirem etmez.

Garaňky bireýýäm gatlyşypdy. Daş-töweregi gijelik gurşap alypdy. Oglanjyga portfel alnan şol gün şolar ýaly waka bilen tamamlanypdy.

Ýatmaga taýynlyk görýän oglanjyk portfelini nirede goýjagyny bilmeýärdi. Ahyrsoňy portfel oglanjygyň başujynda orun tapdy. Oglan şol mahal klasdaşlarynyň gylla ýarynyň edil şeýle portfeliniň boljakdygyny bilmeýärdi. Bolsa bolubersin, barybir onuň portfeli beýlekileriňkiden tapawutly, aýratyn portfel bolmaly. Şeýle hem ol öz öňünde täze-täze wakalaryň garaşandygyny, özüniň hiç kimsiz galyp, iň ýakyn hossarynyň şol portfel boljakdygyny hem bilmeýärdi. Ol agyr derdeserleriň sebäbiniňem özüniň iň söýgüli ertekisi bolan Ene Sugun ertekisiniň boýnuna düşjekdiginem ol bilmeýärdi.

Şol agşam oglanjyk Ene Sugun hakdaky ertekini ýene bir gezek eşitmek isledi. Garry Mömin ol ertekini edil öz başyndan geçen waka ýaly edip, sojap, baş ýaýkap, aglap, garaz, öz başyndan geçýän wakalar bilen baglaşdyryp aýtmagy gowy görýärdi.

Emma agyr oý-pikiriň astynda galan babasyny biynjalyk etmäge oglanjygyň bogny ysmady. Derdi başyndan agdyk gojanyň bu mahal erteki-beýleki ýadyna düşmeýärdi. «Ýene bir gezek, başga bir gezek haýyş edäýeris – diýip, oglanjyk portfeline ýüzlendi. – Häzir bolsa, Ene Sugun ertekini saňa özüm, onda-da edil babamyň aýdyşy ýaly edip gaýtalap beräýerin. Özünem ýuwaşja, hiç kim, senden başga hiç kim eşitmez ýaly pessejik ses bilen aýdaryn. Men erteki aýtmagy gowy görýän. Aýdan zatlarymam edil kinoda görünýän ýaly edip aýdaryn. Babamyň aýtmagyna görä, ol waka erteki däl-de hakykat. Ol şeýle bolupdyr...»

Bu waka gadym zamanlarda bolupdyr. Ýer ýüzünde tokaýyň meýdan otlaryndanam kân mahallary, suwuňam gury ýerden köp mahallary bir uly hem sowuk derýanyň kenarynda bir gyrgyz tiresi ýaşaýar ekeni. Ol derýa Enesaý diýip atlandyrylýar ekeni. Ol derýa bu ýerlerden uzakda, Sibirde ýerleşýär. Şol derýa ýetjek bolsaň, bedew atyň üstünde üç ýyl bilen üç aý ýol ýöremeli. Häzir ol derýa Ýeniseý diýýärler. Gadym zamanda oňa Enesaý diýýerdiler. Şonuň üçinem şeýle bir aýdym aýdylardy.

Senden belent derýa barmy, Enesaý,
Senden mährem mekan barmy, Enesaý?
Senden agyr azap barmy, Enesaý,
Senden erkin erk barmy, Enesaý?

Senden belent derýa bolmaz, Enesaý,
Senden mährem mekan bolmaz, Enesaý!
Senden agyr azap bolmaz, Enesaý,
Senden erkin erk bolmaz, Enesaý!

Ana, Enesaý derýasy şeýle derýa bolupdyr. Enesaýyň töwereginde dürli halklar ýaşaýdylar. Olar öz aralarynda çapawulçylyk edipdirler. Şonuň üçinem halklaryň hemmesine-de ýaşaýyş ýeňil düşmändir. Gyrgyz taýpasynyň töweregem duşmandan doly bolupdyr. Häli biri çozupdyr, şindi biri. Gyrgyzlaryň özlerem goňşy-golamyň üstüne dökülip, alamançylyk edipdirler, mal çapypdyrlar, jaýlary otlapdyrlar, adamlary gyrypdyrlar. Gabat geleni, kimdigine garaman, öldüripdirler. Ýagdaý şony talap edipdir. Adamynyň adama rehimi inmändir. Adam adamyny gyrypdyr. Aw awlamaga, ekin ekmäge, mal bakmaga hiç kimiň eli ýetmez ýaly derejä barypdyr. Ol işler bilen meşgulanandan, urmak-çapmak, talamak aňsat düşüpdür. Gitdikçe gan kân dökülipdir. Adamlar adamçylygyny ýitirip ugrapdyr. Ara düşüp, garşydaşlary ýarashdyrýan adamam bolmandyr. Kim ýatanyň üstüne eňip adam öldürse, öýleri otlasa, malyny çapsa, şol hem baryp ýatan akyly adam hasap edilipdir.

Birdenem bir geň guş peýda bolupdyr. Ol aglapdyr, gijelerini gözýaş bilen geçiripdir, adamzadyň dili bilen gepläpdir. Ol agaçdan-agaja böke-böke: «Başyňyza uly bela inýär! Başyňyza uly bela inýär!» diýipdir. Şeýle hem bolupdyr, guşuň habar berýän agyr belasy adamlaryň başyna inipdir.

Şol gün gyrgyz taýpasy öz goja serkerdesini jaýlapdyr. Külçe batyr köp ýyllap serkerdelik edipdir, köp-köp ýörişlere gatnaşypdyr, il atasy, ýurt eýesi bolupdyr. Ol batyr söweşlerden aman sypsa-da, ajaldan gutulyp bilmändir. Ahyr onuň kazasy dolupdyr. Il-gün ýas tutup, üçünji gün Külçe batyryň jesedini gara ýere tabşyrmaly bolupdyr. Köneden gelýän däbe görä, aradan çykanyň tabydyňy göterip barýan gölegçiler Enesaý derýasynyň belent kenaryndan ýöremeli ekeni. Sebäbi merhum dogduk mekan bilen hoşlaşanda belentden seretmelimiş. Merhum ähli zatdan öňürti Enesaý bilen razylaşmaly. Sebäbi «Ene» diýmek-hä ene, saý diýmegem ugur, derýa. Merhumyň ruhy iň soňky gezek Enesaý hakdaky aýdymyny aýtmaly.

Senden belent derýa barmy, Enesaý,
Senden mährem mekan barmy, Enesaý?

Senden agyr azap barmy, Enesaý,
Senden erkin erk barmy, enesaý?

Senden belent derýa bolmaz, Enesaý,
Senden mährem mekan bolmaz, Enesaý!
Senden agyr azap bolmaz, Enesaý,
Senden erkin erk bolmaz, Enesaý!

Öwülýä barylada, edil mazaryň başynda duralgada Külçe batyryň tabydyňy ýokaryk göterip, çar tarapa görkezmeli ekeni. «Ynha, seniň derýaň! Ynha-da, seniň belent asmanyň! Ynha, seniň ene topragyň! Ynha-da, biz, seň bilen bir damardan önen adamlar. Biziň ilimiz seni soňky ýoluňa ugratmaga geldi. Rahat ýat, Batyr!». Soňky nesillere-de ýadygärlik galar ýaly Külçe batyryň mazarynyň üstünde ullakan daş dikeldipdirler.

Külçe batyryň jaýlanýan günü ähli gara öýleri Enesaý derýasynyň goşa kenarynda hatarlap dikipdirler. Şeýdip, her öý her hojalyk batyr bilen hoşlaşypdyr. Batyryň jesedi her öýüň deňine ýetende matam tutulýanyny aňladyp, ak baýdagyň ujuny aşak tutupdyrlar, doga okapdyrlar, ses edipdirler. Şeýdibem, indiki öýe barypdyrlar. Indiki öýde-de ýaňky hereketler gaýtalanypdyr. Şeýde-şeýde, ýas dabarasý zynjyr ýaly bolup bir öýden beýleki öýe geçipdir. Şol ýagdaý, şol görnüş gölegçiler tä öwülýä ýetinçäler dowam edipdir. Gün guşluga galanda, ähli zat taýýar bolupdyr. Külçe batyryň ýow baryny gören söweş enjamlaryny, ýas ýapynjasy ýapylan atyny daşaryk çykardylar. Naýzalar, boz sowutlar iki hatara düzüldiler. Kernaý-surnaýçylar buýrugä häzirlendiler. Deprekçiler deplerini gyzdirdylar. Dabara başlananda şeýle bir owaz döremelidi welin, hatda guş-gumrularam süri-süri bolup asmana göterilmelidi, wagşy haýwanlar ala-zenzele bilen tokaýa sümmelidi, ot-çöpler bagryny ýere bermelidi, owaz daglara düşüp, dag-daşlar sandyramalydy. Aglaýjylar Külçe batyryň agysyny aglamak üçin saçlaryny ýaýypdylar. Ýigitler bir dyzyna çöküp batyryň tabydyňy eginlerine goýmaga taýyn boldular. Şeýlelikde, Külçe batyryň tabdyňy ugratmak üçin ähli serenjam edildi. Tokaýyň eteginde öleniň hormatyna damagy çalynmaly dokuz gylýal, dokuz ökü, dokuz gezek, dokuz goýun durdy.

Şol mahalam garaşylmadyk bir waka boldy. Her hili duşmançylyk, wagşyçylyk bolanda-da, haýsydyr bir taýpanyň serkerdesi jaýlan ýan günü enesaýlylar bir-biregiň üstüne çozmaýardylar. Ol kanuna öwrülen bir düzgündi. Oňa garamazdan, tokaýlaryň gyrasyndaky gaçybatalgalarda daň saz berenden gizlenen duşmanlar depesinden dabanyňa çenli gam-hasrata batan gyrgyzlaryň üstüne duýdansyz topuldylar. Gyrgyzlaryň hiç biri ata atlanmaga-da, ýaraga ýapyşmaga-da ýetişmedi. Şunlukda, henize çenli görülmedik-eşidilmedik gan döküşlik başlandy. Hiç kim sylanyp goýulmady. Gabat gelen gara kelle ýere togalandy. Duşmanlar şeýdip, gyrgyz taýpasyndyň dynmagy ýüregine düwen ekenler. Duşmanlar gyrgyzlary şeýlebir gyrdylar welin, ölenleriň ýasyny tutmaga, öleniň aryny almaga, bolan wakany ýatlamaga-da adam goýmadylar. Bolupmy ýa-da bolmanmy...

Adamyny dünýä indermek, ösdürip ýetişdirmek gaty kyn. Emma ony öldürmek welin, itiň aňsady. Köp-köp adam gana boýalan düz meýdanda meýit bolup ýatyrdy, birnäçeleri bolsa gylýçdan, naýzadan gaçyp gutulmak üçin özlerini derýa oklap, Enesaýyň girdabynda gark boldy. Derýanyň iki kenaryndaky gyrgyz öýleri bolsa lowlap duran ýalyňa öwrülipdi. Hiç kim gaçmaga-da ýetişmedi, hiç kim ölüm-denem gutulmady. Öýler uçdantutma ýandyryldy. Adamlaryň jesetlerini Enesaýyň belent kenaryndan suwa taşladylar: «Indi bu ýerleri biziňki! Indi tokaýlar biziňki! Indi bu mal-garalar biziňki!» – diýip, duşman, şat boldy.

Wagşyçylyk edip giden duşman, özleri daşlaşansoň tokaýdan çykyp gaýdan bir oglanjyk bilen gyzzagazdan bihabardy. Ol iki bezzat çaga ertir irden, ene-atasynyň haý-küşüne-de garaman, tokaýa oýnamaga gidipdi. Oýuna gyzyşan çagalar tokaýyň jümmüşine aralaşanyňam duýmadylar. Oba tarapdan gopan goh-galmagaly eşidip, olar yza eňdiler. Emma gelseler, ne ene, ne ata, ne dogan-garyndaş... Olar bir sagadyň dowamynda ýetim galdylar, tiredeşsiz, ugurdaşsyz galdylar. Iki çaga gözýaş ede-edede, çar tarapa at saldy. Emma diri adam gabat gelmedi. Uzakdan asmana göterilýän tozan göze kaklyşdy. Duşman gyrgyzlaryň mal-garalaryny sürüp barýardy.

Çagalar toýnakdan göterilýän tozanyň yzyna düşdi. Olar aýylganç duşmanyň yzy bilen aglap-eňröp barýardylar. Çaga çaga bolýarda, duşmandan gaçmaga, gizlenmäge derek, gaý tam olar duşmanyň yzyna düşdüler. Olar giň jahanda ýalňyz galmak islemeýärdiler, olar ýandyrylan-ýakylan obalarda durup bilmejekdiler. Oglanjyk gyzzagazyň elinden tutup, duşmanlaryň yzyndan ylgaýardy, aýak çek meklerini, özlerinem bile alyp gitmek lerini haýyş edýärdi. Emma oglanjygyň inçejik sesi asmana göterilýän galmagalyň, eňişip barýan mallaryň zenzelesiniň içinde ýitip gidýärdi. Oglan bilen gyz görgi baryny görüp, şunça ylgasalar, duşmanyň yzyndan ýetip bilmedi. Ahyr olar ysgyn-deramatdan gaçyp ýykylmaly boldular, daş-töwerege seretmäge-de gorkup, bir-birege gysylyp, uklap galdylar.

Ýetimiň ýedi rysgaly bardyr diýip, ýöne ýere aýdylmaýar ekeni. Birinji gije sag-aman geçdi. Wagşy haýwanlar olara azar bermedi, ýyrtyjylar olary iýmedi. Oglan bilen gyz ukudan oýananda, gün al-asmana göterilen ekeni. Guşlar saýraşýardylar. Çagalar ukudan açylyp, ýene duşmanyň yzy bilen ugradylar, ýolboýy olar ir-iýmiş ýygnadylar, ölmez-ödi edindiler. Gidiberdiler, şeýdip gidiberdiler, üçünji gün diýlende-de bir daglyga ýetip aýak çekdiler. Dagdan aşak baksalar, aňrsyna-bärsine göz ýetmeýän, göm-gök öwsüp ýatan düz meýdanda uly toý gidýärdi. Näçe öý dikilipdir – sany-sajagy ýok, näçe sany ojakda ot ýanýar – sany sajagy ýok, ojaklaryň töweregindäki adamlaryňam sany-sajagy ýok. Gyzlar hiňňildik uçup, aýdym aýdýarlar. Pälwanlar haýbatly bürgüt ýaly bolup, bir-birini zyňşdyryp, ile tomaşa görkezýärdiler. Gyrgyzlary gyrgyna beren duşmanlar şeýdip tomaşa edýärdiler.

Oglan bilen gyz olaryň arasyna barmaga çekinip, dagyň üstünde aňkaryşyp galdy. Ýogsam olar tagamly naharyň ysy gelýän ojaklaryň ýanyna barmaga gaty höweslidiler. Ol ýerden gowrulan etiň, ýabany soganyň, çöregiň ysy burk urýardy. Ahyrsoňy çagalar tagapyl edip bilmän, dagdan aşak düşüp ugradylar. Toý tutýanlar iki sany gelmişege geň galyp, olaryň daşyny gurşap aldylar.

– Siz kim bolarysňyz?

– Nireden bolarsyňyz?

– Biz aç surnukdyk. Bize iýmäge zat beriň!

Gelmişekleriň gep-sözünden kimdigini aňan duşmanlar ala wagyrdy bolup dawa etdiler. Tötänden ajaldan gutulan gyrgyz tohumyny häziriň özünde öldürmelimi ýa-da han huzuryna eltmelimi? Adamlar dawa edişýänçäler, bir ýüregi ýuka aýal oglan bilen gyzyň her haýsynyň eline bir bölek ýaby etini tutdurmaga ýetişdi. Olary han huzuryna alyp gitdiler. Oglan bilen gyz gapysyny elleri kümüş çayylan paltaly nokerler saklaýan belent öýe eltildi. Adamlaryň arasyna nireden peýda bolany näbelli gyrgyz taýpasynyň nesliniň gelendigi hakdaky howply habar ýaýrady. Bu nämäniň alamaty bolup biler? Ähli kişi oýun-tomaşany taşlap, han öýüne tarap süýşdi. Ol mahal han aga gar ýaly ak keçäniň üstünde öz egindeşleri bilen otyrды. Ol süýji goşulan gymyz içip, dabaraly aýdym diňleýärdi. Öz ýanyna nähili habar bilen gelnenini bilen han gahardan ýaňa tas ýarylypdy. «Nä dip meni biynjalyk etmäge bognuňyz ysdy? Gyrgyzlaryň tohumyny tüketmedikmi näme? Men sizi tutuş Enesaýyň eýesi edip bellemedimmi? Size

bigaýrat diýerler. Öňüňize salyp geleniňiziň kimdigine serediň! Utanmadyňyzmy? Eý, agsak kempir, bärlik gel! – diýip, han haýbat bilen gygyrdy. – Sen derrew bulary tokaýa äkit-de, gaýtadan gyrgyz tohumy ýaýratmaz ýaly et. Ömür-baky gyrgyzyň ady tutulmasyn. Meniň aýdyşym ýaly hereket et Kempir!».

Hana tagzym eden Kempir oglan bilen gyzyň elinden tutdy-da, sesini-üýnünü çykarman, tokaýa tarap gitdi. Olar tokaýyň içi bilen uzak mahal ýöränsoňlar, Enesaý derýasynyň uçut kenaryna çykdylar. Kempir çagalary uçut gaýanyň edil gyrajygynda duruzyp, olary iteklemezinden öňürti şeýle diýdi:

– Eý, belent Enesaý! Eger-de, seniň göwsüňe belent dagy zyňsaň, ol dag bölejik daş ýaly bolup gider. Eger-de, seniň göwsüňe belent sosnany oklasak, ol edil agaç ýonuşgasy ýaly bolup akyp gider. Eý, belent, Enesaý, iki sany çagajygy adam çagajygyny öz göwsüňe kabul et. Bu neresselere giň jahanda orun ýok. Ol hakda özüň menden gowy bilýäň, Enesaý. Eger ýyldyzlar adama öwrülseler, asmanda olara ýer tapylmazdy. Eger balyklar adama öwrülseler, derýa-deňizde olara ýer tapylmazdy. Ol hakda özüň menden gowy bilýäň, Enesaý. Şu çagajyklary kabul et, äkit. Goý, bular neresse çagaka hasratly dünýäni terk etsinler. Goý, bular ýagty jahanyň ýaramazçylyklaryny, harasatyny bilmän, özlerem adama hyýanat etmän, günäsiz bolup ötsünler. Bulary kabul et, kabul et, beýik Enesaý! Oglan bilen gyzjagaz möňňürýär, gözýaş edýär. Aşakda görünýän girdaba gözi düşen çagalaryň Kempiriň sözlerini diňlemäge ýagdaýlary ýok. Aşakda däli derýa möwç urýar.

– Soňky gezek gujaklaşyň, hoşlaşyň! – diýip, Kempir çagalara akyl öwredýär, özem iteklemäge gaýym bolar ýaly ýeňlerini çermeýär. – Men pahyryň günäsini ötüň, balalar. Men sizi şu gaýadan iteklemeli bolsam, diýmek, şol hem siziň ykbalyňyza ýazylandyr. Menem bu işi öz erkime edemok. Men bu işi siz üçin...

Kempir şol sözleri aýdyp-aýtmanka gapdaldan biriniň sesi eşidildi.

– Tagapyl et, parasatly zenan! Bigünä çagalary ölüme itekleme!

Agsak Kempir yzyna seredende imany başyndan göçdi. Adam dilinde gepleýän ullakan Sugundy. Onuň hasrat doly ullakan gözleri kempire tarap balkyldap garaýar. Sugunyň özi şeýlebir ak welin, edil arassa gar ýaly göz gamaşdyrýardy. Onuň garnynyň aşagynda köşegiňki ýaly goňras ýüňi bardy. Onuň şahyna dagy seretseň, duranja gözelligi – şaha ýaýradan agaja çalym edýärdi. Onuň ýelinleri dagy çaga emdirýän enäniň göwsi ýaly tämizdi, päkizedi.

– Sen kim bolarsyň? Sen näme üçin adam dilinde sözleýäň? – diýip, agsak Kempir sorag berdi. – Men Ene-Bugu bolmaly. Adam dilinde sözlemesem, sen nädip meniň ýüregime düşünjek?

– Sen näme isleýäň, Ene Bugu?

– Çagalary goýber, akylдар ene. Saňa adam dilinde ýüzlenmegimiň manysy şondan ybarat. Çagalary maňa ber, akylдар ene.

– Sen bulary näme etjek, nämäňe ýaratjak?

– Adamlar meniň iki sany çagajygymy öldürdiler. Men özüme çaga gözleýän, çaga.

– Bu çagalary ekläp-saklasam diýýäňmi?

– Hawa, şeýtmek isleýän, akylдар ene.

– Sen gowy edip oýlandyňmy, Ene-Bugu? – diýip, maýryk Kempir gülüp goýberdi. – Bular adam çagasy. Adam çagasam ulaldygy seniň çagajyklaryňy öldürmek bilen bolar.

– Ýok, bular ulalsa-da, sugun çagasyny öldürmez! – diýip, Ene-Bugu ynamly jogap gaýtardy.

– Men bulara ene bolaryn, bularam maňa perzent. Heý-de bular öz doganlaryny öldürermi?

– Beýle diýme Ene-Bugu, beýle diýme! – diýip, maýryk Kempir baş ýaýkady. – Adamzat diýilýän zady sen bileňok. Adamlar tokaýda ýaşaýan wagşy haýwanlary däl, öz bir-birlerinem sylamasalar nädersiň! Seniň çak edýän maksadyň nädogrudygyny tassyk etmek üçinem bu çagalary saňa bererdim welin, bularam adamlar öldürerler. Sen öz başyňa hasraty satyn alma Ene-Bugu, satyn alma.

– Men bulary adam oglunyň garasy görmez ýaly uzak ýere alyp giderin. Çagajyklara rehimiň insin, parasatly ene, sen bulary azat et. Men olara mähriban ene bolaryn... Göwsüm süýtden doly. Göwsüm perzent isleýär, süýdüniň içilmegini isleýär.

– Beýle bolsa... – diýip, maýryk Kempir az-kem oýlanandan soň pyşyrdady. – Beýle bolsa, çagalary al-da, tizräk bu ýerden daşlaş. Eger-de, uzak ülkä barýarkaň, bular ýolda heläk bolaýsalar, eger-de bulary adamlar eliňden alyp öldüräýseler, eger-de bular ezýet ýassygy bolaýsalar, meni däl-de, özüňi günälegin, Ene-Bugu.

Ene-Bugu agsak Kempire minnetdarlyk bildirensoň oglan bilen gyza şeýle diýdi.

– Şu günden başlap, men siziň eneňiz, sizem meniň balalam. Men sizi uzak ülkä alyp giderin. Men sizi garly daglaryň arasyndaky ülkä, gür tokaýly ülkä, Yssykkölüň çyrypnyňan ýerindäki ülkä alyp giderin.

Ölümünden sypanlaryna şat bolan çagalar Ene Sugunyň yzyna düşdüler. Ummasyz daşda ýerleşýän ülkäniň ýolunda oglan bilen gyz halys ardy. Eger-de Ene Sugun olary öz süýdi bilen naharlamadyk bolsa, eger-de Ene Sugun olary öz mylaýym kalby bilen ýylatmadyk bolsa gaty kyn boljakdy. Olar gaty kän ýörediler. Dogduk mekan Enesaý barha daşlaşýardy. Emma täze mekan – Yssykköle-de entek-entek ýeter ýaly däl. Tomus geçdi, gyş geçdi. Bahar, tomus, güýz, geçdi. Olar ýene bir gezek aýlandylar. Ýol ümmülmez tokaýlaryň, ürpek çägelereň, garly daglaryň üstünden düşdi. Olaryň yzyndan aç möjekler kowalady. Emma çagalaryny arkasyna hopba eden Ene Sugun ölümünden gaçyp gutuldy, oglan bilen gyzjagazam halas etdi. «Sugun adam çagasyny ogurlapdyr. Tutuň, basyň!» – diýip, elleri naýzaly adamlaram olaryň yzyndan kowdy. Ene atylyp gelýän naýzalardanam, peýkamlardanam çagalaryny halas etdi, özünem gutardy. Ol naýzadanam çalt atylýardy, arasynda-da: «Balalam, berkräk ýapyşyň!» diýýärdi.

Az ýöräp, köp ýöräp, Ene Sugun, ahyrsoňy öz perzentlerini Yssykköle alyp geldi. Olar sag-salamat gelenlerine begenip, dagyň üstünde durup, töweregiň gözelligine tomaşa etdiler. Daş-töwerek üsti garly gerişler bilen bezelen, ortada gyrasy gök tokaý bilen jäheklenen mawy köl. Şemal ak tolkunlary oňüne salyp, suwuň ýüzünde kowalap ýör. Yssykkölüň nireden başlanyp, nirede gutarýanam biler ýaly däl. Bir tarapdan gün dogup gelse, beýleki tarapy entek gijelik. Kölüň daşyny gurşap alan daglaryň sany-sajagy ýok. Şol görünýän daglaryň aňyrsynda-da niçeme dag bar, ony hem biljek gümanyň ýok.

– Ine, şu ýer siziň täze Watanyňyz bolmaly! – diýip, Ene Sugun perzentlerine ýüzlendi. – Indiden beýläk şu ýerde ýaşamaly bolarsyňyz: ýer depersiňiz, mal bakarsyňyz, balyk tutarsyňyz. Müň ýyl ýaşan! Nesliňiz köp bolsun. Bala – çagalaryňyz siziň uzak ýoldan alyp gelen diliňizi ýatdan çykarmasyn, şol dilde şirin-şirin aýdym aýtsynlar. Adam şekilli ýaşan. Men bolsam siziň ýanyňyzdan, siziň çagalaryňyzyň ýanyndan aýrylman. Men ömür-baky şeýderin.

Şeýdip, gyrgyz taýpasynyň iň soňky perentleri bolan bir oglan bilen bir gyz bereketli Yssykkölüň göwsünde täze Watanly bolup galypdyr.

Wagt diýseň çalt geçdi. Oglanjyk epeý adam, gyzjagazam zenan bolup ýetişdi. Ahyr bir gün olar öýlenip, är-aýal boldular. Ene Sugun ol topragy terk etmedi. Yssykkölüň golaýyndaky tokaýlaryň birinde ýaşaberdi.

Bir gezek, säher çaglary Yssykköl tolkunyp başlady. Aýalyňam burgusy tutdy. Ol ýagdaý erkegi aljyratdy. Ol gaýanyň üstüne çykyp, sesinde bary bilen gygymaga durdy.

– Ene Sugun, sen nirlerde bolarsyň? Yssykkölüň güwwüldisini eşidýäňmi? Gyzyň ýeňlejek bolýar. Tizräk gel-de bize kömek et, Ene Sugun!

Şondan soň uzakdan bir ýerden, kerweniň jaňyna meňzeş owaz eşidildi. Ol ses wagt geçdigiçe golaýlady. Ahyram Ene Sugun ylgap geldi. Onuň şahyna enaýyja sallançak ildirilip goýlandy. Sallançak ak derekden ýasalypdyr, bir tarapyndanam jaňjagaz sallanyp dur. Asyl ýakymly owaz edýänem şol jaňjagaz ekeni. Şindem-şindem Yssykköl etraplarynyň sallançaklarynda şol jaňjagaz owaz edýär. Ene sallançagy üwrände jaňjagaz jaňnyrdaýar-da, uzakdan bir ýerden şahyna sallançak ildirip, haý dap gelýän Ene Suguny ýadyňa salýar...

Ene Sugun gelen badyna aýal hem ýeňledi.

– Ine, şu sallançak siziň ilkinji perzendiňiziňki bolmaly. Çagaňyz kän bolar. Ikiňizden ýedi ogul, ýedi gyz dörär.

Ol sözlere ene bilen ata çakdanaşa begendiler hemem Ene Sugunyň hormatyna ilkinji çagalaryna Bugubaý diýip at goýdular. Bugubaý är ýigit bolup ýetişdi, gypjak taýpasyndan özüne mynasyp ýar tapyp, Ene Sugunyň neberesini – Bugulary köpeldip başlady. Bugular Yssykkölüň iň güýçli taýpasyna aýlandy. Bugular Ene Suguny perişde ýaly eý gördüler, syladylar. Bugularyň gapysynyň ýokarsynda sugunyň şahynyň şekili asyldy. Olar üste ýagy çozanda-da ýa-da at çapyşyklarda «Bugu» diýip atlanýardylar. Bugular elmydama duşmandan rüstem gelýärdiler. Olar Ene Sugunyň nesli bolmalydy. Olara hiç kim azar bermeýärdi, hiç kim zeper ýetirmeýärdi. Suguna gözi kaklyşan bugular atdan düşüp, oňa ýol berýädi. Bugular söýýän gyzlarynyň gözelligini sugunyň gözelligi bilen deňeşdirýärdiler...

Hawa, bugu tiresinden bir baý adam dünýäden ötyänçä ýagdaý şeýle bolupdyr. Ol adam baý diýseň, baý ekeni. Onuň mün-münlerçe goýuny, mün-münlerçe gylýaly bolupdyr. Töweregindäki adamlaryň ählisi onuň çopançylygyny edipdir. Onuň ogullary atasynyň patasyny şeýlebir dabara bilen geçiripdir welin, tarypyny ýetirmäge dil ejizlik edipdir. Ogullary atasynyň patasyna jümle-jähanyň tanymal adamlaryny çagyrypdyrlar. Myhmanlar üçin Yssykkölüň kenarynda bir mün bir ýüz öý dikilipdir. Içilen gymzyň, soýlan malyň, hezzet-hormatyň hetdi-hasaby bolmandyr. Baýyň yzynda nähili nesliň galandygyny, olaryň aradan çykana çakdanaşa hormat goýýandyklaryny ulile göz eden baý ogullary gomparsypdyrlar. («Ah, balam, akyl görkezmän, baýlyk görkezmeklik akmaklyk bolýandyr!»)

Ýas aýdymyny aýdyjylar öleniň ogullarynyň sowgat beren argamaklaryny münüp, gymmatbaha telpeklerini hem gaýry serpaýlaryny geýip, aradan çykanyňam, onuň akylly perzentleriniňem tarypyny ýetiripdirler.

– Ýagty jahanda bular ýaly dabaraly, bular ýaly abraýly pata bolan däl, bolmazam! – diýip, olaryň biri dillenipdir.

– Dünýä döräli bäri beýle zat bolan däl, däl! – diýip, ikinji dillenipdir.

– Diňe bizde ölene beýle uly hormat goýlup, onuň ady şeýle dabaralandyrylýar! – diýip üçünji biri dillenipdir.

Aýdyjylar, şeýlelik bilen, bir gije-gündizläp ýaryşypdyrlar. («Eý, balam, aýdymçylar aýdym bilen däl-de, öwgüli sözler bilen ýaryşsalar, aýdymyň duşmany bolýandyr!»).

Ýas dabarasy toý şagalaňy ýaly bolup, telim gün dowam edipdir. Aradan çykanyň kelpez ogullary, pata alyarkalar hem özlere şöhrat gözläp, ilden ýokary boljak bolup ellerinden gelenlerini edipdirler. Şeýlelikde, olar atalarynyň mazarynyň üstünde hem onuň Bugu

tiresindendigini aňlatmak üçin sugunyň şahyny dikmekçi bolupdyrlar. («Ah, balam, baryp-ha gadym zamanlarda-da baýlygyň gedemlik döredýändigini aýdyp geçipdirler ahyryn!»).

Baý ogullary öz kemakyllyklary bilen ilde ýok iş etjek bolupdyrlar. Şony isläpdirlerem, isleýişleri ýaly edipdirlerem. Tokaýa awçy iberipdirler, awçy sugun awlap, onuň şahyny goparypdyr. Olam şeýlebir şahmyş welin, edil uçup barýan bürgüdiň ganaty ýalymyş. On sekiz tagmaly (diýmek, ol sugun on sekiz ýaşan bolmaly) sugun şahy baý ogullarynyň göwnünden turupdyr. Hop ýagşy! Olar sugunyň şahyny mazaryň üstünde dikmek üçin senetkärler görkezme beripdirler.

Gojalar ol işe garşy çykypdyr.

– Suguny öldürmäge kim olara rugsat beripdir? Ene Sugunyň nesli bolan suguny awlamaga kimiň bogny ysypdyr?

– Sugun biziň öz mülkümüzde awlandy! – diýip, baý ogullary içýakgýç jogap gaýtarypdyrlar. – Biziň mülkümüzde süýşýän, ýöreýän, uçýan jandarlaryň hemmesi, siňekden başlap düýä çenli – biziňki bolmaly. Biz bolsak, öz zadymyzy näme etmelidigini ilden soramaly däl. Gümünizi çekin!

Hyzmatkärler, gojalary urup-ýenjip, ýaba ters mündürüp, il masgarasy edip, kowup goýberipdirler. Ana, ähli zat şondanam başlanypdyr... Ene Sugunyň nesilleriniň başyna agyr bela inipdir. Gabat gelen adam tokaýa gidip, sugun awlapdyr. Her buguly ata-babasynyň mazarynyň üstünde sugun şahyny dikmegi özüne borç edipdir. Şeýtmeklik ölene goýulýan aýratyn hormat hasap edilipdir. Kimde-kim öz ata-babasynyň mazarynda goýar ýaly şah tapyp bilmeşe, baryp ýatan bihepbe adyny alypdyr. Şeýdip, sugun şahyny alyp-satmaga-da, ýeneki gerek döwür üçin ýygnap goýmaga-da başlapdyrlar. Sugun şahy bilen, diňe şonuň bilen, iş salyşýanlaram, ony alyp-satýanlaram peýda bolupdyr. (Ah, balam, puluň bar ýerinde akyl-paýhasa, gözellige orun ýokdur!).

Adamlaryň täze endigi Yssykköl tokaýlaryndaky sugunlaryň başyna towky bolup düşýär. Olara hiç kimiň rehimini inmändir. Sugunlar baryp bolmajak gaýalara tarap gaçypdyrlar. Emma adam olary şol ýerde-de ele salypdyr. Gaýa tarapa aw tazylaryny goýberipdirler. Tazylar bolsa sugunlary atyma gaýym ýere kowalap getiripdirler. Elbetde, mergenleriň oky sowa geçmändir. Sugunlary süri-süri edip gypypdyrlar.

Şeýlelik bilen, sugun gutarypdyr. Daglar boşap galypdyr. Gije ýarynda-da, säher çaglaram sugun sesini eşidip bolmandyr. Sugunlaryň süri-süri bolup gezişi-de gaýadan-gaýa böküşi-de, agynaýşy-da düşý ýaly bolup galypdyr. Soňky ösdürimler ýekeje gezem sugun görmän, ömürlerini tamamlapdyrlar. Olar sugun hakda diňe ertekide eşidip, ondan galan nyşany mazarystanlarda görüpdirler.

Ene Suguna näme bolupdyr?

Ene Sugun adamlardan öýkeläpdir. Aýtmaklaryna görä, awçylaryň okundan, aw tazylaryndan ýaña sugunlara dünýä dar bolanda, Ene Sugun barmak basyp sanaýmaly bolup galan sugunlary yzyna tirkäp, Yssykköl bilen hoşlaşypdyr-da, ýurduny täzeläpdir.

Ine, durmuşda şolar ýaly wakalaram bolýar. Erteki tamam boldy. Ha ynan, ha ynanma.

Ene Sugun Yssykköli terk edende hiç mahal yzyna köwlenmejekdiginem aýdyp gidipdir.

Dag iline ýene güýz geldi. Tomsuň şowhunyndan soň ýene töwerege imisalalyk aralaşdy. Çarwanyň mallarynyň toýna gyndan göterilen tozan ýatyşdy, ojaklaryň ody açdy. Mal-gara gyşladylmaly ýerine geçdi. Adamlaram gaýdyşdy. Dag ýaýlagy gugaryp galdy.

Gaýalaryň depesinde, käte bir seslenip, bürgütlerem ýekebaş uçup ugrady. Tomus mahaly öz suduryňa gowy yrym eden derýanyňam owazy köşeşdi. Otlar ösmesini bes etdi. Agaçlaryň ýapraklary şahalara ýapyşyp ýadan ýaly, ýere dökülmäge başlady.

Gaýalaryň iň belentleriniň depesine gijeler ýuka gar düşmäge durdy. Ozal gara gerişler ertir irden çalaryp göründi.

Jülgelerden öwüsýän şemal sowady. Emma entek gündiz uzyndy, ýagtydy, howa gurakdy. Aýmançanyň aňyrsyndaky derýa ýakasyndan başlanýan tokaýlyk öz erkini güýze aldyryp ugrady. Edil derýanyň alkymyndan başlanýan güýz tagmasy tüssesiz ýangyn ýaly bolup, gyrymsy agaçlaryň üsti bilen tä Gara bora çenli uzalyp gidýärdi.

Tokaý içi şeýlebir arassady, şeýlebir tertiplidi welin, metjidi ýada salýardy. Diňe gös-göni bolup duran garamtyl agaçlaryň diňe şepbigiň ysyny getirýän guraksy howa, diňe agaçlaryň aşagyny tutuşlygyna bezän goňras tikenler... Şemal bolsa garry sosnalaryň depesinden ses-sedasyz akyp geçýärdi.

Ýöne, şu gün ertirden başlap, biynjalyk bolan gargalar tokaýyň depesinde zenzele turuzýardylar. Sosnalygyň ýokarsynda olar uly sürä öwrülip aýlanýardylar. Gargalar palta sesini eşidip biynjalyk bolupdylar. Häzirem olar, edil gündiziň günü öýleri urulan ýaly bolup, ýykan agaçlaryny dagdan aşak togalaýan iki sany adamynyň töwereginde gagyldaşýarlar.

Agaçlary atyň zynjyryna daňyp ýokaryk çekýärdiler. Atyň jylawyndan tutup barýan Orazkul öňdedi. Ol künde goşulan öküz ýaly bolup, plaşyny çöp-çalama ilişdirip, kynlyk bilen hereket edýärdi. Onuň yzyndan, agajyň gapdalyndan Mömin aga gelýärdi. Beýle belentlikde goja kişä dem almagam aňsat düşmeýärdi. Ol berýoza taýagyny süýrelip gelýän agaja direýärdi. Agaç kä daşa degip, kä maýdarak töňnelere degip saklanýardy. Kert çykalgalarda dik aşak gaýdaýmagy ahmal agaç uly howp hem döredýärdi.

Agaç aşaklygyna eňäýse, esasy howp hem ony tutup gelýäniň üstüne abanmalydy. Orazkul her gezek şeýle howp dörände atyň jylawuny taşlap, bir tarapa atylp düşýärdi. Şonda hem ol ölüm bilen iş salyşyp, agajy sypdyrman, Orazkulyň kömege ýetişerine garaşýan gojany görüp, ýene atyň jylawuna ýapyşmaly bolýardy. Emma öz aýbyňy ýaşyrmak üçin başga adamyny aýyplamaly diýip ýöne ýere aýdylman ekeni.

– Sen näme meni ol dünýä ibermek isleýäňmi? – diýip, Orazkul gojanyň üstüne heňkirdi.

Orazkulyň sözlerini eşidip, oňa tüket diýäýjek başga adamam ýokdy. Ýogsam garry adam bilen şeýdip gepleşmek edeplilikmi? Mömin aga uýala-gorka özüniňem ölüm howpunyň gapdalynda durandygyny zordan diline getirýär. Onsoňam goja kişi ol howpy bilgeşleýinden oýlap tapanok ahyryn. Ýaşulyňyň sözleri Orazkuly öňküdenem beter gyzdyrýar.

– Şeýle diýsene! – diýip, Orazkul gözlerini süzýär. – Sen agajyň aşagynda galanyň bilenem kän bir utdurýan zadyň bolmaz. Şu mahala çenli ýaşanyňam az-küş däl ahyryn. Eger men öläýsem, seň dogmazak gyzyňa it eýelik etsinmi? Olar ýaly önelgesiz heleý kime gerekmiş?

– Seň bilen il bolmak gaty kyn, han ogul – diýip, Mömin aga oňa sypaýyçylyk bilen jogap gaýtardy. – Sende adama ne hormat bar, ne hezzet.

Orazkul hatda ädim urmasynam togtatdy. Ol ýaşulyňy gözi bilen iýýäýjek boldy.

– Sen ýaly garrylar ojagyň başynda ýatyp, syrtny gyzdyrýar. Sen bolsaň, daýaw adamynyň aýlygyny alyp ýörsüň. Şol aýlygy kime daýanyp alýaň sen? Elbetde, men bolmasam... Şondan başga saňa nähili hezzet-hormat gerekmiş?

– Aý, men ýöne gepiň gerdişine görä aýdyp goýberipdim – diýip, Mömin aga derrew köşeşdi.

Şeýdip olar gidip barýardylar. Ýene bir belentlikden aşyp, dynç almaly edildi. At janawar garasuw bolupdy, sagrysyna edil sabyn çalnan ýaly ak köpükdi.

Garagalar henizem olaryň depesinde gagyldaşyp ýördüler. Olar bu gün ertirden agşama gagyldaşmaga dilleşen ýaly, dynç almagam islemeýärdiler.

– Gyşyň ir geljegini duýýan bolsalar gerek! – diýip, Mömin aga gürrüňiň ugruny üýtgetmek, şonuň bilenem giýewsini birneme gahardan düşürmek meýli bilen dymyşlygy bozdy. Yzyndanam ol guşlaryň galmagalynyň sebäbini özünden görüp, ötüňç sorayan ýaly: – Olar göçmegiň aladasyny edýärler. Şo mahal azar berilse, gargalar halamaýar – diýdi.

– Kim olara azar berýämiş? – diýip Orazkul gaýynatasyna tarap birden ýüzüni öwürdi. Birdenem: – Köp geplemegiň – diýip, ýüzüni boz-ýaz etdi. Onuň sesinden haýbat duýuldy.

«Bujagaz gojanyň bolaýşyny gör-le! Munuň gargalary bar diýip, sosna degme, çybyk döwme. Tapdyň akmagy! Häzirikçe bu ýeriň eýesi garga däl-de, men». Orazkul asmandaky gargalara tarap jüýjerilip seretdi-de:

– Pulemyot bolaýsa-ha siziň baryňzyň... – diýip, hapa sögündi.

Mömin aga Orazkulyň hapa sögünçlerine bu gün şaýat bolmaly däl. Şonuň üçinem ol dymdy. «Ýene jyny gozgady! – diýip goja içini geplet. – İçse jyny tut, içmese jyny tut... Náme üçin adamlar beýle gaharjaň bolýarlarka? Sen oňa bähbitli bir zat aýtsaňam tersine bolup çykýar. Utananogam, oýlananogam. Ähli işde onuň aýdany hakykat bolaýmalymyş. Ähli kişi diňe onuň göwnünden turjak bolup alada etmeli. Şeýtmeseň, şeýtmäge mejbur edýär. Şular ýaly adamynyň çola dagda oturdyp, iki-üç sany adama ýolbaşçylyk edýänem bir gowy zat. Ulurak wezipe eýelesen dagy näderdikä? Hudaý daş edewersin! Bular ýala çäre ýok. Öz diýeni, öz aýdany. Gaçyp gutuljak gümanyň ýok. Gabra girseňem gözläp tapjak. Öz gara nebsi üçin seň janyň almaga taýyn. Náme etse-de, edeni dogrumyş. Bular ýala etjek alajyň ýok.»

– Dynç aldyk, turaly! – diýip, Orazkul ýaşulynyň oýlan masynyň arasyny böldi. – Gitdik.

Olar ýene gyrmyldap ýokarlygyna süşüp ugradylar.

Orazkul bu gün tä ertirden bäri keýpsizdi. Irden gerek enjamlary alyp, derýanyň ol kenaryna geçmeli mahaly Mömin aga agtygyny mekdebe äkitmäge howlугýardy. Gojanyň akly çasypdyr! Irden ýabysyny eýerläp, ýumruk ýaly çagany mekdebe alyp gidýär, soňam ýene, ony yzyna alyp gelýär. Şeýdip, taşlanyp gidilen süpük bilen wagt ýitirip ýör. Náme, mekdebe gijiräge galyp baraýanda şol oglanyň jany çykýarmyka? Bu ýerde şular ýaly iş barka... Kim bilýär entek... «Men derrew gidip-gelerin. Oglan gijä galsa, mugallymanyň önünde meň ýüzüm gyzarar» – diýen bolýar. Tapdyň utanjak adamyň! Saňa aklyndan azaşan akmak diýerler! Mugallyma bolanda näme hudaý bolýamyşmy? Kimmiş ol? Baş ýyl bäri paltosyny täzeläp bilenok welin. Depder bilen kitapdan başga, mugallyma diýeniň nämesi barmyş? Özem mydama ýoldan geçýän ulaga elini galdyryp durandyr. Raýona gitmelimiş dilegçidir. Kömür gerekdir, hek gerekdir, esgi gerekdir... Özüni sylaýan mugallyma şolar ýaly tozan mekdebe işe gelermi? Şol kiçijik mekdepden hiç mahalam netije bolmaz. Şonuň üçinem hakyky mugallymlar şäherde galyp, bular ýaly ýere mugallymlaryň bidregi gelýär. Şäheriň mekdebem mek debe meňzeýär, mugallymlaram galstuk dakynýar. Şäheriň köçelerinden ketde-ketde ýolbaşçylar yöreýärler. Maşynlar dagy nähili! Şol lowurdawuk gara maşynlar gapdalyňdan geçýänçä, doňup duruberesiň gelýär. Şäher adamlary welin, ol maşynlary edil görmeýän ýaly. Asyl olaryň görmäge wagtlaram

ýok. Mydama haýdaşyp barýandyrlar, ýetişiksiz gara gündedirler. Ýaşayş diýibem şäher ýaşayşyna diýäýseň. Umuman şäherde ymtylmak gerekmi kä diýýän. Şäher ýerinde ýolbaşçy işde işleýänlere hormat goýmagam oňarýarlar. Ýolbaşçy adamyny sylamak hemme kişiniň borjy bolmaly. Medenýetli adamlar ýolbaşçyny sylaýalaram. Myhmançylykda bolanyň üçin ýa-da haýsydyr bir sowatjyk alanyň üçin şäher ýerinde meňki ýaly edip, töňňe daşamaly däl. Bu ýerde welin, elli ýa ýüz manat alyp agaç bereniň üçin «Sag bolsuna» derek Orazkul parahor diýip arz edýärler.. Aý, gömük adamlardan nämä garaşjak?

Hawa-hawa, şähre ymtylmaly... Wah... Bu daglaram, bu tokaýlaram, dogmazak heleýem, beýnisini guş çokan gojanam, zyňňyndy oglany bilen birlikde küdümiň teýine diýsem öýdýän. Wah, men edil iýmnden doýan bedew ýaly bolardym-la. Adamlaram meni sylamaga mejbur bolardylar. «Orazkul Balajanowiç, kabi netiňize girmäge rugsat ediň!». Şäherli aýallaryň birinde öýlenerdim. Öýlenmän näme! Owadan artiskalaryň birini alardym. Eline mikrofon alyp aýdym aýdýan, tans edýän artiskalar ulurak işde işleýän adamlara äre çykmagy arzuw edýärmişler. Şolar ýalynyň biriniň goljagazyndan tutup... Özümem, hökman galstuk dakynardym. Kino giderdik. Dirkindäp ýörenje aýalyň atyr ysam burk urýandyr. Geçip barýanlaň gözi gider. Şolar ýaly aýal yz-yzyna çaga-da dogruberse nädersiň. Oglumy ýurist, gyzymy pianist ederdim. Şäher çagalarynyň obanyňkydan akyldydygam görnüp dur. Öýde olar diňe rusça gepleşerdiler. Oba sözlerini öwrenjek bolup, başlaryny agyrtmazlar. Ol öz çagalaryny, dogrudanam, şeýle terbiýelärdi: «Kaka jan, eje jan, maňa ol gerek, bu gerek!». Öz pezendinden zat gysganmarsyň. Wah, şeýdip ol bir topar adamlara özüniň kimdigini tanadardy. Ol nä başgalardan kemmi? Ýokarda oturanlaram onuň özünden zor däldir welin, ýöne olar bagty gelenler-dä. Orazkulyň bolsa bagty çüwmedi. Bagt onuň gapdalyndan geçip ötägidipdir. Oňa-da onuň özi günäkär. Tokaý edarasynyň işgärlerini taýynlaýan kursdan soň bäräk dolanman, şähre urup gitmelidi welin... Tehnikuma, instituta girmelidi. Hojaýyn bolmak üçin howlukdy-da. Kiçirägem bolsa, hojaýyn hojaýyn-da. Ýagşam bir hojaýyn bolduň. Indi şeýt-de, ýüke werdiş eşek ýaly dagdan-daga agaç daşa-da ýör. Ýeri, gagyldaşýan gargalar näme diýsene. Wah, şu mahal meň elimde pulemyot bolsady...

Orazkulda birneme keýpden gaçmaga esasam bardy. Tomus geçdi. Güýz ýetip gelýär. Tomsuň ötmegi bilen onuň çopan-çoluklaryňkyda myhmançylykda bolmak paýy hem geçip gitdi. Aýdymalaryň birinde aýdylyşy ýaly: «Çopan-çoluklar gitdi, ýaýlanyň keýpi ötdi.»

Güýz ýetip geldi. Güýzüň gelmegi bilenem Orazkul bir topar wada beren zatlarynyň yzynda durmalydy, bergilerini berişdirmelidi. Ol adamlaryň önünde kän gezek paňkyldapdy. «Bar geregiň, jaý üçin iki sany agaç dälmi? Onuň dagam gürrüňini ederlermi? Bar-da, alyp gaýdyber!»

Öwüнди, gabaryldy, para-peşgeş aldy, arak içdi. Indi bolsa, gara dere batyp, wada beren agajyny daşamaly bolýar. Iýen-içen zatlary indi onuň bokurdagyna tegek bolýar. Umuman, tutuş ömri boýunça-da Orazkulyňky şeýledi. Birden onuň kellesine şeýle pikir geldi: «Bu zatlaň baryny aýlap uragada, ümdüzüňe tutduryp gitmeli». Birdenem ol öz edýän pikiriniň nädogrudygyna, hiç ýerde-de öz göwün islän durmuşyny gurup bilmejegine akyl ýetirdi.

Eger-de ol bu ýerlerini terk etse, ýa-da beren wadasyny ýerine ýetirmese, hut öz çüýşedeşleri ony masgara etjekdi. Adamlar gaty ownapdyrlar. Öňki ýyl ol öz tiredişlerinden birine bir guzujyk sowgat edeni üçin agaç wada berdi. Güýz gelende bolsa Orazkul agaç ýatyrmagy ýokuş gördi. Daga dyrmaşyp, agaç byçgylamak, ony daşamak dilde aňsat. Onda-da on-on iki ýyl ýaşan sosnany bir togalajak bolup synanyş. Boýuň bilen altyn bereli diýseler, beýle agyr işe baş goşmak islemersiň. Garyndaşyna agaç eltmeli mahaly, hut bilgeşleýinden diýen ýaly goja

Möminem dümewledi, ýorgan düşekli ýatdy. Dag kötellerinde agaç süýremek ýeke adamynyň hörpünden gaty ýokardaky iş. Agajy belentden pese zyňmak aňsat, ýöne süýremek welin, gaty kyn. Beýle agyr boljagyny bilen bolsa, Orazkul Seýdahmede ýüz tutardy welin, ýeke gaýtmazdy. Şeýlelikde, ýokaryk dyrmaşmagy ýokuş gören Orazkul öz borjuna pesdäki, hili gowy bolmadyk agaçlaryň hasabyna ýerine ýetirjek boldy. Orazkulyň garyndaşy bolsa gaňnasyny garnyna aldy. «Guzy alaňda gowy-da, deregine agaç berjek bolaňda biliň agyrýarmy?». Orazkulyň gahary beýnisine urdy. «Alsaň al şu. Almasaňam, gümüňi çek!» diýip, garyndaşyny gapydan kowup goýberdi. Tokaýçynyň garyndaşy özüni ýitirmedi. Ol Orazkul Balajanowyň üstünden golboýy şikaýat ýazyp goýberdi. Onuň ýazgysynda hakykatam bardy, ýalanam. «Orazkuly sosialistik emläge el urýan» hökmünde ataýmaly edip goýdy. Orazkulyny gaty heläk etdiler. Raýon barlagçylaryndan başlap, Tokaý Hojalyk ministriliginiň wekillerine çenli onuň gürleşmedigi galmady. Zordan başyny alyp gutuldy. Ana saňa garyndaşyň edýän ýagşylygy! Ýene «Biziň hemmämiz Ene Sugunyň perzentleridir» diýen bolýalar. O zatlaryň ählisi boş gürrüň. Ene Sugun bolarmy! Bir köpük üçin bir-biriniň bokurdagyny çeýnejek bolup duran adamlaryň, biri-birlerini türmä dykjak bolup duran adamlaryňam bir ene-atasý bolarmy! Ene Sugun diýilýän haýwana öň zamanlarda ynanypdylar. Ol mahallar adamlar akmak ekenler, ynanjaň ekenler. Indi bolsa, hemme kişi ylymly--bilimli. Ojagaz ertekä gulak asylmaýar. Indi baş köpüge tagzym edilýär.

Şol wakadan soň Orazkul adam ogluna, Ene Sugunyň agtygy hem bolsa, öz garyndaşy hem bolsa, hiç kime agaj-a däl, ýekeje çybygam bermejegine özüne wada etdi.

Ýöne ýene tomus düşdi. Derýanyň kenarynda gara öýler peýda boldy, çeşmeleriň, çaýlaryň ýanynda tüsse göründi, mal-gara köpeldi. Gün lowurdaýardy, gymzyň serhoş ediji sýy göterilýärdi, gülleriň atyr sýy burnuňa urýardy. Deň-duş, dost-ýaryň bilen gök otly meýdanda oturyp, gymyz içmek, berre guzynyň etini iýmek nähilil hezil! Şol zatlaryň yzyndanam bir bulgur aragy gönderersiň welin, başyň aýlanar gider. Şondan soň diňe bir agaç kesmek däl, hol görünýän belent dagyň başyny goparmagam eşekden palan alandan kyn bolmaýar. Şolar ýaly pursatda Orazkul özüne beren wadasyny hakydasýndan çykaraýardy. Çüýsedesleri ony uly tokaýyň uly eýesi diýip atlandyrsalar, Orazkula hoş ýakýardy. Şondan soň ol ýene wada berip başlar, ýene para alyp ugrar. Tokaýda ösüp oturan sosna bolsa öz ömräniň sanalgyja gününüň galandygy hakda pikirem etmez.

Güýzem ýene töwerekden garawullar. Onuň ýol salan ýerlerinde ýene otlar saralar, ýene tokaý eşigini üýtgeder.

Ir-iýmiş ýetişer, owlak-guzy ulalar. Guzyny bir tarapa, owlagy başga tarapa bölerler. Aýallar bolsa kakadyň peýnirleri gyşa taýýarlamak üçin haltalara gaplap ugrarlar. Erkek adamlar ýaýlagdan yza ugranlarynda öňürti kimiň mal sürmelidiginiň maslahatyny ederler. Gidilmezinden öňürti Orazkula arak berip, para berip, wada alan adamlar pylan gün pylan sagat agaç üçin geljekdiklerini duýdurarlar.

Hut şu gün agşamam söz berlen iki sany uly agajy äkitmek üçin ýük maşyny gelmeli, agaçlaryň biri eýýäm derýanyň o tarapyna, maşynyň gelip durjak ýerine eltildi. Ikinjini bolsa hut häzir süýräp ýörler. Şu mahal Orazkul agaç berjek diýip, iýip-içen zatlaryny gusup bilse, ikerjilenjigem däl. Ol agyr azapdan, kynçylykdan dynmak üçin derrew ögärdi.

Emma dag ilinde ykbalyňdan gaçyp gitmäge maý ýok. Gelmeli diýilýän maşyn wagtynda geler, durmaly ýerinde durar, garaşar. Öňüni gijä tutup, ol maşyn agaç äkitmeli ahyryn! Ýöne hernä iş sag-salamat amala aşyrylsa-da, seňkiň jüpüne düşdügi. Tokaýdan gelýän ýol göni sowhozyň kontorasynyň üstünden düşýär. Dagy ýol ýok. Sowhoza bolsa hälimi-şindimi

milisiýamy, döwlet inspeksiýasynyň wekillerimi gelşip durlar. Üsti agaçly maşyny olar göräýseler... «Nireden aldyňyz, nirä alyp barýaňyz?». Ber-dä jogabyny.

Şol waka göz öňüne gelende Orazkulyň derjigen kebzesi sowa berýärdi. Bar zada onuň gahary geldi. Gagyldaşýan gargalaram, bihepbe Mömin aganam, hut agaç daşamalydygyny öňünden bilen ýaly üç gün mundan ozal şähre kartoşka satmaga giden ýalta Seýdahmedem Orazkul häzir ýigrendi. Dagdan agaç togalamalydygyny Seýdahmet, dogrudanam aňandyr. Indi ol öz bazarlyk işini gutarman, yzyna köwlenmez. Ol zatlary öňünden bilen bolsa Orazkul Mömin aga bilen Seýdahmede göni buýruk bererdi. Agaç daşadardy.

Ýöne Seýdahmed-ä uzakdady, gagyldaşýan gargalaram asmandady. Iň bolmanda, heleýiňi-hä ýenjip, Alyň gaharyny Ahmetden çykarmalydy welin, bu mahal öý bilen aralygam esli ýol bardy. Diňe golaýdaky Mömin agady. Dag howasyndan dem almagam kyndy. Haş-haş edip, her ädiminde agzyna paýyş sözler alýan Orazkul atynam, agajy tutup gelýän gojanam gaýgyrman, öňe omzaýardy. At heläk bolsa bolsun, Mömin aga-da ölse ölsün, goý, özüniňem ýüregi ýarylýan bolsa ýarylsyn. Orazkulyň özüne kyn bolsa, hemme kişä-de kyn bolsun. Orazkula özüne mynasyp orun bermedik bu dünýä, goý, ýumrulsa ýumrulsyn! Bolmanda-da, jahanda ähli zat tersine edilipdir.

Indi Orazkul öz-özüne-de erk edip bilmän, aty göni aňsyz kerte tarap öwürdi. Goý, Ýetişikli Mömin agajyň gapdalynda maýmyn ýaly bolup tans etsin. Agajy saklamajak bolbubam görsün şol. «Şu gojadanam dynaýyn-la» diýip, Orazkul aýgyt etdi. Başga mahal bolanlygynda ol beýle gözli körlük etmese-de etmezdi welin... Agyr agaç bilen beýle kerte özüňi urmak ölüm bilen barabar ahryryn.

Mömin aga ony saklap bilmedi. Ol diňe: «Nirä sürýäň? Nirä? Saklan ahryryn!» – diýip, gygyrmaga ýetişdi. Agyr agaç zynjyry daşyna aýlady-da, çöp-çalamlary mynjyradyp, aşak eňdi. Agaç gury däldi, şonuň üçinem gurşun ýalydy. Mömin aga ony saklamak üçin elindäki hadany agajyň ýolunda saklap gördi. Emma güýçli urgy gojanyň taýagyny bir demde döwdi-de, öz ýoly bilen süýşüp başlady.

Ähli waka göz açyp ýumasý salymyň içinde bolup geçdi. Pese tarap eňip barýan agaç, ýüzugra aty agdardy, aşak ýykylan at Orazkulyň hem bir tarapa gyşartdy. Orazkul ýüzugra gabat gelen zatdan saklanmaga dalda isläp, pese tarap kelemenläp gaýtdy. Şol mahalam niredendir bir ýerden peýda bolan şahly haýwanlar bolýan wakadan howatyr edip, towsup-towsup berýoza tokaýlygyna urup gitdi.

– Sugun! Sugun! – diýip Mömin aga akylyndan azaşan ýaly gara çyny bilen gyrgyrdy. Birdenem ol öz gözlerine ynanmaýan ýaly dymdy.

Şol mahalam dagda ümsümlük höküm sürdi. Gagyldaşýan gargalaram uçdy. Aşak süýşen agaç ýüzugra gabat gelen maýda agaçlary mynjyratdy-da, daşlaryň birine direlip saklandy. Ýüpüne çolaşan atyň özi aýagyna galdy. Eşikleri sallam-sajak bolan Orazkul bir tarapa atylyp düşdi. Mömin aga giýewsine kömege ýetişjek boldy.

– Häsiýetiňden aýlanaýyn Ene Sugun! Bizi şol halas etdi, şol! Sen olary gördüňmi? Sen gördüňmi? Biziň Enemiziň çagalary dolanyp gelipdirler! Sen olary gördüňmi?

Başa inen beladan sypanydygyna henizem ynam etmeýän Orazkul, ýüzünü kürşerdip ýerinden turdy-da, üst-başyny kakýşdyrdy.

– Kän lakgyldama, goja. Sem bol. Bar-da, atyň ýüplerini çözüşdir.

Mömin aga sesini çykarman, buýrulan işi etmäge ugrady.

– Häsiýetiňden aýlanaýyn Ene Sugun – diýip, goja gidip barýarka-da begençli pyşyrdady. – Sugunlar biziň tokaýymyza dolanyp gelipdirler. Ene Sugun bizi unutmandyr. Ol biziň günälerimizi geçipdir.

– Henizem samrap ýörmüň? – diýip, Orazkul heňkirdi. Ýaňky howpdan soň birneme özüne gelen adamyny indi öňki aladasy bogup barýardy. – Ýene köne heňňamyňa, köne ertekiňe başladyňmy? Öz kelläň-ä bir guş çokan kelle welin, seň samramalaryňa ilem gulak asar öýdýäňmi?

– Men olary öz gözüm bilen gördüm. Hakyt sugun sürüsi bolsa nätjek! – diýip, goja Mömin ýan bermedi. – Sen näme görmediňmi, oglum! Özüňem gördüň ahyryn!

– Üç-dört sanysy turup gitdi. Ine, görüpmişimem-dä.

– Dogry, üç sany bolmaly. Menem üçüsini görüp ýetişdim.

– Ýeri görüpsinim-dä. Görende näme? Sugun sugundyr-da. Bu ýerde adam tasdan boýnuny oňrupdy. Seň näme begenýäniňe düşinemok. Eger ýaňkylar sugun bolsa, dagyň aňyrsyndan gelendir. O tarapda, Gazagystanyň tokaýlarynda entek sugun bar diýýäler. O ýerde zapowednigem bar. Belkem, şol sugunlaram zapowednigiň sugunlarydyr. Ýeri, gelipdir, gelipdir. Bize näme? Gazagystan bize degişli däl.

– Belkem, bu ýerlere öwrenişip giderler – diýip, Mömin aga dillendi. – Megerem yzyna gaýtmaz...

– Ýeri, bolýa – diýip, Orazkul onuň pikirini bölde. – Gitdik.

Agaç süýremeli ýol entek uzakdy. Soňam ony derýadan geçirmelidi. Derýadan geçirmegem ýeňil iş däl. Derýadan sag-aman geçseňem, aňyrdaky baýyrylyga çenli hem esli ýol bardy. Maşyn şol ýerde garaşýardy.

Entek-entek näçe görgi görmeli!

Orazkul özüni düýpden betbagt hasap etdi. Onuň çak etmegine görä dünýäniň özi nädogry gurlandy, adalat ýokdy. Hol duran daglar hiç zat duýmaýar, hiç zat islemeýär, hiç zada islegi-höwesem ýok. Ýöne duran daş-da. Güýz geler, gyş düşer, parhyna-da däl. Onuň üçin gam çekjek gümany ýok. Gargalar näme? Şolaram özlerini erkin duýýalar. Uçaslary gelse, uçarlar, gagyldaşasy gelse-de gagyldaşarlar. Ýaňky haýwanlaram, eger sugun bolaýanlarynda-da, dagyň aňyrsyndan gelipdirler-de, tokaýa giripdir. Olardan erkin zat ýok. Nähili edip gezesleri gelse, gezerler, gidesleri gelse-de, giderler. Şäher adamlaram asfaltlanan köçelerde dirkildeşip ýörler. Isleseler restoranlarda oturyp, keýp çekerler, taksä müneler. Orazkul welin, barypýatan betbagt. Ol ykbal şemaly tarapyndan şu ümmülmez tokaýa taşlanypdyr. Şu samsyk Mömin aga näme, şolaram Orazkuldan bagtly-da. Sebäbi ol ertekilere-de ynanyp ýör. Akmak adam! Akmak adamlaram mydama durmuşdanrazy bolýarlar.

Orazkul bolsa, öz durmuşyny itden beter ýigrenýär. Ol öz sataşan durmuşyny halamaýar. Olar ýaly durmuş Mömin ýetişikli ýaly adamlaryň paýy bolmaly. Mömin üçin zat gerek däl. Tutuş ömrüni kebzesinde yük daşap geçiripdir, dem-dynç alamagam bilenok. Tutuş ömründe hiç kim oňa garaşly bolmandyr, gaýtam hemme kişi, hatda kempirem onuň hojaýyny. Ol hemmelerini ýumşuny bitirýär. Şolar ýaly samsyk hatda erteki diňlese-de, özüni bagtly hasap edýär. Tokaýda entäp ýören suguny görübem ýüz ýyl bäri agtaryp ýören eziz doganyňa sataşan ýaly begençden ýaňa hamsygyp dur.

Wah, yzyny aýtmaýynam-la!

Olar ahyrsoňy ýoluň soňky bölegine, derýa tarap kert eňňit bolýan ýere gadam basdylar. Şol ýerde hem iki kişi dynç almaga oturdy.

Derýanyň aňyrsynda, Orazkulyň gapysynda tüsse görüňärdi. Ol semawaryň tüssesine meňzemeýärdi. Diýmek, Bekeý Orazkula garaşýar. Ýöne, ol pikirem Orazkulyny köşeşdirmedi. Ol dem almaga howa ýetmeýän ýaly sojaýardy. Onuň döşi awap durdy, ýüreginiň urgusy kellesinde sarsgyn döredýärdi. Maňlaýynda dörän der gözüne syrygyp, gabaklaryny awudýardy. Öňde bolsa düşmesi kyn kert bardy. Öýünde bolsa dogmazak heleýi garaşýardy. Semawary otlap, ärine ýaranjaňlyk etjek bolşuny dagy bir gör! Birden onuň kalbynda ylgap gidäge-de, garynlak sewaryň böwrüne depip, ony çar tarapa togalamak meýli döredi. Şonuň yzyndanam ol heleýiň üstüne topulyp, tä tultuk suwy çykýança ýençmeli. Ol hyýalynda aýalynyň urnuşyny göz öňüne getirip, öz ykbalyndan zeýrenýän sözlerini diňläp lezzet aldy. «Goý, aglasyn! Goý azap çeksin! Meň ýagdaýym erbet, heleýimiňki gowy bolmalymy?».

Orazkulyň hyýalyndaky wakalaryň arasyny Mömin aga böldi.

– Oglum, asyl men ýatdan çykarýan ekenim! – diýip, ol giýewsiniň golaýyna bardy. – Men mekdebe gitmelidim ahyryn. Okuw bireýýäm gutardy. Çaga maňa garaşyp durandyr.

– Garaşsa garaşypdyr-da! – diýip, Orazkul bilgeşleýinden parahat gepledi.

– Sen gaharlanma, oglum. Agajy şu ýerde goýaly-da, aşak düşeli. Sen öýe baryp çay-naharyňy iýip-içýänçäňem men mekdebe gidip-gelerin. Çagany getiremsoň, bileje gelibem agajy äkideris.

– Şu sözleri tapmak üçin sen kän oýlandyňmy, goja? – diýip, Orazkul çişip ugrady.

– Çaga aglap heläk bolar ahyryn.

– Agalany bilen ölmez! – diýip, Orazkul sesini gataltdy. Ahyrsoňy gojanyň üstüne heňkirmek üçin bahana tapyldy. Ertirden bäri ol şolar ýaly bahana gözläpdi welin, üstünden bardy. – Çaga aglaýamyşyn diýip, biz zerur işimizi taşlamalymy? Ertirem şony mekdebe äkitmeli diýip, gulagymy kamata getirdiň sen. Indem ony mekdepden getirjek diýýäňmiň? Men nä bu ýerde oýunjak oýnaýanmy?

– Gaharlanmasana, oglum! – diýip, Mömin aga haýyş etdi. – Bular ýaly gün... Men-ä hiç welin, çaga maňa garaşýandyr. Bular ýaly gün aglasa gowy bolmaz...

– Bu gün nähili beýle aýratyn günmiş?

– Bu gün sugunlaryň biziň tokaýymyza dolanan günü ahyryn. Bular ýaly günde...

Orazkul haýran galdy. Ol şeýlebir geňirgendi welin, aýdara-diýere sözem tapmady. Orazkul beýikden pese agaç togalanan mahaly, jany bokurdagyna gelen pursady birki sany sugun gözüne kaklyşany bilse-de, bireýýäm ony ýatdan çykarypdy. Ýokardan aşak inen agaç ony daşyň ýüzüne ýapbaşlap gitjekdi. Şol pursatda ol sugun hakda oýlanarmy diýsene! Onuň üçin sugunam hiçdi, ýaşulynyň lakgyl dysam.

– Sen meni kim hasap edýäň? – diýip, ýuwaş ses bilen, emma gaharly sözlän Orazkul Mömin aganyň alkymyndan dem alýandygyny duýdurdy. – Sakgalyň ýokdugyndan minnet çekäýgin. Ýogsam-a, özüňden başgalary akmak hasap etmeziň ýaly sakgalyňdan tutup süýrärdim. Seň sugunyňy başyňa ýapaýynmy? Şondan başga meň aladam ýokmy? Kän lakgyl dama-da, hany töňňäniň ýanyna bar. Şuny derýadan geçirýänçäk, ýagşydan-ýamandan agzyňdan söz çykmasyn. Mekdebe gidýän gitsin, aglasyn, ol meň işim däl. Hany ýör...

Mömin aganyň «ýok» diýmesi bolmaýandygyny öň aýdypdyk. Ol giýewsiniň elinden sypmajagyna akyl ýetirýärdi. Agaç eltilmeli ýerine eltiläýmese, Orazkul oňa ynjalýgam bermejekdi. Şondan soň ol, aňyrsy dyňzap dursa-da, ýekeje sözem diline getirmedi. Agtygy oňa mekdebiň ýanynda garaşyp durandyr. Öz deň-duşlarynyň hemmesi öýli-öýüne dargandyr welin, ol baba synyň ýoluna garap, boýunjagazyny burup durandyr.

Mömin aga çagajyklaryň mekdepeden çykyp, öýlerine tarap eňip baryşlaryny göz önüne getirdi. Olar ajygandyrlaram. Olar ylgap barýarkalaram öýlerinde bişirilýän naharlaryň ysyny alýandyrlar. Olara eneleri garaşýandyr. Her enäniňem öz ýylgyryşy bardyr. Gowy bolsun, erbet bolsun, ene halky öz perzendine ýylgyrmaga elmydama maý tapýar. Eger-de ene: «Eliňi ýuwduňmy? Seň eliňi kim ýuwmaly?» diýip, sesini gataldaýanda-da, ol ses galtmanyň aňrsynda enelik mähri, ene ýylgyryşy saklanyp durandyr.

Mömin aganyň agtygynyň welin, okuwa gidip başlan gününden bäri elleri mydama syýadyr. Şol ýagdaý goja kişä ýaramanam durmady. Eli syýa bolsa, diýmek, derekli zada güý menýändir. Häzirem ol syýaly eli bilen şu ýyl tomus alnan portfelini tutup, ýola çykyp durandyr. Ol eýýäm garaşmakdan irip, ýaby münüp gelýän babasyny görmek üçin dag tarapa garaýandyr. Goja mydam wagtynda gelýärdi ahyryn. Oglan mekdepeden çykan badyna Mömin aga ýylgyrjyrap garaşýandyr. Iller öýlerine tarap ylgar welin, oglanjyk babasyna tarap eňer. Portfeline-de: «Ylgaly, babam garaşýar!» diýer. Ylgar-da, oglanjyk, utanýan ýaly bolup, babasynyň gujagyna dolar. Babasynyň eşiğinden bedäniň ysy geler. Şol günler Mömin aga derýanyň o kenaryndan gujak-gujak edip bede daşardy.

Goja agtygyny atyň ardyna mündürer. Atam kä ýorgalar, kü ýuwaş ýörär. Goja bilen oglanjyk kä ol-bi gürrüň ederler, kä dymarlar, garaz, şeýdip nähililik bilen öýlerine ýetenlerinem duýman galarlar. Daglaryň arasy bilen sürüp, San-Taş çöketligine düşerler.

Oglanjygyň mekdepede öwrenen endikleri mamasynyň gaharyny getirýärdi. Oglanjyk gözünü açdygy derrew geýinýärdi-de, kitapdyr-depderlerini portfeline salyşdyrýady. Onuň portfelini başujynda goýup ýatmasynam kempir halamaýady. «Şol artyp galan portfeliňi ýanyňdan aýyrmagyn. Hernä şol hazan aýal maşgala bolup, bizi galyň tölemekden bir dyndyrsady». Oglan mamasynyň sözlerine kän bir ünsem bermeýärdi, üns beräýende-de, onuň ähli aýdanlaryna düşünmeýärdem. Onuň bar arzuwy okuwa gijä galmazlykdy. Ol ylgap daşaryk çykar-da, babasyny gyssar. Atlanyp ugrarlar. Daglaryň aňrsyndaky mekdep gözüne kaklyşandan soň welin, oglanjyk ynjalar.

Barybir olar bir gezek gijä galdylar. Geçen hepdede, aladaňdandan derýanyň beýleki kenaryna geçip, Mömin aga okuw mahalyňa çenli bir gezek bede getirmegi ýüregine düwdi. Hemme zat ýerbe-ýerdem welin, ýolda gojanyň ýüki agyp, alyp gelýän bedesi pytrap gitdi. Ýaşuly bedäni ýañadandan çykamaly boldy. Howlukmaçlyk netijesinde bolsa derýanyň kenaryna ýetiberende, bede ýene dargady. Oglanjyk derýanyň beýleki kenarynda babasyna garaşyp durdy. Ol üsti бүдүр-сүдүр даşыň üstünde durşuna portfelini asmanda kelemenledip, bir zatlar diýişdirýärdi. Goja howlukdy, howlugyşy ýalam ýüp çigişip, öňi-ardy tapylmady. Oglanjyk bolsa, şol bir heňi bilen gygyryp durdy. Mömin aga agtygynyň mekdebe howlugýandygyna düşüňip, bedesini, ýüpünem taşlady-da ýabysyna atlanyp, oglanjyga tarap sürdi.

Mömin aga derýadan geçýänçä-de bir topar wagt ýitirdi. Suwda nä ýabyny gorduryp ýa ýorgaladyp bolaýýarmy. Derýada suw känem bolsa, akym çaltam bolsa, wagtyň güýzdigi entegem birneme kömek edýär. Tomus wagty beýdip gönüläberseň derýa atyňam agdaryp uraýmakdan gaýtjak däl. Mömin aga agtygynyň ýanyna ýetende onuň hünibirýan aglaýandygyny gördi. Ol babasynyň ýüzüne seretmän, ýere bakyp durşuna: «gijä galdyk, okuwa gijä galdyk!» – diýen sözi gaýtalaýady. Goja kişi eýerden düşmän, aşak egildi-de, oglanjygy atyň ardyna aldy, wagt ýitirmänem sürdi. Eger-de mekdep golaý-goltumda bolan bolsa, oglanjyk babasyna azaram bermän, öz aýagy bilen ylgap giderdi. Ol gijä galany üçin ýolboýy aglamasyny dowam etdi. Goja ony köşeşdirip bilmedi. Şeýdip, gözi ýaşly oglany ol mekdebe getirdi, onda-da göni klasa.

Mömin aga mugallymanyň önünde baş egip ötünç sorady. Gaýdyp bular ýaly ýalňyşyň goýberilmejegine ynandyrdy. Ýöne, agtygynyň aglamasy goja hemme zatdan beter täsir etdi. Belki Hudaý ömürboýy şeýdip, mekdebi küýsäyesiniň-dä. Emma oglan näme üçin aglap biler? diýen soragam Mömin agany az oýlandyrmady. Oglan aglaýan bolsa, diýmek, onuň kalbynda hiç kime aýdyp bilmeýän bir öýke-kinesi bolaýmaly...

Häzirem süýrelip barylýan agaç oňa-muňa degip, saklanmaz ýaly, wagt ýitirmez ýaly elinde baryny edip, taýagyny işledýän Mömin aga agtygy hakda pikir etdi. «O neresse näýärkä?»

Bolsa-da, Orazkul howlukmaýardy. Ol aty idip barýardy. Aslynda ýol-ýodasyz daşlygyň arasynda howluganyň bilenem gazanjak netijäň ýokdy. Ýöne tekiz ýol bolaýanda-da, Orazkul şu mahal howlukmazdy. Orazkul adamçylyk edenliginde, ýaşulynyň haýyşyny kanagatlandyryp biljekdi ahyryn. Ogurlanyp barylýan agajy dagyň içinde bir sagat-ýarym sagat taşlaýanynda-da ýagy çapjak däl-di... Wah, şu mahal Mömin agada pälwanlaryňky ýaly güýç bolsady! Näderdi? Süýrelip barylýan agajy egnine atagada derýadan geçerdi, maşyna ýüklenilmeli ýerine eltip taşlardy. «Me, algyňyzy alyň-da, gaýdyp azar bermäň!» Özem derrew yzyna gaýdardy-da, mekdebe tarap at salardy.

Wah, boş arzuwdan netije bolýarmy näme? Baý-ba, entek derýanyň kenaryna ýetmeli, soň daşlaryň, balykgulaklarynyň üstünden tagyrdadyp, agajy derýadan geçirmeli. At janawar bolsa eýýäm surnukdy. Surnukmaz ýalymy? Daşlaryň arasy bilen kä pese, kä beýige dyzap, ol näçe ýol ýöredi. Ahyry düz bolsa ýagşy. Ýogsam, süýrelip barylýan agaç derýanyň ortasyna ýetende, daşa direlse ýa-da at büräp ýykylaýsa, iş pyrryk bolar.

Derýanyň bir gyrasyndan girilip ugralanda Mömin aga: «Ene Sugun özüň medet et. Atymyz büdremesin, agajymyz daşa direlmesin. Ýagşy dileg et, Ene Sugun diýip, pyşyrdady. Ädiklerini çatyp egnine atan, balagyny dyzyna çenli çermän goja ýüzüp barýan agajyň yzyndan galman gelýärdi. Dag derýasynyň suwy dury bolşy ýalam sowukdy. Her-hal güýz aýydy.

Tizräk ol kenara çykmagyň arzuwyndaky goja ähli kynçylyga döz geldi. Edil bilgeşleýinden bolýan ýaly, içigar agaç direlmesiz ýerinde bir zada urlup, suwuň içinde saklandy. Olar ýaly pursatda, adatça, ata birneme dynç berýärdiler-de, soňam ony agajy birden silkip alar ýaly ýagdaýda öňe omzadýarlar. Emma atyň üstünde oturan Orazkul ysgyndan gaçan haýwany gamçy bilen ýençmäge başlady. At dyzady, omzady, ahyram art aýaklarynyň üstüne çökdü. Emma agaç welin, ýerindenem butnamady. Mömin aganyň aýaklary buza döndi, gözleriniň öňi garaňkyrady, başy aýlandy. Gaýa, gaýanyň üstündäki tokaý, asmandaky bulutlar birden aşak düşüp, derýa girdiler, akymyň ugry bilen ýüzüp başladylar, ýene-de öňki orunlaryna baryp durdylar. Mömin aganyň ýagdaýy erbet boldy. Wah, ol agaç gury agaç bolanlygynda beýle görgi hem görülmeli däl-di. Gury agajy saklap bilseň, özi akymyň ugruna görä ýüzüberýär. Şu mahalky derýadan geçiriljek bolunýan agaç bolsa hut şu gün kesilen öl agaç bolsa nätjek. Kesilen agajy guraýança goýmaga Orazkulyň gaýraty çatanok. Birden barlagçy geläýse, ogurlygynyň üsti açyljak. Döwlet tarapyndan saklanýan gymmatbaha agaçlary çapany üçin Orazkulyň arkasyndan sypalmajagam hak. Şonuň üçinem, görmez gözi ýagşy diýip, çapylan agajy çapan badyňa-da tokaýdan çykarmaly bolýar.

Orazkul elindäki gamçy bilen atyň kellesine, sagrysyna güýjünde bary bilen ýelmedi, ökjesi bilen garnyna depdi, bu bolýan işlerde Mömin aganyň günäsi bar ýaly onuň üstüne-de azgyryldy, agzyna gelen sözleri gaýgyrmady. Ol her zat etse-de, agaç öňki ýerinden gozganmady, gaýtam gitdikçe ýere berk ornaşdy. Gojanyň sabyr kasesi doldy. Ol ömründe birinji gezek gaharyny saklap bilmän, sesini gataltdy.

– Düş atdan! – diýip, ol Orazkulyň ýanyna bardy-da ony eýeriň üstünde oturan ýerinden silterleşdirdi. – Atyň gurbatynyň çatmaýandygyny gözüň görenokmy? Düş diýdim, düş! Ýaşulyň bolşuna geň galan Orazkul onuň aýdanyna boýun boldy. Ol ädigi zady bilen suwa bökdi. Şol mütdetden başlabam ol öz erkini aldyran adama, samsyk adama meňzedi.

– Hany taýagy agajyň aşagyna sok. Bile göterjek bolaly!

Mömin aganyň buýrugy bilen olar güýçlerini birikdirip, agajy daşdan boşatmaga synanyşdylar.

At diýilýän haýwan nähili akyllý mal bolýar! Ol aýagy bilen daş peşäp, aýny gerek wagty bir gapdala silkinende agaç birneme ýerinden gozgandy, ýene öňki durkuna geldi. At täzedden bir silkindi welin, aýaklary ýer tutman, suwa ýykyldy, pažžyldady, ýatan ýerinde dyzady.

– Aty galdyr, aty! – diýip, Mömin aga Orazkulyňy hürsekledi. Iki kişi birleşip, aty zordan ýerinden galdyrdylar. Ýöne sowuk suwa mazaly oýkanan janawar aýagynyň üstünde-de durup bilmeýärdi.

– Aty boşat!

– Näme üçin?

– Boşat diýilýär saňa. Hamydyň bagyny aýyr. Ýañadandan goşmaly. Orazkul bu gezegem sesini çykarman, ýaşulyňyň görkezmesini ýerine ýetirdi. At ýüpden boşadylansoň, Mömin aga onuň jylawundan tutdy-da:

– Hany, indi gideli – diýdi. – At biraz dynjyny alansoň gelmesek netije bolmaz.

– Saklan! – diýip, ukudan açylan adama meňzäp, Orazkul, jylawy ýaşulyňyň elinden silkip aldy. Ol täzedden özüne gelen ýaly boldy. – Sen kimiň başyny aýlajak bolýaň, goja? Sen hiç ýerigem butnamarsyň. Agajy şu mahal suwdan çykarmaly bolarys. Agşam düşdügi, munuň eýeleri gelmeli. Gepi köpeltme-de, aty öňki ýerine elt.

Mömin aga sesini-üýnüni çykarmady-da, buza dönen aýaklaryny titredip, kenara tarap ugrady.

– Sen nirä barýaň goja? Nirä barýaň diýýän?

– Nirä! Nirä! Öýländen bäri çaga mekdebiň işiginde garaşyp dur ahyryn.

– Dolan yzyňa! Dolan, goja!

Mömin aga aýdylana gulak asmady. Orazkul aty derýanyň ortasynda goýdy-da, eýýäm kenara çykyberen gojanyň yzyndan ýetdi. Ony, egninden tutup, özüne tarap bakdyrды.

Olar ýüzbe-ýüz bolup durdylar.

Orazkul çalt hereket etdi-de, Mömin aganyň egnindäki ädikleri silkäp aldy, şol ädikler bilenem gaýnatasynyň kellesine hem ýüzüne iki gezek mazaly ýelmedi.

– Hany ýöre! Ýöre! – diýip, Orazkul Mömin aganyň ädiklerini bir tarapa zyňyp goýberdi.

Goja ädikleriniň zyňylan ýerine ýetip, olary yzgarly gumdan galdyrды. Ol dikelende dodagyndan gan tegmilleri peýda boldy.

– Sen-ä bir haýwan ekeniň! – diýdi-de, gan tüýkürinen ýaşuly ädiklerini ýene egnine atdy.

Ol sözi diýen adam ömründe agzyna paýys gep almadyk Mömin ýetişiklidi. Ol sözi diýen adam sandyraýan aýagynyň balagy dyzyna çenli çermelen, sowukdan ýaña gagşap duran, köneje ädikleri egininden asylygy duran ejizje ýaşulydy. Onuň dodaklarynda gan köpürjikleýärdi.

– Gitdik!

Orazkul ony öz yzy bilen alyp gitdi. Emma Mömin aga güýjünde baryny edip, onuň elinden sypdy-da, sesini çykarman, öz ýoly bilen boldy.

– Agyryňa çydasaň mün ýaşa, garry pekge! – diýip, ýumrugyny asmana göteren Orazkul onuň yzyndan gygyrды. – Men seň almytyňy bermesem...

Goja yzyna-da garamady. «Çöküp oturan düýäniň» ýanyndaky ýodajyga çykansoň, Mömin aga dyzyny epdi-de, derrew dolagyny dolandy, kän eglenmänem, öýe tarap gitdi. Ol hiç ýerde güýmenmän, göni atýataga ýüzlendi. Mömin aga Orazkulyň Alabaşyny daşaryk çykardy. Alabaşyň üzeňnisine Orazkulyň özünden başga adam aýagyny atmaly däl. Ol aty, görki bozulmaz ýaly jylawlamaýardylar, eýerlemeýärdiler. Mömin aga oda düşen ýaly Alabaşy eýerlemän, jylawlaman mündi-de, ugraberdi. Ol aýnalaryň deňinden, henizem tüsseläp duran semawaryň gapdalyndan geçende, oňa nazary kaklyşan Bekeý, Güljemal gelin, hatda Mömin aganyň öz kempirem bir bolmasyz işiň bolandygyny çakladylar. Mömin aga hiç mahal Alabaşa münmeýärdi, Mömin aga hiç mahal işikden at çapdyryp geçmeýärdi. Olar Mömin aganyň şeytmek bilen öz öýke-kinesini daşyna çykarýandygynam bilmeýärdiler. Şeýle hem olar gojanyň ol hereketiniň ahyrynyň özi üçin gaty erbet gutarjakdygynam çaklamaýardylar.

Şol mahalam derýa tarapdan, ýalaňaç ýabysyny idip, Orazkul peýda boldy. Onuň idip gelýän ýabysy öň aýagyna agsaýardy. Aýallar seslerini çykarman, golaýlap gelýän Orazkuly synlap durdylar. Olar Orazkulyň kalbynda nähili harasatyň gopýandygyny, kalbynda nähili betbagtyçylygy alyp gelýändigini bilmeýärdiler...

Şalpy-şaraň balakly, suwdan dolan ädigini walkyldadyp, agras basyp gelen Orazkyl hyýrsyz gaşlarynyň astyndan aýallara tarap seretdi. Onuň aýaly Bekeý beýlekilerden öňürti biynjalyk tapdy.

– Saňa näme boldy, Orazkul? Näme boldy? Depäňden dabanyňa çenli öl-myžžyk-la. Agajy akdyrdyňyzmy?

– Ýok! – diýip, elini silken Orazkul atyň ýüpüni Güljemal gelniň eline tutdurdy. – Me, muny bagla. Öýe tarap ugransoňam aýalyňa-da – Hany öýe gireli! – diýdi. Kempir hem Bekeý bilen bile öýe girjek bolanda, Orazkul oňa rugsat bermedi.

– Sen öz işiň bilen boluber, garry. Bu ýerde senlik alada ýok. Öz işiň bilen bol!

– O nähili meniň işim ýokmuş? – diýip, kempir kemsinjek boldy. – Bolşuň nähili seň? Asyl biziň garrymyza näme boldy? Bir üýgeşiklik-hä bolmaly....

– Ony gojanyň özünden sora – diýip, Orazkul haýbatly jogap gaýtardy.

Öýe girilensoň Bekeý äriňiň öl eşiklerini çykaryp, oňa possun berdi, daşardaky semawary getirdi, käsä çay guýmaga durdy.

– Guýma – diýip, Orazkul elini silkip goýberdi. – Maňa arak ber.

Bekeý bir ýerden çüýşe tapdy-da, bulgura arak guýdy.

– Doldur! – diýip, Orazkul buýruk berdi.

Ol bulgury bir demde başyna çekdi-de, keçäniň üstünde gysaryp, possuny mäkäm ýapyndy.

– Men seň äriň däl. Sen maňa indi gerek däl. Nirä gitseň, şoňa git, şu öýde garaň görünmesin. Bekeý uludan dem aldy-da, krowata geçip oturdy. Ol gözýaşyny ýuwudyp oturşyna ýuwaşja dillendi.

– Ýene başlandymy?

– Näme başlanmalymyş? – diýip, Orazkul heýkirdi. – Güm bol şu ýerden!

Bekeý daşaryk çykdy-da, hemişe edişi ýaly ulyli bilen gygyrmaga başlady.

– Men görgi görmek üçin dünýä indimmikäm?

Şol mahal Alabaşa atlanan Mömin aga agtygynyň yzyndan at salyp barýardy. Alabaş ýyndam at. Bolsa-da, Mömin aga iki ýarym sagat dagy gijä galyp bardy. Ol agtygyny ýolda garşylamaly boldy. Mugallymanyň özi oglanjygy alyp gelýär ekeni. Gödek elli mugallymanyň egnindäki hem şol baş ýyl bäri täzelänok diýilýän paltody. Ýadaw aýal gaharjaň görünýärdi. Aglap, gözleri çişip giden oglanjyk mugallymanyň gapdalyndan ýöräp gelýärdi. Onuň elinde portfeli bardy. Özem

bar zatdan göwni galana, ejize meñzeýardi. Mugallyma Mömin aga bilen gaty berk gepleşdi. Goja onuň önünde başyny aşak salyp durdy.

– Okuw gutaran mahaly eýelik etmejek bolsaňyz, çagany mekdebe getirmän. Maňa bil baglamaň. Meň özümde-de dört sanysy bar. Mömin aga ýene ötünç sorady, ýene gaýdyp bular ýaly wakanyň gaýtalanmajagyna wada berdi.

Mugallyma Jelesaýa tarap dolandy. Mömin aga bilen oglanjyk hem öýe gaýtdylar.

Babasynyň goltugynda oturan oglanjyk dymýardy. Goja hem oňa näme aýtjagyny bilmeýardi.

– Sen alygan-a dälşiň? – diýip, ahyr ol söz tapdy.

– Ýok. Mugallyma maňa çörek berdi.

– Sen näme geplänok?

Oglanjyk ol soragam jogapsyz galdyrdy.

Mömin aga günäkär ýaly bolup, özboluşly ýylgyrdy.

– Seň özüň öýkelegrägem! – diýip, Mömin aga agtygynyň papagyny çykardy-da, süýr depesinden ogşady, ýene papagy çaganyň başyna geýdirdi.

Oglan onuň üçin ýüzünem galdyrmady.

Iki sany kemsidilen adam şeýdip, ýoly dowam etdi. Eýersiz atyň üstünde çaga heläk bolmaz ýaly Mömin aga Alabaşy öz erkine goýbermeýardi. Alabaş burnuny parryldadyp toýnaklary bilen ses edýardi. Alabaş ýaly ata atalanyp ýeke özüň ýola çykaýsaň! Hiňlenseň. Diňe özüň üçin aýdym aýtsaň. Ýeke özi barýan adama gerekli aýdym tapylmaz öýdýänmi? Paşmadyk arzuwlar, ilkinji söýgi. Arzuwa ýetilmedik döwür hakda ýatlap, uludan dem almagy adamlaryň hemmesem gowy görýär. Näme ýatlaýanyňy, näme isleýäniňi özüňem bilýän dälşiň welin, bir zatlary ýatlamagy göwnüň isläp durandyr. Aýagy ýeňil at adamynyň iň gowy hemrasy...

Mömin aga agtygynyň syrylan ýeňsesine seredip, oýlandy. Oglanjygyň boýny inçejikdi, gulaklary ullakandy. Gojanyň oňmadyk durmuşyndan, kyn ýaşayşyndan, agyr işinden galan zat indi şol çagady. Goja kişi ölmän, şol çagany adam sanyna goşup bilse-hä ne ýagşy, bolmasa-da, oglanyň ýöremeli ýoly gaty kötel bolar. Özem ýaňy ýedi ýaşady welin, özboluşly häsiýetjigini görkezen bolýar. Şeýle ýagdaýdaky çaga öýkelemäni, gaty görmäni bilmelem däl ýaly welin, bu asyl... Birneme towşantüýräk bolaýmasa, Orazkul ýalyly ony edil goýuna gurt daran ýaly edäýmeseler...

Mömin aga şu günki gören sugunlaryny ýatlady. Sugunlar salgym ýaly bolup geçip gidenlerinde gojanyň ýüreginiň gowsunmagyna sebäp boldular.

– Şu gün biziň tokaýymyza sugunlar geldi, balam! – diýip, Mömin aga birden dillendi.

Oglanjyk, egniniň üstaşyry çalt hereket edip, babasynyň ýüzüne seretdi.

– Aldaňokmy?

– Aldamok. Öz gözüm bilen gördüm. Üç sany ekeni.

– Nireden geldilerkä?

– Dagyň aňyrsyndan geldimikä öýdýän. Şol tarapda-da goralýan tokaý bar. Bu ýylyň güýzem edil tomus ýaly bolany üçin dagdan aşmagam olara kyn düşen däl. Olar biziň tokaýymyza myhmançylyga gelendirler.

– Olar bu ýerde galarmy ýa ýene yzyna gidermikäler?

– Biziň tokaýymyz göwünlerinden tursa, galarlar. Hiç kim azar bermese, ýaşap ýörerler-dä. Müň sugun gelse-de, bu töwereklerde ot ýetmezçilik etjek gümany ýok. Ene Sugun bar döwürlerinde bu ýerde olar ýaly haýwan sanardan kän ekeni. Gojanyň sugun hakdaky gürrüňleri oglanjygy birneme gahardan köşeşdirýän ýaly boldy. Ony aňan Mömin aga gürrüňini ýene köne döwürlerde, Ene Sugunyň döwürlerine gönükdirdi. Öz gürrüňi bilen özi hem gyzygan goja gam-

külpeti birden aýlap taşlamagyň kyn zat dældigi, kimdir birine hemaýat etmegiň aňsatdygy barada oýlandy. Adamlar şeýdip, bir-birege ýardam edip ýaşasalar bolmaýamy? Ýöne durmuş diýilýän zat beýle aňsat däl, ol gaty çylşyrymly. Oňatlygyň gapdalynda elmydama erbetligem ysyrغانyp ýör. Erbetlik adamynyň yzyndan galanok, mydama söbügini sydyrdyp ýör. Hut şu mahalam, goja bilen agtygy özüni bagtly saýýan pursatlaram Mömin aganyň kalbynda gozgalaň bardy: Orazkul nä hyýaldaka? Ol gojadan ar almak üçin nämeleriň kül-külüne düşüp ýörkä? Onuň sözünü ýykмага ýürek eden goja nähili jogap çäresi garaşýarka? Orazkul gojanyň şu günki eden hatasyny bagyşlajak adamlaryň hilinden däl ahyryn.

Özüne, gyzyna garaşýan erbetlik barada pikir etmezlik islän goja sugunlar hakda, gowulyk hakda, gözellik hakda şeýlebir gyzygyp gürrüň bermäge başlady welin, onuň gowy gürrüňleri garaşýan erbetligi ýoldan sowjak ýaly bolup duýuldy.

Öýde erbetlik garaşýandyr öýdüp çakam etmeýän oglanjygyň keýpi kökdi. Onuň gözleri oýnaklap durdy. Sugunlaryň indi dolandygy bolarmyka? Babamyň aýtmagyna görä Ene Sugun adamlaryň eden ähli hyýanatlaryny bagyşlap, öz çagalaryna Yssykköl tokaýlaryna dolanyp gelmäge rugsat beripdir. Häzirlikçe diňe üç sany sugun gelipdir. Olar barlag etmelidir. Eger-de bu ýerleri olaryň göwnünden tursa, ähli sugun tohumy öz dogduk mekanyna dolanmaly bolar.

– Baba! – diýip, oglanjyk gojanyň sözleriniň arasyny böldi. – Ene Sugunyň özi gelen bolaýmasyn? Belkem, dagy-tokaýy aýlanyp görensoň çagalarynam çagyrtjakdyr?

– Mümkün! – diýip, Mömin aga onçakly ynamly bolmadyk ses bilen jogap gaýtardy. Ýaşuly bir hili boldy. Oglanjyk onuň sözlerine çakdanaşa ynanýan ýalydy. Mömin aga agtygynyň ynamyny bozjagam bolmady. Asyl beýtmäge indi giçdem. – Belkem, Ene Sugunyň özi gelendir. Kim bilýär, kim bilýär! – diýip goja egnini gysdy.

– Ony biz barlaýarys – diýip, bilesigeliji çaga höwes bilen dillendi. – Seň sugunlary gören ýeriňe gideli, baba. Meňem şolary göresim gelýär.

– Olar nä bir ýerde durandyrlar öýdýäňmi?

– Nirä giden bolsalar, bizem şol tarapa gidibereris. Çalaja görübilsegem yzmyza gaýdybereris. Biz şeýtsek, olaram indi adamlar sugunlara degjek däller ekeni diýen pikir ederler.

– Çaga bolýañ-ow! – diýip, goja ýylgyrdy. – Öýe baryp, ýagdaýyň neneň-niçikdigini bir bileli.

Olar öýleriniň ýeňsesindäki ýoda düşüpdiler. Öýler aňyrsyny bakyp duran adamlar ýalydy. Jaýlaryň içinde näme bolýany bildirmeýärdi. Işiklerem ümsümlikdi. Mömin aga ol ümsümlikden oňly netije-hä çykarmady. Onuň kalby bir zatlary syzdy. Näme bolup biler? Orazkul onuň betbagt gyzyny ýençdimikä? Orazkul lül-gammar bolup ýatyrmyka? Ýene nämeler bolup biler? Näme üçin ümsümlikkä? Näme üçin bu mahal gapyda adam ogly görünmeýärkä? «Hemme zat düzüw bolsa, ol agajam derýadan çykarmaly bolar – diýip, Mömin aga içini geplettdi. – Orazkul bilenem agyz deňäbem ýörmeli däl. Eşegiň eşekdigini boýnuna goýup bolmaýar ahyryn».

Alabaş atýataga ýetdi.

– Düş, balam. Ahyr geldik! – diýip, Mömin aga tolgunýandygyny agtygyna duýdurmajak bolup, atyň jylawuny çekdi. Eli portfelli oglanjyk öýe tarap ylgajak bolanda goja ony saklady.

– Garaş. Bile gideli.

Goja Alabaşy ýatagyna saldy-da, oglanjygyň elinden tutup, öýe tarap ugrady.

– Birden meň üstüme gygyraýsalar, gorkmagyn! – diýip, goja agtygyna duýduryş berdi. – Sögselerem, heňkirselerem sen eşitmedik bol. O zatlar saňa degişli däl. Seň bar aladaň mekdebe gatnamak.

Ýaşulynyň çak edýän zatlarynyň birem bolmady. Olar bosagadan ätlänlerinde kempir Mömin aga tarap günäli adama seredýän ýaly nazar bilen garady-da, ýene öz tikin işine gümra boldy. Mömin aga-da aýalyňa söz diýmedi. Ýüz-gözi çytyk goja esli salym ortada gymyldaman durdy-da, birdenem pejiň üstündäki içi unaşly tabaga elini ýetirdi. Babasy bilen agtygy giçlik naharyna başladylar.

Olar seslerini çykarman nahar iýýärdiler. Kemir bolsa olara tarap nazaram aýlamady. Onuň perzi gaçan garamtyl ýüzünde ýigrenç alamaty bardy. Oglanjyk bir erbet wakanyň bolandygyny çak etdi. Ýöne garrylar ol hakda dil ýarmadylar. Oglanjyk şeýlebir howpurgady, şeýlebir biynjalyk boldy welin, asyl onuň bokurdagyndan naharam ötmejek boldy. Nahar iýilýän mahaly adamlar dymsalar ýa-da ýaramaz bir zadyň pikirini etseler, gaty elhenç bolýar. «Belkem bu dymşlyklygyň sebäpkäri ikimizdiris?» – diýip, oglanjyk hyýalynda öz portfeline ýüzlendi. Portfel aýnanyň önünde ýatyrdy. Oglanjygyň hyýalynda keçäniň üsti bilen süýşüp gitdi-de, portfeli bilen pyşyrdaşdy.

«Sen hiç zat bileňokmy? Babam näme üçin beýle tukatka? Onuň näme günäsi bolup biler? Näme üçin ol Alabaşy münüp bardy? Näme üçin Alabaşyň eýeri hem ýokdy? Belkem, ol tokaýda sugun göreni üçin gijä galandy? Belkem, hiç hili sugunam görenem dälidir. Sugunly gürrüň ýalan bolsa, şonda nätmeli? Ýalan sözlese, Ene Sugun gaty öýkelär ahyryn?..»

Nahar iýip bolansoň Mömin aga pessaý ses bilen oglanjyga ýüzlendi.

– Balam, sen biraz daş çyk. Meň biraz işim bar welin, kömekleş. Çykyber, men häzir barýan.

Oglanjyk daş çykdy. Ol gapyny daşyndan ýapan badyna kempiriň sesi eşidildi:

– Sen nirä?

– Suwuň içinde ýatan agajy çykarmaga gitjek – diýip, Mömin aga jogap gaýtardy.

– Agaç indi ýadyňa düşdümü? Aklyňa indi aýlandyňmy? – diýip, kempir sesini gatlady. – Gowusy, bar-da, gyzyň ýagdaýyny gör. Äri öýünden çyrakyp kowdy. Gyzyň Güljemalyň ýanynda aglap oturandyr. Seň dogmazak gyzyň indi kime gerekmiş? Samsyk iti kowan ýaly edip kowup goýberdi. Git-de, şondan habar tut.

– Kowsa kowupdyr-da! – diýip, Mömin aga hasrat bilen jogap gaýtardy.

– Şeý diýsene! Aslynda seň özüň kim. Gyzlaň-a bihepbe boldy welin, indi şol zyňnydy agtygyňy uly adam edip ýetişdirmek isleýäňmi? Garaşyber. Agzyň tagam tapar. Üstesine özüňem Alabaşy münüp gidýäň. Öz ornuňy bilseň bolmadymy? Kim bilen iş salyşýanyňdan habaryň barmy? Ol edil çalajan jüýjäniň boýnuny towlan ýaly edip, seň boýnuňy towlamakdanam çekinmez. Sen haçandan bäri hötjetlik öwrendiň? Haçandan bäri sen gahryman bolduň? Gyzyňy bolsa öýe getirmegiň pikirinem edäýmegin. Bosagadanam ätletmen. Bilip goýgun...

Oglanjyk gapyda gezmeledi. Öýden ýene kempiriniň galmagaly eşidildi. Ahyram batly açylan gapydan Mömin aga atylp çykdy. Goja Seýdahmediň öýüne tarap ýöneldi. Ýöne Güljemal gelin ony işikde garşy aldy.

– Biraz soňrak baraýsaňyzlaň! – diýip, ol Mömine duýduryş berdi. – Aglap ýatyr. Erbet ýenjipdir – diýibem, soň ol pyşyrdady.

– Indi olar bile-de ýaşajak dälmişler. Bekeý Sizi günäkärleýär. Hemme zadyň sebäbini Sizden görýär.

Mömin dymdy, näme diýjegini bilmedi. Indi özüňden önen gyzyňam seni görmek islemese...

– Orazkul henizem wagşy haýwan ýaly bolup içip ýatyr! – diýip, Güljemal ýene pyşyrdady.

Güljemal bilen Mömin aga ikisi oýlanyp durdylar. Ahyr Güljemal gelin uludan dem aldy-da:

– Seydahmet bir tizräk geläýse-di! – diýdi. – Şu günün bir ýerinde gara beräýmegem ahmaldyr. Ikiňiz birigip, şol agaçdan bir dynsadyňyz.

– Agaçda gep ýok-la? – diýip, Mömin aga başyny ýaýkady. Ol oýlanyp durşuna oglana gözi düşensoň: – Sen, balam, oýnaber! – diýdi.

Oglan saraýa bardy-da, ýygnap goýan dürbüsini tapdy, onuň gumuny süpürişdirdi. «Ýagdaý-a gowy däl, dürbüm. Bolýan işlere portfel bilen men günäkär bolaýmasam? Başga ýerde mekdep bolan bolsa men portfelimi alagada giderdim. Hiç kim bizi görmezdem, biz sebäpli erbetligem bolmazdy. Ýöne babama haýpym gelýär. Ol bizi gözläp heläk bolar. Biz gidäýsek, sen kim bilen ak gämä seredersiň? Sen meni balyga öwrülmez öýdýäňmi? Ynha görersiň, ahyr men ak balyga dönüp, ak gäminiň ýanyna bararyn...»

Oglan bir gujak bedäniň aňyrsyna çekildi-de, dürbüsi bilen töwerege seretmäge başlady. Beýdibem uzak keýp çekmek islemedi. Başga mahal bolanda ol güýzüň tokaýy bilen basyrylgy daglara, daglaryň çür depesindäki garlara, aşakdaky gözelliklere seredip doýmazdy. Oglan dürbüsini gizläp, saraýdan çykyp barýarka, boýnuna hamyt dakylan ýabyny idip barýan babasyna gözi düşdi. Ol derýa tarap ýönelipdi. Oglanjyk onuň yzyndan ylgamaga häzirlenip durka, içki köýnegiň üstünden possun ataýan Orazkul öýden çykdy. Onuň ýüzi çişip giden ýelin ýaly ýellenip durdy.

– Eý, akmak! – diýip, ol Möminiň yzyndan gazap bilen gygyrdy. – Ýabyny nirä alyp barýaň? Derrew ýerine elt. Agajy sensizem getireris. Indi sen bu ýerde hiç kimsiň. Şony bil. Men seni işden boşadýan. Çar tarapyň ak ýol. Gümüňi çek.

Goja ajy ýylgyrdy-da, ýabyny ýataga tarap aýlady. Mömin aga göz açyp-ýumasy salymyň içinde garran ýaly boldy, öňküsindenem kiçeldi. Ol töweregine seretmän, köwşüni süýräp barýardy.

Babasyna haýpy gelen oglanjygyň bokurdagy doldy. Ol öz aglanyny hiç kime görkezmejek bolup, derýanyň kenary bilen ylgap gitdi. Kenardaky ýodajyk gözýaşyň derdinden kä gaýyp bolýardy, kä ýene öňki durkuna gelýärdi. Oglan gözýaş döküp ylgap barýardy. Ynha onuň «tanky», «möjegi», «eýeri», «çöken düýesi». Oglanjyk olara hiç zat diýmedi. Ol daşlar gepe-söze düşünmeýärdiler-de, ýöne doňup durdylar. Ol «çöken düýäniň» çal daşyny gujaktady-da, möňňürip aglady. Ol uzak wagt aglansoň, birneme ýüregi düşüşdimi-nämemi, köşeşdi.

Ol başyny göterende haýran galmakdan ýaňa agzynyň açylanynam duýman galdy.

Edil onuň gabat garşysynda, derýanyň ol kenarynda suwuň gyrasynda üç sany sugun durdy. Hakyky sugun! Janly sugun! Olar suw içip bolana meňzeýärdiler. Olaryň iň daýawy – ullakan şahlysy ýene agzyny suwa ýetirip, megerem, suwuň ýüzünde öz şahynyň şekilene tomaşa edýärdi. Ol goňurrakdy, gaty daýawdy, döşlekdi. Ol başyny galdyrandan tüýli agzyndan suw dökälip gitdi. Ol gulaklaryny hereketlendirip oglanjyga tarap üns bilen seredýärdi.

Başgalardan beter kiçijik şahly ak sugun oglana üns berdi. Onuň şahy uly sugunyňkydan kiçirägem bolsa owadandy. Ol gojanyň gürrüňini berýär. Ene Suguna bir almany iki bölen ýaly meňzeşdi. Gözleri ullakan, dury. Özem ýylda bir taýçanak berip duran tohum baýtal ýaly göze dolmuşdy. Ak sugun ala gözli, gulaklary ullakan oglanjygy bir ýerde görene meňzedýän ýaly üns belen seredýärdi. Onuň çygly gözleri uzakdan seretseň, ýalpyldaýan ýalydy. Burnunyň deşiklerinden ýeňiljek bug çykýardy. Onuň ýeňsesinde duran kiçijik sugun tal çybygyny iýýärdi. Onuň hiç zat bilen işi ýokdy. Ol dykyzjady, daýawjady. Ol tal çybygyny iýmesini goýdy-da, döşi bilen ak sugunyň böwrüne kakyp, oýun etmäge başlapdy. Ol özüniň şahsyzja kellesini Ene Sugunyň döşüne oýkaşdyrdy. Ak sugun bolsa, oglanjyga tarap seretdi durdy, seretdi durdy.

Haýran galan oglan deminem alman diýen ýaly daşyň aňyrsyndan çykdy, elini öňe uzadyp, derýa tarap ýöredi. Sugunlar oglandan ürkmek däl, gaýtam ony synlamaga başladylar.

Sugunlar bilen oglanyň arasynda daşlara degip, dürli ses edýän dag derýasy akyp ýatyrdy. Arada ýatan şol derýa bolmadyk bolsa sugunlaryň ýanyna baryp, olaryň başyny sypabermeli ýalydy. Olar tekiz kenarda durdylar. Sugunlaryň duran güzeriniň gutarýan ýerinde güýzüň tokaýy haýat ýaly bolup durdy. Ondan ýokarda ýalaňaç gaýa, gaýadan aňyrdan bolsa kümüş öwsüp oturan ağaclar, berýozalar başlanýardy. Has aňyrdan üsti garly gaýalar görünýärdi.

Oglan gözüni ýumdy, ýene açdy. Öňki ýagdaý öňküligine galdy. Sugunlar arassa kenarda hatar bolup durdylar.

Birdenem olar yza aýlandylar-da, tokaýa tarap yöneldiler. Iň öňden ak sugun, onuň yzyndan şahsyzja sugun, soňam Ene Sugun barýardy. Ene Sugun yza gaňryldy-da, oglanjyga tarap ýene bir gezek äňetdi. Olar tokaýa girenlerinde şahalar gymyldadylar, arkalaryna güýz ýapraklary, kümüş dökülýän ýaly bolup, gaçyp başladylar.

Soň sugunlar ýodajyga düşüp, belentlige dyrmaşyp ugradylar. Belentlige çykybam saklandylar. Oglanjygyň göwnüne bolmasa, olar özüne seretmek üçin aýak çeken ýaly boldy. Uly sugun boýnuny öňe uzatdy-da, şahany silkip: «Ba-o! Ba-o» edip gygyrdy. Onuň sesi daglaryň, derýanyň üstünden ýaň salyp gitdi.

Şol mahalam oglanjyk özüne gelen ýaly boldy. Ol tanyş ýodajyga düşdi-de, güýjünde bary bilen öýe tarap eňdi. Ol ylgap barşyna gapyny batly açdy-da, atylp öýe girdi. Sojap-sojap dem alyp durşuna:

– Baba! Baba! Sugunlar geldi! Sugunlar derýaň ýakasyna geldi – diýip gygyrdy.

Burçda hasrat çekip oturan Mömin aga aýdylan habardan hiç hili many çykarmadyk ýaly dymdy.

– Galmagalyň näme? – diýip, kempir gepläp galdy. – Gelse gelipdir-dä. Bu mahal sugunсызам derdimiz özümize ýetik.

Bady alnan oglanjyk daş çykdy. Daşary ümsümlikdi. Güýz günidi.

Garawul daglaryna tarap, onuň aňyrsyndaky ümmezlenip duran ýalaňaç gaýalara tarap aýlanypdy. Gün özüniň gyzdyрмаýan ýalkymyny sowuk gaýalaryň üstüne ýapypdy. Şol ýerdenem ýalkymyň gaýtgyny beýleki gaýalaryň ýüzüne düşýärdi. Tokaý agşam ýapynjasyny başa çekip ugrapdy.

Howa çigredi. Garly gerişleriň üstünden sowuk şemal öwürdi. Oglanjyk galpyldap ugrady. Ol üşedýärdi.

Ol ýorgana girende-de üşedýärdi. Oglan kân wagtlap uklap bilmedi. Daşaryny gijäniň garaňkylygy gurşap alypdy. Oglanyň kellesi agyrýardy. Emma ol sesini çykarmaýardy. Onuň näsaglanyndan hiç kimiň habary ýokdy. Ol neressäni halys unutdylar. Ýagdaý unudylar ýalam boldy-da.

Mömin aga-ha aljyramakdan ýaňa näme alyp, näme goýanynam bilmeýärdi. Ol girdi-çykdy, oturdy, bir zatlar samrady, ýene uludan dem alyp, daş çykdy. Kampirem gojanyň üstüne gargynyp, özüne ýer tapmady. Olam daşaryk çykyp, aýlanyp geldi. Daşarda ýene düşnüksiz bir galmagal, aýak sesi, sögünç eşidilip başlady. Ýene Orzkul guduz açýan bolsa gerek. Kimdir biri sojap-sojap aglaýardy.

Oglan ümsüm ýatyrdy. Ol aýak seslerindenem, sögünçdenem, öýde we daşarda gopýan wakalardanam halys iripdi.

Ol özüniň ýekedigini unutmak üçin gözlerini ýumýardy-da, şu günki gören zatlaryny, öz arzuwlaryny göz önüne getirýärdi. Ol ullakan derýanyň kenarynda durdy. Suw şeýlebir çalt akýardy welin, uzak seretseň, başyňy dagam aýlap barýardy. Beýleki kenardan bolsa oňa sugunlar seredýärdi. Şu günki gören üç sugunyňyň üçüsem öňki ýerlerinde durdy. Hemme zat ýañadandan gaýtalanyp başlady. Uly sugun başyny galdyranda onuň dodagyndan suw syrykdy. Ene Sugun bolsa özüniň akyly hem düşbi nazary bilen oglanjyga tarap şol seretdi durdy. Onuň gözleri uludy, garady, ýalpyldaýardy. Ene Sugunyň adam ýaly uludan dem alyp bilşine oglan geň galdy. Sugun edil Mömin aga ýaly gaýgyly-hasratly dem alýardy. Soň olar tokaýa tarap aýlandylar. Şahalar gymyldap, sugunlaryň arkasyna güýz ýapraklary dökülmäge başlady. Olar belentlige galdylar. Şol ýerde hem aýak çekdiler. Uly sugun boýnuny öňe uzadyp, şahyny silke leşdirdi-de turbadan çykýan ýaly sesi bilen «Ba-o! Ba-o! – edip gygyrdy. Uly sugunyň sesiniň daglaryň, tokaýlaryň üstünde ýañ berenini ýatlan oglanjyk ýylgyrdy. Şondan soň sugunlar tokaýa siňip, gözden ýitdiler. Emma oglanjyk olardan aýrylyşmak islemedi. Şonuň üçinem ol bolup biläýjek wakalaryň soňuny özi tapmaga hyýallandy.

Ýene şol dag derýasy çaltlyk bilen akmaga başlady. Suwuň çaltlygyndan ýaňa başyň-gözüň aýlanyp barýardy. Oglanjyk öňe towusdy-da, derýanyň üstünden uçup geçdi. Ol sugunlaryň gapdalynda emäý bilen ýerledi. Haýwanlar bolsa duran ýerlerindenem butnamadylar. Şahly Ene Sugun oglanjygy öz ýanyna çagyrdy.

– Sen kimiň perzendi bolarsyň?

Özüniň kimiň çagasydygyny aýtmaga utanan oglan dymdy.

– Babam ikimiz seni gaty gowy görýäs, Ene Sugun! Biz saňa kân wagt bäre garaşyp ýörüs.

– Senem tanaýan. Seň babaňam tanaýan. Mömin aga örän gowy adam! – diýip, sugun dillendi.

Oglan ol jogaba begendi. Ýöne minnetdarlygyny nädip daşyna çykarjagyny welin bilmedi.

Birdenem oglanjyk:

– Isleseň, men ak balyga öwrülip, Yssykköldäki ak gäminiň ýanyna ýüzüp gideýin? – diýdi.

Ak gäminiň ýanyna ýüzüp gitmegi-hä ol başarýardy. Ýöne Ene Sugun oglanjygyň sözüne hiç hili jogap gaýtarmady. Şondan soň oglanjyk edil tomus aýlary edişi ýaly çykarynmaga durdy, tal çybygyndan ýapyşyp, gagdyraklap suwa girdi. Emma suw welin, buzly suw bolmaga derek, bugaryp duran gyzgyn suwdy. Ol gözlerini giňden açdy-da, maýdaja daşlaryň, balykgulaklaryň gapdalyndan ýüzüp, hokurdanyňam daşyndan aýlandy. Oglan demikmäge başlady. Emma gyzgyn akym ony barha aňryk alyp gitdi.

– Ene Sugun, maňa kömek et! – diýip, oglan gygyrmaga başlady. – Menem seň çagaň bolmaly. Kömek et, Ene Sugun!

Ene Sugun ylgap kenara geldi. Onuň şahlarynyň arasyna şemal düşüp şuwlady. Oglanjyk birneme ýeňillik duýdy. Ol derleýärdi. Şolar ýaly pursatlarda babasynyň basyrynýandygyny ýatlan oglan ýorgany başyna çekdi. Öýde özünden başga adam ýokdy. Pelteli çyranyň ýagy gutarypmy-nämemi, içeriňi oňly ýagtylmaýardam. Oglanjyk suw içmäge turjak boldy. Emma daşardan ýene galmagal geldi, kimdir biri gazap bilen gygyrýardy, biri aglaýardy, ýene birem aglaýany hem gygyrýany köşeşdirjek bolýardy. Ala güpürdi boldy, at aýagynyň sesi hem geldi. Edil aýnanyň aňyrsyndan «haý-waý» eşidildi, kimdir biri başga birini süýreýän ýalydy. Gapy batly açyldy-da, gahar-gazaba münen kempir Mömin agany içerik iteklöp goýberdi. Oglanjyk öz babasyny hiç mahal beýle ýagdagda – gorkuly sypatda görmändi. Goja hiç zada akly çatmaýan adama meňzeýärdi, aljyraňňy gözleri oýnaklaýardy. Kempir onuň döşünden itekledi-de, oturmaga mejbur etdi.

– Sokul-da otur, garry köpek. Barmasyz ýeriňde görünme özüňem. Nämе birinji gezek şeýle ýagdaý bolýamy? Ahyrynyň düzüw gutarmagyny isleýän bolsaň, gömül-de otur. Meň aýdanymy et. Garşysyna gidiberseň ol biziň ählimiň ýogumyza ýanar. Bu ýaşdan soň biz indi nirä gideli? Nirä? – Şol sözleri diýen kempir işigi jalkyldadyp ýapdy-da, ýene bir ýerik ýitirim boldy.

Öýüň içine ýene imi-salalyk aralaşdy. Diňe Mömin aganyň hyrrylap, kynlyk bilen dem alýany bildirýärdi. Ol sandyraýan elleri bilen kellesini tutup, sekiniň gyrasynda oturdy. Birdenem goja dyzyna çökdide, kime ýüzlenýändiginem bildirmän samrady.

– Beýle güne sezewar edeniňden, men şormaňlaýy ýygnasaň bolmadymy? Balama bir perzentjik berseň bolmadymy? Bize rehmiň insin, ýekeje perzent beräý, ýekeje!

Hem aglap, hem çaykanyp diwara elini ýetiren goja yerinden turdy, gapyny tapdy. Ol işigi daşyndan ýapansoň, bosagada durdy-da, eli bilen agzyny tutup möňňürdi.

Oglanjygyň ýagdaýy hem agyrlaşdy. Ol ýene gagşap başlady. Ol hem gyzdyrýardy hem üşedýärdi. Oglan yerinden turup, babasynyň ýanyna barmak isledi. Emma eli-aýagy diýen etmedi, kellesi gurşun ýaly boldy. Mömin aga bolsa henizem daşarda aglap durdy. Guduz açýan Orazkulyň gapylarda selpäp ýöreni bildirýärdi. Bekey daýza möňňürýärdi. Güljemal gelin bilen kempir ony köşeşdirjek bolýardylar.

Oglanjyk ol wakalardan daşlaşyp, öz hyýaly dünýäsine girdi.

Ýene şol derýa. Ýene şol kenar. Ýene şol sugunlar kenarda hatarlanyşyp durdylar. Oglanjyk olara seredip pyşyrdady. «Ene Sugun! Ene Sugun! Bekey daýzam üçin şahyňa ildirip bir sallançak getirse-ne! Haýyş edýän, Ene Sugun, getiräýsene! Goý. Olaryň çagajygy bolsun!». Oglanjygyň özi bolsa suwuň içi bilen Ene Suguna tarap eňdi. Oglanjygyň aýagy suwa çümmeýärdi. Emma beýleki kenaram golaýlamaýardy. Ol bir depen yerini depip duran ýalydy. Bolsa-da, ol arz etmesini goýmaýardy. «Bekey daýzama çaga ber, Ene Sugun! Çaga ber! Goý, meň babam aglamasyn! Bekey daýzam ýenjilmesin. Orazkul daýym köşeşsin. Çaga ber, Ene Sugun! Çaga ber! Men olaryň hemmesinem gowy görerin. Orazkul daýymam ýigrenmäýin. Ýöne, sen olara çaga ber, Ene Sugun!

Oglanjygyň gulagyna uzakdan bir yerden jaňjagazyň sesi eşidilýän ýaly boldy. Dag-daşlaryň üstünden Ene Sugun ylgap gelýärdi. Onuň şahyna ildirilen sallançagyň jaňjagazy täsin owaz edýärdi. Owazyň yzy üzülmeýärdi. Sebäbi, Ene Sugun sallançagy tizräk getirjek bolup ylgýardy...

Bu näme boldugy? Jaňnyň sesine uzakdan gelýän motoryň gürrüldisi hem goşuldy. Özem ýük maşynyň motorynyň sesidi. Maşynyň golaýlaşmagy bilen onuň güwwüldisi sallançagyň jaňyny basdy.

Oglanjyk ala şakyrdy bolup, gapa maşynyň gelenini aňdy. It üýrdi. Aýna maşynyň çyralarynyň şöhesi düşdi-de, derrewem ýitdi. Motor öçdi. Maşynyň kabinasy açylyp-ýapyldy. Seslerinden many alsaň, gelenler üç-dört bardy. Olar özara gürlleşip oglanjygyň ýatan jaýynyň aýnasynyň önünden geçip gitdiler.

– Seýdahmet geldi! – diýip, Güljemalyň begençli sesi eşidildi. Onuň ärini garşylamak üçin ylgandygam bildirdi. – Ahyr geldi!

– Salam! – diýip, nätanyş adamlar Güljemaly garşy aldylar.

– Sag-aman oturanmysyňyz? – Seýdahmediňem sesi eşidildi.

– Oňatçylyk. Näme beýle gijä galdyňyz?

– Biz-ä giç gelenimize-de şükür edýäs – diýip Seýdahmet gürrüň bermäge başlady. – Sowhoza çenli-hä zordan-zara ýetdim welin, bärligine-hä tigirlenýän zat gaýtmasa nädersiň, garaşyp-garaşyp lütüm çykdy. Çüwse çüwýäädä. Ine birdenem, şu maşyn gabat geldi. Özem göni biziň öýmize tarap gelýän bolsa nätjek! Gije garaňky, ýola-da özüň belet.

– Orazkul nirede? Öýdemi? – diýip gelenleriň biri Orazkul bilen gyzyklandy.

– Öýde bolmaly öz-ä – diýip, Güljemal ynamsyz jogap gaýtardy. – Ol dümewläýipdir. Siz biynjalyk bolmaň. Ýatara ýerimiz bar. Ertire çenli myhman bolaýyň.

Nätanyş adamlar öýe tarap ýörediler-de, üç-dört ädim ädensoňlaram aýak çekdiler.

– Aksakal, salawmaleýkim! Ýeňňe salawmaleýkim!

Gelenler Mömin aga hem kempir bilen salamlaşdylar. Çaky garrylar öz ýagdaýlaryndan utanandylar-da, ýat adamlary daş çykyp garşy aldylar. Hernä, Orazkulam öz ýagdaýyndan uýalsa ýagşydyr. Ýogsam-a ol özüňem, töwerekdäkilerem masgara güne salar.

Oglaň birneme ynjalady. Umumanam, indi onuň derdi birneme ýeňleşipdi. Kellesiniň agyrsam köşeşdi. Ol asyl daş çykyp, gelen maşynyň nähilidigini, dörtmi ýa-da alty tigirlidiginem görmek isledi. Maşyn könemi, täzemi? Tirkeglimi ýa tirkegsizmi? Tirkegi bar bolsa nähili? Bu zatlary ol bilmek arzuwyndady. Şu ýyl ýaz aýlary bu ýere bir harby maşynam geldi. Tigirleri beýik, burnan edil kesilen ýaly. Ýaş esger oglanjygy kabina-da mündürdi. Nähili hezil ekeni! Ýalpyldawuk pogonly esger Orazkul bilen tokaýa aýlandy. Bu nä boluş! Bu ýere hiç mahal beýle adamlar gelmändiler:

– Siz içaly gözleýän-ä dälisiňiz? – diýip, oglanjyk soldata sorag berdi.

Soldat ýylgyrdy.

– Hawa, içaly gözleýäs.

– Şu mahala çenli bu ýere ýekeje-de içaly gelenok – diýip, oglanjyk, näme üçindir, içalynyň gelmeýänini gynanýan ýaly tukat ses bilen habar berdi.

Oglanyň sözlerine soldat hezil edinip güldi.

– Saňa içaly nämä gerek?

– Bu ýerlere içaly geläýse, men oň söbügine düşerdim-de, tutardym.

– Gör sen nähili dogumlyja! Entek, gardaş, sen ösmeli, ulalmaly.

Ýalpyldawuk pogonly ofser Orazkul bilen tokaýa aýlanyp bolýança, oglanjyk şofýor bilen gürlleşip durdy.

– Men ähli maşynlaram gowy görýän, şofýorlaram.

– O näme üçin beýle? – diýip, şofýor gyzyklandy.

– Maşynlar-a, owadan, güýçli, ýyndam. Hemem olardan benziniň ysy gelip dur. Şofýorlaram... şofýorlaram ýaş. Olaryň ählisem Ene Sugunyň çagalary.

– Näme? Näme? – diýip, soňky aýdylan sözlere düşünmedik şofýor sorag berdi. – Ene Sugun diýýäniň kim bolýar?

– Sen şonam bileňokmy? – diýip, oňlanjyk gaýtam geňirgendi.

– Bilemok. Asyl men ol sözi ömrümde birinji gezek eşidýän.

– Seň özüň kim?

– Men Garagadadan, gazak. Özümem şahtýorlyk mekdebinde okadym.

– Ýok, sen kimiň ogly diýýän?

– Enem bilen atamyň.

– A olar kimiňki?

– Olaram öz ene-atasynyňky.

– Olaryň ene-atasy kimden bolan?

– Ýok, ýok. Beýtjek bolsaň, seň soragyň ahyry gelmez, gardaş.

– Men-ä Ene Sugunyň ogly.

– Beýle diýmegi kim öwretti saňa?

– Babam.

– Sen bir zady-ha bulaşdyrýaň – diýip, şofýor başyny ýaýkady, özüni Ene Sugunyň çagasy hasap edýän gözleri möle, gulaklary ullakan oňlan ony gyzyklandyryp başlady. Esger oňlan Ene Suguny däl-de, öz tohumynam ýedi arka çenli bilmeyär ekeni. Ol diňe öz kakasyny, atasyny, atasynyň kakasyny bilýär ekeni.

– Ýedi arka aňyryňy tanamaly diýip saňa öwretmedilermi? – diýip oňlanjyk oňa sorag berdi.

– Öwredenoklar. Ony hökman bilmek nämä gerekmiş? Men ýedi arka aňrymy bilemogam welin, ýaşap ýörün-ä?

– Babamyň aýtmagna görä, öz ata-babalaryny tanamaýan adamlar zaýa bolýamyşlar.

– Adamlar zaýa bolýamyş?

– Hawa.

– Sebäbi näme?

– Şony bilmeýän adamlarda utanç-haýa galmaýa. Sen öz ata-babaňy tanamasaň, seň çagalaňňam öz ata-babasyny sylamaz. Bir-birini tanamaýan, sylamaýan adamlaram bir-biri üçin bähbitli işem etmeýä. Babam şeý diýýä.

– Sende baba-ha bar ekeni! – diýip, soldat çyny bilen geňirgendi. – Seň babaň gaty täsin adam bolsa gerek. Ýöne ol seň ýaş kelläni gerekmejek süplük bilen doldurypdyr. Özüňem kellesi uly oňlan. Gulaklaryňam biziň poligonymyzdaky lokatyrlar ýaly. Sen ol babaňa hiç gulak gabartma. Biz kommuniste barýas ahyryn. Kosmosa uçulyp ýören döwürlerde ol saňa nämeler öwredýär? Babaňy biziň syýasy okuwymyza eltseň, köp zat öwrederdik. Ulalarsyň, okuwyňy gutararsyň welin, babaň ýanynda ýekeje günem duraýmagyn. Oňa yzagalak, medenýetsiz adam diýerler.

– Ýok, men öz babamyň ýanyndan hiç ýere-de gitmen! – diýip, oňlanjyk garşylyk görkezdi. – Babam barypýatan gowy adam.

– Ol häzir gowy ýalydyr. Ynha, ulurak bolansoň, onuň kimdigine özüň akyl ýetirersiň.

Şu mahal daşardaky adamlaryň sesini diňläp ýatyrka, oňlanjyk şol harby maşynly şofýor ýigide bu töwereklerdäki adamlaryň hemmesiniň Ene Sugunyň perzentleridigini oňly bilmänini ýatlady.

Oňlanjyk şofýora hakykaty aýdypdy. Onuň aýdan zatlarynyň arasyna oýlanyp tapylan ýekeje-de söz ýokdy. Geçen ýylam, edil şu mahalky ýaly güýz döwründe, biraz gijirägem bolaýmagy

ahmal, sowhozyň maşynlary bede äkitmäge gelipdiler. Olar göni oba ýetmändiler-de, Arçalyk diýilýän ýere sowlupdylar. Ol ýerdenem olar mallara gyş ot üçin irgözinden ýygılan bede küdelerine tarap – ýokarlygyna sürüp diler. Garawul daglarynda henize çenli eşidilmedik beýle uly güwwüldi gulagyna ilen oňlan çatryga çenli ylgap gitdi. Baý-ba! Näçe maşyn! Olar bir-birleriniň yzyndan tirkeşip barýarlar. Oňlan barmak basyp sanady. Tutuş on baş sany maşyn boldy.

Howanyň gaşy çytkdy. Garam haçan gütläp düşse, düşäýmelidi. Bu ýerlerde gar düşenden soň, bede çekerin öýdüp umydam etmeli däl di. Edil tamaňy tala daňaýmalydy. Ygal ýagsa, geçer-goýar ýaly bolmaýardy. Megerem, başga aladalary bilen gümra bolan sowhoz ýolbaşçylary bede daşamak işini ýatdanam çykarana meňzeýärdiler. Şonuň üçinem olar bedeli işi bir gezekde dynmagy ýüreklerine düwen bolara çemeli. Oňlanjyk ol zatlary bilmeýärdi. Asyl bedemi, garmy-ýagyşmy, onuň parhyna-da däl di. Ol diňe gabadyna ýetiberen her maşyny höwes bilen garşylaýardy, gapdalyndan ylgap esli ýere barýardy-da, ýene yzdakyny garşylaýardy. Ol şeýdip keýp edýärdi. Ýük maşynlaryň ählisem täzejedi, kabinalary giňdi, aýnalary ullakandy. Rullarynyň başynda oturan ýigitler edil saýlanyp alnan ýaly ýaş oňlanlardy, sakgal-murtsyzdy. Kabinalaryň käbirinde iki ýigit bardy. Olar maşynlara bede ýüklemeli kömekçiler bolsa gerek. Oňlanjygyň göwnüne bolmasa, ýigitleriň hemmesem edil kinoda görünýän ýaly görmegeýdi, syratlydy.

Umuman, oňlanjyk ýalňyşmaýar. Maşynlaryň hemmesi guratdy. Olar Garawul daglarynyň ýanyndaky inelgäniň gapdalyndan aýlanyp, gaty gidip barýardylar. Ýigitleriň keýpem gowudy. Howa ýaman däl di, üstesine-de, niredendir bir ýerden peýda bolan hargulak oňlanjyk ullakan bir joşgun bilen maşynlary gezek-gezegine garşy alýardy. Onsoň, neneň şatlanmajak? Neneň, oňlanjyga el bulamajak?

Iň yzdan barýan ýük maşyny asyl saklandam. Egni pogonsyz soldat güpbüli ýigit kabinadan boýnuny çykardy. Ol şofýordy.

– Salam-ow, ýigdekçe! Sen bu ýerde näme işleýän? – diýip, ol oňlanjyga göz gypyp goýberdi.

– Aý, ýöne durun! – diýip, oňlanjyk utanman-ýygrylman jogap gaýtardy.

– Sen Mömin agaň agtygy-ha däl di?

– Şol bolmaly.

– Aý, çakam edipdim-le. Menem bugu tiresinden bolmaly. Asyl şu ýere gelen ýigitleriň hemmesi şol tireden. Bede getirmäge barýas. Indiki bugular öz bir-birlerinem tananoklar. Dargaşyp gitdiler. Babaňa salam aýt. Çotbaýyň ogly Gulubegi gördüm diý. Gulubeg goşun gullugyndan gelip, sowhozda şofýorçylyk edýärdi. Hoş onda! – Ol hoşlaşan mahalam oňlanjyga haýsydyr bir harby nyşan berip gitdi. Ol nyşan birhilli, ordene-de meňzeýýän ýalydy.

Maşyn edil bars ýaly bolup arlap, ozup gidenleriň yzyndan süýşüp ugrady. Oňlanjyk egni harby güpbüli şofýor bilen gidibermek isledi. Ýöne, eýýäm ýollar boşap galypdy. Oňlanjyk öýe gaýtmaly boldy. Ol gomparypjyk gelenem bolsa, bolan duşuşyk hakda babasyna gürrüň berdi. Nyşanyňam ol döşüne dakyndy.

Şol gün gaýalardan öwsen dag şemaly güýjap başlady. Birdenem harasat gopdy. Tokaýdaky ýapraklar gönümel tüsse ýaly bolup dik asmana göterildiler-de, aýyrganç ses bilen daglaryň üstüne uçup gitdiler. Az salymyň içinde howa şeýlebir bulaşdy welin, gözünü dagam açdyrmady. Birdenem, gütläp gar düşdi. Ýeriň ýüzünü ak örtük tutdy, tokaýlar çaykandy, derýalar güwwüldedi. Gar küremesini güýçlendirdi.

Mal-garany zordan ýygnamaga ýetişdiler, daşardaky galan zatlaryň hemmesini öýe-de salyp bilmediler. İçerik köpräk odun çekmegiň aladasyny etdiler. Şondan soň hiç kim daşarygam çykjak bolmady. Olar ýaly syrgynda öýden çykar ýaly bolýarmy!

– Eýgiliğiň alamaty bolsa ýagşydyr! – diýip, peje odun salyp duran Mömin aga biynjalyk boldy. Ol şemalyň şuwuldysyna gulak asyp, zol-zol aýnanyň önüne barýardy.

Daşarda bolsa, ak garyň dony barha galňaýardy.

– Bir ýerde otursaň bolmadymy? Nämе zowzuldap ýörsün? – diýip, kempir ärine hüňürdedi. – Ömründe birinji gezek gar görýänsiň sen. «Eýgilik bolsun! Eýgilik bolsun!» Gyş düşse, gar ýagmaly bolar-da. «Eýgilik» sözüň nämе ol?

– Birdenem bir beýle hasarat goparmy?

– Gopman nämе? Ýa ony senden soramalymy? Gyş gelmeli? Anha geldi. Nämе geňirgenýän?

Pejiň turbasam güwwüldeýärdi. Babasyna ol-bi işе kömekleşen oglanjyk ilki üşäpdi. İçerä arçanyň ýanyksy ysy ornap birneme ýylylyk aralaşansoň ol ynjalды.

Soň agşamlyk nahar iýildi. Soň ýatyldy. Daşarda bolsa, henizem gar küreýärdi, şuwuldaýardy.

Aýnanyň aňrsyndaky şuwulda diň salyp ýatan oglanjyk: «Tokaýda-ha hasam erbetdir!» – diýip, içini gepletди. Uzakdan bir ýerden goh-galmagal eşidildi welin, oglanjyk gorkuberди. Kimdir biri başga birini çagyryýardy, olam jogap gaýtarmady. Oglanjyk ilki ol ses ýöne gulagyna eşidiläýendir öýtdi. Bular ýaly mahal tokaýda galyp biljek adam bolarmy? Emma Mömin aga bilen kempir ikisem üşerilişdiler.

– Adamlañ sesi ýaly-la?! – diýip, önürti kempir dillendi.

– Şeýle ýaly! – diýip Mömin aga ynanmazçylyk edýän ýaly ses bilen jogap berди.

Soň Mömin aga hasam biynjalyk boldy. Ol derrew geýinmäge durды. Kempirem howlukды. Ol ýerinden turды-da, çyrany gatalды. Oglanjygam gorkudan ýaňa nämе etjegini bilmän, geýinmäge durды. Şol pursadam daşarda gygyryşýan adamlar öýе golaý geldiler. Aýak sesinden gelenleriň gaty kändigi bildirdi. Olar aýaklary bilen ýer depip, soňam gapyny urmaga başladylar.

– Aksakal açaweri, sowuk aldy!

– Siz kim bolarsyňyz?

– Öz adamlañňyz-la!

Mömin aga gapyny açды. Gapyda peýda bolan sowuk şemal, gar tozgalary bilen birlikde şu günki Arça ýaýlagyna bedе getirmäge giden şofýor oglanlaryň hemmesi güpürdeşip içerik girdiler. Olaryň arasynda oglanjyga znaçok sowgat eden, egni harby güpbüli Gulubegem bardy. Ýöne olaryň biri inleýärdi, beýleki ýigitler ony goltuklap getiripdiler. İçerä aljyraňňylyk aralaşды.

– Estabyralla! Size nämе boldy? – diýip, goja bilen kempir ikisi berden dillendi.

– Nämе bolanyny soň aýdarys! Entek ýene ýedi sanymyz daşarda galdy. Şolar ýoldan azaşaymasalar ýagşydyr. Hany, şu ýerde otur. Aýagny gypjyndyrdy! – diýip, Gulubeg çalt-çaltдан gepleди hem inleýän ýigidi peje golaý ýerde oturды.

– Beýlekileňňiz nirede galdy! – diýip, Mömin aga gyzyklandy. – Men häziriň özünde olaryň yzyndan gideýin. Senem Seýdahmediň ýanyna ýet-de, fonaryňy alyp gel diý! – diýip goja agtygyna ýüzlendi.

Oglanjyk gapydan çykan badyna ýüzüne aýazly şemal urды. Tä ömri ötýänçä ýatdan çykmaýak agşam boldy. Aýylganç sykylyk çalyan bir sowuk gara güýç oglanjygyň bokurdagyndan tutды-da iki ýana siltemäge başлады. Emma oglanjyk ýan bermedi. Ol ýelmeşip

ýatan gara tüweleýiň golundan sypdy-da, eli bilen kellesini tutup, Seýdahmetlere tarap ylgady. Ylgalmaly aralyk ýigirmi-otuz ädimden daş bolmasa-da, oglanjyk allowarralarda heläk bolup ýören nökerlerine kömege barýan batyr ýaly bolup, gaty kän ýol ýöremeli boldy. Oglanjygyň göwnüne bolmasa ol Seýdahmetlere çenli ylgap barýança, diňe bir ylgap barmak däl-de, ullakan bir gahrymançylyk edýärdi. Onuň kalby hyjuwdan doludy. Ol özüni çäksiz bir güýçli, gudratly adam hasap etdi. Ol belent dagdan belent daga bökýärdi, elindäki ötgür gylyjy bilen duşman ordasyny kül-peýkun edýärdi, oda düşenleri, suwda akyp barýanlary halas edýärdi. Ol ýyndam raketanyň üstünde oturyp, öňden gaçyp barýan gara gudratyň yzyndan kowýardy. Onuň raketasynda gyzyly baýdak pasyrdaýardy. Gaçyp barýan gara gudrat, daglaryň, jeňňelleriň arasyna siňip gizlenjek bolýardy.

Oglanjyk oňa tarap pulemyötyny dogurlady-da: «Ur faşisti!» – diýip gygyrdy. Oglanjyk şolar ýaly gahrymançylyk görkezip ýören pursatlary Ene Sugunam elmydama onuň gapdalyndady. Ol oglanjygyň gahrymançylygyna guwandy. Oglan Seýdahmediň bosagasyna ýetende bolsa Ene Sugun oňa: «Indi bolsa meniň şofýor perzentlerimi halas et!» – diýdi. «Men olary hökman halas ederin, hökman halas ederin!» – diýip, pyşyrdan oglanjyk Seýdahmediň gapysyny takyrdadyp başlady.

– Seýdahmet daýy, tiz boluň, tiz! Biziňkileri halas etmeli, biziňkileri! – diýip oglanjyk agzynyň ýetişdiginden sojap-sojap gepledi welin, Seýdahmet bilen Güljemal gelniň tas ýürekleri agyzlaryna gelipdi.

– Kimi halas etmeli? Näme boldy, näme?

– Babam saňa elektrik fonaryňy alyp derrew gel diýýä. Sowhozyň şofýorlaryny halas etmeli. Olar azaşypdyrlar.

– Samsyk! – diýip, Seýdahmet oglanyň üstüne gygyrdy. – Ilkibada şeý diýseň bolmadymy. – Ol geýinmäge durdy. Seýdahmet bilen Mömin aganyň ýedi sany şofýory garşylanlarynda özüni äkitmändiklerine-de oglanjyk onçakly kiçelip durmady. Şofýorlaryň ýol urduryp gidäýmeklerem ahmaldy ahyryn. Howp diýilýän zat sowlandan soň gorkusyz bolýar. Umu man, azaşan şofýorlaram tapyldy. Seýdahmet olary öz öýüne äkitdi. Hatda Orazkulam oýarmaly boldy. Olam öýüne baş adam goýberdi. Galan şofýorlaryň hemmesi Mömin aganyň öýünde galmaly boldy.

Syrgyn köşeşmedi. Eýwana ylgap çykan oglanjyk ileri-gaýranyň nirdediginem saýgaryp bilmedi. Asman nirde, ýer nirde biler ýaly däl. Gaýly gije agtar-düňder bolýan ýalydy. Gar eýýäm dyza ýetipdi.

Sowhoz şofýorlarynyň hemmesi tapylandan soň, hemmesi birneme ýylanandan soň, Mömin aga bolan waka bilen gyzyklandy. Ýigitler bolan işi gürrüň berdiler, goja bilen kempir ikisi diňläp, uludan-uludan dem aldylar.

– Wah-wah-wah! – edişip, olar haýran galdylar, ellerini döşlerine ýetirip, sag-aman oglanlary sypdyrany üçin hudaýa minnetdarlyk bildirdiler.

– Özüňizem gaty ýuka geýnen ekeniňiz! – diýip, çay guýup duran kempir oglanlara käýindi. – Bular ýaly eşik bilenem daga gaýdarlarmy. Wah, oglan bolýaňyz-da. Şäherli boljak bolup, kaşaň görünjek bolup, azara galyp ýörsüňiz-dä. Ertire çenli azaşan bolsaňyz, buza öwürüldiňiz, buza.

– Beýle boljagyny biz näbileli? – diýip, Gulubeg jogap berdi.

– Maşynmyzyň içi peçlijekä biz nämä üçin galyň geýinmeli? Edil öýünde oturan ýaly ruly towla-da otur. Ynha, samolýoty mysal alyp göreli. Ol al-asmandan uçýar. Belent daglaram, seretseň, oýunjak ýaly bolup görünýär. Samolýotyň daşynda kyrk gradus sowukdyram welin, içinde köýnekçe gezip ýörendirler.

Oglanjyk goýun derisiniň üstünde, şofýorlaryň arasynda ýatyrdy. Ol gulaklaryny üşerdip, ulularyň gürrüňini diňleýärdi. Oglanjygyň şu günki bolan wakany oňlaýandygyny hiç kim çakam etmeýärdi. Eger-de, gaý turmadyk bolsa, munça adam Mömin aganyň öýüne ýygnanmazdy. Ol harasatyň uzak wagtlap, iň bolmanda, üç günläp dagy köşeşmezligini içinden arzuw etdi. Goý, şofýor ýigitler şu ýerde ýaşabersinler! Ol ýigitler bilen gürrüňleşmegem hezil bolýar. Mömin aga oglanlaryň hemmesini diýen ýaly tanaýaram ekeni. Özlerini bilmese-de ene-atasyny tanaýar.

– Ana, saňa! – diýip, goja kişi biraz tekepbirlik bilen agtygyna ýüzlendi. – Öz garyndaşlaryňam gördüň. Bular bugular. Indiden beýläk şular ýaly garyndaşlaň bardygyny bilip goý. Tüweleme, indiki ýigitleriň boýlaram gaty uzyn bolýar. Hudaý köp görmesin. Ýadyma düşýär, kyrk ikiň gysynda bizi Magnitogorskä eltdiler, gurluşyga.

Şu ýerde Mömin aga oglanjyga ozaldan tanyş taryhy gürrüň bermäge başlady. Ýurduň ähli küňjeginden ýyganan adamlary hatara duruzýarlar welin, gyrgyzlaryň hemmesi diýen ýaly hataryň iň yzynda durmaly bolýarlar. Sebäbi olaryň boýlary kelte ekeni. Sanaşykdan soň çilim çekmäge arakesme yglan edilýär.

Şol mahal gyrgyzlaryň ýanyna bir daýaw adam gelýär-de:

– Nireden bolarsyňyz? Manjuriýadanmy? – diýýär.

Duranlaryň arasyndaky köne mugallym jogap gaýtarýar.

– Biz gyrgyzlar. Biz manjurlar bilen söweşen mahallarymyz siziň Magnitogorskiňiziň adysoram ýokdy. Şol mahal biziň boýumyzam seňkiden pes dälidi. Yhna uruş gutarar welin, ösäýeris.

Bir mahal bolup geçen wakany ýatlan goja çalarak güldi. Soňam gijeki myhmanlaryň ýüzüne ýene bir gezek nazar aýlady.

– Şol mugallymyň aýdany dogry bolup çykdy. Şähre barsamam, ýolda-yzda-da ser salyp görýän welin, indiki adam laryň boýam uzyn, görk-görmegem gowulaşan ýaly. Öňki döwürden oba göçüpdir.

Ýaşuly gep oýnadýandyr öýden ýigitler ýylgyryşdylar.

– Boýumyz-a kelte däl welin – diýip, ýigitleriň biri dillendi.

– Şunça adam bolubam, ýolgyradaky çukura tigri süýşen maşyny galdyrmaga güýjümüz çatmady.

– Ol başga gürrüň! Maşynyň üsti-hä ýükli, özem bular ýaly howada... – diýip, Mömin aga ýumarlamaga çalyşdy. – Beýle zat bolar. Alla ugruna etse, ertir hemmesi düzeler. Şemalyň ýatma gyny diläberin!

Ýigitler ýokarky Arça baryşlaryny ýaşula gürrüň berdiler. Ol ýerde dag bedesiniň üç sany küdesi bardy. Ýigitler bir mahalyň özünde üç küdedenem ýüklemäge durdylar. Bedäni şeýlebir beýik ýüklediler welin, soňundan ýere düşjek bolanlarynda ýüpden syrygmaly boldular. Şeýdip, maşyn yzyna maşyn ýüklediler. Maşynlaryň diňe öň aýnasy, kapoty hem tigrileri görünýärdi. Ýigitler gelenlerine görä, bir gezekde ähli bedäni göteräýjek boldular. Eger-de şu gezek bede galaýsa, onuň täze ýyla çenli çüýräp ýatjakdygyny olar bilýärdiler. Jan edip işlediler. Ýüki ýeten maşyny aňyrrak eltip, onuň eýesi beýleki maşyny ýüklemäge kömekleşýärdi. Şeýlelikde, bedäniň hemmesini diýen ýaly göterdiler. Galany iki ýükden kän çykjak dälidi. Oturyp çilim çeken ýigitler haýsy maşynyň öňden, haýsy maşynyň yzdan ýöremelidiginiň maslahatyny etdiler. Maşynlary gaty eserdeň sürdüler. Pese inmeli ýerlerde dagy halysam «dähedem-dessemlediler». Bede diýilýän yük agramsyzragam bolsa, götermek üçin gaty oňaysyz zat bolýar. Hasam ol dar ýerlerde, kötel öwürimlerde heläk edýär.

Şeýdip ýola düşen oglanlar uly howpa uçrarsy öýdüp çakam etmeýärdiler. Arçadan aşak inip, jülgä düşdüler, jülgeden çykjak mahallaram agşamaralar şol gaý-harasat olary öz gujagyna aldy.

– Şeýlebir tupan turdy welin, asyl kebzämiz derläberdi! – diýip, Gulubeg bolan wakany ýatlady. – Töwerek tüm garaňkylyga öwrüldi, şeýlebir güýçli ýel köwsarlaýardy welin, hut eliňdäki rulam alyp gidip barýardy. Maşyny haçan agdarsa agdaraýmaly. Üstesine ýolam ýoljanda. Ol ýollardan gündüziň gününde bir ýörär ýalymy?

Oglanjyk gulaklaryny üşerdip. Gulubegden gözünü aýyrman, onuň aýdanlaryny üns bilen diňleýärdi. Gürrüňi edilýän şol gar, gürrüňi edilýän şol şemal aýnanyň aňyrsynda güwleýärdi. Şofýorlaryň, yükçüleriň köpüsi eşigini, ädiginem çykarman ýer tapan ýerlerinde eýýäm gysarypdylar. Olaryň şu gün başdan geçiren wakalaryny boýny gyl ýaly, kellesi gazan ýaly gulaklary ullakan oglanjyk täzedan başdan geçirýärdi.

Birki minutdan soň ýol-ýoda görünmedi. Idegçiniň yzyndan barýan batyl maşynlar ýol urduryp ötägitmez ýaly bir-birlerine signal berýärdiler. Gar edil elek bilen elenen ýaly bolup, çyranýň, kabinanyň aýnasynyň önüni tutýardy. Şofýorlar boýunlaryny kabinadan çykaryp, ýoly saýgarjak bolýardylar. Beýdip uzaga gitmejeginem hak ahyryn! Gar bolsa barha güýjeýärdi. Tigirler boş aýlanýardylar. Maşyn kerweni beýiklige çykmaly bolanda saklandy. Motorlar güňleş ses etselerem, bitirýän goşy yokdy. Şofýorlar kabinadan çykdylar-da, ses bilen aragatnaşyk saklap, öňdäki maşynyň ýanynda jemlendiler. Näme etmeli? Ot ýakyp biljek gümanyňam yok. Kabina girip otursaňam, ozalam sowhoza çenli gyrat ýetäýjek benzin ýakyp gutardygyň boljak. Kabinany gyzyrdyrsaňam ertire çenli buz bolup galdyň hasap edäý. Oglanlar birbada aljyradylar. Gudraty güýçli tehnika häzirkä ýagdaýda öz ejizligini boýnuna alypdy. Näme etmeli? Kimdir biri maşynlaryň biriniň bedesini ýere düşürüp, şonuň içinde gizlenmegi maslahat berdi. Emma bedäniň ýüpüni çözdügiň, gözüň açmaga ýetişmänkäň ony harasadyň alyp gitjegi hakykatdy. Ýigitler maslahatlaryny bişirýänçäler syrgynam ýöne durmaýardy, maşynlaryň tigirleriniň esli bölegi eýýäm gara gömülipdi. Sowuk şemalda gagdyraklaşyp duran ýigitler näme etjeklerini bilmediler.

– Birdenem geçip barýarka, şujagaz oglana sataşanym ýadyma düşüýdi, aksakal – diýip, Gulubeg Mömin aga gürrüň berdi. – Öz buguly garyndaşymy görenimi ýatlaýdym. – Gulubeg oglanjygyň başyndan sypady. Bujagaz ýolgyrada ylgaşlap ýören ekeni. Men maşyny sakladym-da, salamladym. Salamlaşman näme? Gürrüňleşdik. Şeýle dälmi? Sen näme uklaňok?

Oglanjyk ýylgyrды-da, baş atdy. Onuň begençden hem buýsançdan ýaňa ýürek urgusynyň güýçlenendigini bir bilsediler. Buýsanmaz ýalymy? Hut Gulubeginiň özi ol hakda gep açdy. Gulubeg bolsa bu ýigitleriň arasynda iň edeplisi, iň akyllysy, iň görmegeýi ahyryn! Gulubeg ýaly bolup ýetişäýseň!

– Meň agtygym gep-gürrüň diňlemegi gowy görýär. Gulaklaryny üşerdişini dagy görýäňmi?

– Bujagaz oglanyň hut şol mahal ýadyma düşüşine özümem haýran! – diýip, Gulubeg dowam etdi. – Gygyrsaň, şemalam sesiňi gygyran ýerinden alyp gidýär. Bolsa-da men: «Häлки çatрыга çenli bir gideliň. Ýogsam şu ýerde hemmämiz heläk bolarys» – diýýän. «Nädip ýetjek? Pyýada-ha gitmeris. Maşynlary taşlap bolmaz» – diýýäler. Men olara: «Geliň, onda maşynlary beýiklige çykaralyň! – diýýän. – Ondan aňryk ýol pese inýär. Biz San-Taş çöketligine aşyp bilsek, aňyrsyny pyýada-da geçeris. Tokaýçyлаň ýaşaýan ýerem daş däl». Oglanlar ýagdaýa düşündiler. «Beýle bolsa, buýruk beriber» – diýýäler. Iň öňdäki maşyndan başladyk. «Osmanaly kabina gir!». Hemmämiz üşüp, Osmanalyň maşynyna gop berdik. Şeýdip ugradyk. Ilkibada-ha iş oňatdam welin, esli wagtdan soň halys ysgyndan gaçaýdyk. Yza gaýtmak bolmaýar. Öňe gitmäge-de ýagdaý yok. Göwnümize bolmasa, biz maşyn çekemizokdyk-da, ullakan bir dagy

süýrejek bolýan ýalydyk. Ýogsam ýükümüzem aşagy-tigirli bedele. «Boluň! Boluň!» – diýip gygyrýanymy bilýän, sesimi özümem eşidemok. Şemal, gar, harasat – töwerek görnenok. Maşyn bolsa, edil diri jandar ýaly inleýär, aglaýar, güýjünde baryny edýär. Biziň welin, ýüregimiz agzymyzdan çykyp barýar. Kellämizem güwläp dur...

– Wah, wah! – diýip, Mömin aga baş ýaýkady. – Başyňyza agyr hupbat inen ekeni-dä. Entegem sizi Ene Sugun öz penasynda saklaýypdyr. Ol öz perzentlerine garaşyk etmedik bolsa-ha... Eşitýäňmi? Daşarynyň harasady güýjemese, kiplanok...

Oglanjygyň gözleri ýumlup barýardy. Ol uklamajak bolup, özüni mejbur etse-de, kirpikleri bir-birine golaýlanyny kem görmeýärdi. Ýarym ukuly-ýarym oýa oylan babasy bilen Gulubegiň gürrüni üzlem-saplam eşidip, düş bilen oýalyk wakalaryny garyşdyryp ugrady. Ol hem özüni jülgede harasat astynda galan ýigitleriň arasynda hasap etdi. Onuň göz önünde egrem-egrem dag ýollary, ak don bürenip oturan dag gerişlerine dyrmaşyp gitdi. Oglanjygyň ýaňagyny syrgyn ýalady. Olar üýşüp agyr maşyny iteklediler. Ýol welin, diýseň haýal önýärdi. Ýük maşyny ýöremän, şol bir depen ýerini depip durdy. Ýagdaý gaty howply. Şemalam alyp barýar. Garaňkylyk. Yza tigrilenen maşyn adamlary mynjyradar öýdüp gorkan oglanjyk üç büklem boldy. Şol mahalam, niredendir bir ýerden Ene Sugun peýda boldy. Ol maşynyň gapdalyndan şahyny diräp, ony ýokarlygyna itekleşmäge başlady. «Dyzaberiň! Dyzaberiň!» diýip, oglanjyk gygyrdy. Maşyn öňe gidiberdi. Daga çykylansoň bolsa maşynyň öz-özi ýöräberdi. Soň ikinji maşyn, üçünji maşyn beýiklige çykaryldy. Her gezegem Ene Sugun adamlara kömege geldi. Onuň bardygyny, onuň kömekleşýändigini oglanjykdan başga hiç kim görmeýärdem, bilmeýärdem. Oglanjyk bolsa her gezek ýagdaý kynlaşyberende, üste howp abanyberende Ene Sugun dada ýetiýändigini bilýärdi. «Itekläň! Itekläň!» diýip, oglanjyk gygyrýardy. Ol Gulubegiň ýanyndan aýrylmaýardy. Soň Gulubeg oňa: «Hany, ruluň başyna geç!» diýýär. Oglanjyk aýdylanyny edýär. Maşyn gürrüldeýär, sandyraýar. Rul bolsa oglanjygyň elinde ýeňil aýlanýar. Ol has kiçijikkä maşyn edinip oýnan daşy guşakly çelegini ýatlaýar. Ruluň beýle ujypsyzjadygy üçin oylan kemsinjek bolýar. Birdenem maşyn gapdala gysaryp başlaýar, ýykylýar, ala zenzele bolup owranýar. Bolýan ýagdaýdan oglanjyk uýalýar, Gulubegiň gözüne seredip bilmän aglaýar.

– Saňa näme boldy? Näme boldy? – diýip, Gulubeg ony oýardy.

Oglanjyk gözlerini açdy. Bolan wakanyň düşüdigini bilip, ol çäksiz begendi. Gulubeg ony göterdi-de, goltugyna gysdy.

– Düş gördüňmi? Gorkduňmy? – diýip, ol oglanjygyň ýaňagyndan ogşady. – Özüňem gahryman boljak bolýaň! Hany men seni ýatyrayyn....

Ol oglanjygy keçäniň üstünde, uklaşyp ýatan ýigitleriň gapdalynda ýatyrdy, özem edil ýanynda gysaryp, güpbüsi bilen çaganyň üstünü ýapdy.

Ir bilen oglanjygy Mömin aga oýardy.

– Hany, balam, oýan! – diýip, goja ýuwaşja gepledi. – Ýylyrajyk geýin özüňem. Maňa kömekleşmeli bolarsyň. Hany tur!

Aýnanyň aňyrsyndan tutuk alagaraňky görünýärdi. Öýdäkileriň hemmesi entek ukudady.

– Me, keçe ädigiňi geý!

Mömin agadan täze bedäniň ysy gelýärdi. Diýmek, ol eýýäm atlara ot dökän bolmaly. Oglanjyk keçe ädigi geýdi-de, babasy bilen tikreşip, daş çykdy. Gar esli ýagan ekeni. Ýöne şemal welin, birneme köşeşipdi. Bolsa-da, käte-käte ir düşen gar tozgalaýardy.

– Sowuk ekeni! – diýip, oglanjyk tisingdi.

– Hiç zat bolmaz. Açylyşaýjak ýaly – diýip, Mömin aga hüňňürdedi. – Birinji gar ýaganda edäýşini görýäňmi? Ýeri, bolýa-da, sag-aman dynsak, galany hiç.

Olar gojanyň baş sany goýuny saklanýan ýataga girdiler. Mömin aga agaçdan asylgy duran panusy sermeşdirip tapdy-da, ýakdy. Goýunlar burça tarap süýşdüler, keýerilişdiler.

– Me, muny al-da, maňa çyra tut. Gara toklyny soýaýaly. Öýümiz doly myhman. Turýançalar nahar taýyn bolsun.

Oglan babasyna çyra tutup berdi. Ýatagyň ýşlaryndan entek şemal şuwlaýardy, daşaram alagaraňkydy, sowukdy. Mömin aga ilki bilen gapynyň agzyna bir gujak arassa bedde taşlady. Getiren toklusyny ýýkmazyndan, aýagyny güýlemezinden öň ol az-kem oýlandy-da, çommalyp oturdy.

– Senem panusyňy goý-da, aşak otur! – diýip, goja agtygyna ýüzlendi.

Mömin aga açyk aýaklaryny öňe uzatdy-da pyşyrdady.

– Abraýy beýik, häsiýeti gowy gurbany boldugym, Ene Sugun, gara toklyny seň ýoluňa gurban kylýan. Biziň perzentlerimiziň gara gününde baş sadagasy bolsun! Seniň ak süýdün üçin, bizi ekläp saklanyň üçin, açyk ýüregiň üçin, enelik gözüň üçin. Çasly akýan derýalarda, howply gaýalarda, taýgançak ýodalarda bizi gözden salmaweri! Hiç mahal bizi terk etme! Omyň!

Ol maňlaýyndan eňegine çenli elini syldy. Oglanjygam gojanyň hereketlerini gaýtalady. Şondan soň Mömin aga toklyny ýykdy-da, aýaklaryny güýledi. Gündogarlylaryň göterýän ak saply pyçagy gynyndan çykdy.

Oglanjyk çyra tutup berdi.

Gayly howa ahyr köşeşdi. Süýşüp barýan bulutlaryň arasynda gorkýan ýaly, bolup, birki gezek günem jyklady. Daş-töwerekde öten agşamky harasatyň goýan tagmalary göründi. Baş-barat bolup ýatan gar üýşmekleri, ýepbeşen çöp-çalamlar, garyň agramyndan ýaňa ýaý beren ýaş agaçlar, agdarylyp ýatan garry agaçlar... Derýanyň aňyrsyndaky tokaý parahatdy, tutukdy. Asyl derýanyň özem aşak düşen ýalydy, kenarlar üstüne gar düşeni sebäpli beýgelen ýaly bolup görünýärdi. Suwuň sesi pessaýlapdy.

Günem kä görünýärdi, kä gözden gaýyp bolýardy. Emma oglanjygyň kalbyny welin, hiç zat tukatlandyryp bilmeýärdi. Öten agşamýň galagoplulygy, gaý-harasat ýatdan çykypdy, gar bolsa onuň keýpini bozman, gaýtam göwnüni göterdi. Ol eýläk-beýläk ýörände, köwşüniň aşagy galňady. Öýde adamynyň kändigine, myhmanlaryň oňat edip uklanlaryna, gaty-gaty gepleýişlerine, gülkülerine, işdäleriniň aýkydygyna oglanjyk begendi.

Günem indi birsyhly şöhle saçyp ugrady. Bulutlar kem-kemden selçeňlendi. Howa-da birneme maýlady. Wagtyndan öň ýagan gar has beterem ýodalarda-ýollarda ýitip başlady.

Dogry, ýigitler ýol şaýlaryny tutup ugranlarynda oglanjyk birneme tukatlanjak boldy. Olaryň hemmesi işige ýygmandylar-da, öý eýeleri bilen hoşlaşdylar, duz-çörek, myhman alanlary üçin minnetdarlyk bildirdiler. Ata atlanan Seýdahmet bilen Mömin aga ikisi olary ýola saldy. Mömin aga bir goltuk odun, Seýdahmedem motorlara guýmak üçin suw gyzdyrar ýaly gap aldy.

Olar ýola tarap ugradylar.

– Baba, menem äkitsene! – diýip oglanjyk Mömin aga tarap ylgady.

– Özüň görüp dursuň, balam, men-ä odun alyp barýan, Seýdahmedem çelek goltuklap otыр. Seni nirä mündürelä? Asyl seň biz bilen gitjek bolmagyňam ýalňyş. Ýol agyr, ýadarsyň. Oglanjyk kemsindi. Ýüzüni sallady. Ol ýagdaýy gören Gulubeg onuň elinden tutdy.

– Ýör, göwnüň synmasyn. Yzyňa babaň bilen gaýdyberersiň.

Adamlar Arça tarap düşýän ýoluň çatrygyna tarap ugradylar. Gar entek eräp gutarmandy. Ýigitler bilen deň ädim urmak oglanjyga aňsat düşmedi. Ol derrew ýadady.

– Hany, meň boýnuma mün bakaly! – diýip, Gulubeg oglanjygy ýeňillik bilen göterdi-de egnine mündürdi. Gulubeg, göýä her gün şeýdip, öwrenişen ýaly oglanjygy aňsatlyk bilen göterip gitdi.

Gapdaldan ýöräp barýan şofýor:

– Gulubeg, oglanjyga-ha seň boýnuňa gelişdi ötägitdi – diýdi.

– Men ömrüm boýy şeýdip ýörün-dä! – diýip, Gulubeg öwündi. – Biz alty dogan. Menem şolaryň iň ulusy. Ejem, kakam my dam işde bolansoň, jigilerimi özüm götermeli bolýardym. Indi aýal doganymyňam bir topar çagasy bar. Goşun gullugyndan gelemsoň, esli wagt işsiz gezdim. Özümem entek öýlenmedik. Aýal doganym maňa: «Sen bize geläý, birmeme gez. Sen çagalarda gowy seredýäň» diýýär. Men oňa: «Öňki göterenim bilen oňay, indi menem öz çagalammy göterjek» diýdim.

Şeýdip olar dürli zatlar hakda gürrüňleşip gidip barýardylar. Gulubeginň daýaw egninde oturmak oglanjyga kemem ýakmady.

«Gulubeg ýaly doganym bolsady!» – diýip, oglanjyk arzuw etdi. – Men hiç kimden gorkmazdym. Orazkul daýymam babama ýa-da başga birine sesini gataýtjak bolsa, el degirjek bolsa, Gulubeginň nazaryna nazary düşenden ýaýdanybererdi.

Öten agşam galdyrylyp gidilen üsti bedeli maşynlar çatrykdan iki kilometr çemeleri ýokarda ekenler. Olaryň üstlerini gar basany sebäpli, gyşa galan küdä meňzeýärdi. Daşyndan göräýmäge ol maşynlary hiç hili güýç ýerinden butnadyp bilmejek ýalydy.

Ullakan edip ot ýakdylar. Suw gyzyrdylar. Motorlary el ruçkasy bilen aýlap otladylar. Maşynlaryň hemmesini otlansoňlar iki gat urgan dakyp, ýol gyrasyndaky çukura giden maşynam süýrüp çykardylar. Ol maşyn çekilende hemme kişi kömege geldi. Oglanjygam elini degirmän durmady. Ol kimdir biriniň: «Sen näme aýaga çolaşyp ýörsüň, aýrylsana!» – diýmeginden gorkdy. Emma hiç kim ony kowjagam bolmady, olar ýaly sözem aýtmady. Belkem, Gulubeg kömekleşmäge rugsat bereni üçin hiç kim sesini çykaran däldir. Gulubeg bu ýigitleriň arasynda iň güýçlisi, iň akyllysy, iň görmegeýi ahyrin!

Ýigitler ýene bir gezek hoşlaşdylar. Maşynlar gymyldap başladylar. Ilki ýuwaş-ýuwaş, soňam olaryň tizligi artyp ugrady. Maşynlar üsti garly daglaryň arasyndan barýan kerwen ýaly bolup, bir-birleriniň yzyna düşüp gitdiler. Şeýdip Ene Sugun perzentleriniň perzentleri ýola düşdiler. Oglanjygyň hyýaly bilen garasaň, olaryň önünde Ene Sugun göze görünmän ylgap barmalydy. Ol awtokolonnaný bolup biläýjek betbagtçylykdan gorap saklamalydy. Ene Sugun bar ýerinde gaý-harasadam, howply gaýalaram gorkuly däldi. Şu gün aladaňdandan gara toklynyň damagyny çaljak bolanda, Mömin aga şol zatlardan halas etmegini Ene Sugundan haýyş edipdi ahyrin.

Ýigitler gitdiler. Oglanjygam olaryň ýany bilen gitdi. Elbetde, hyýalynda. Ol kabinada Gulubeginň ýanynda otyrды. «Gulubeg daýy, biziň önümizden Ene Sugun ylgap barmaly». «Be, şeýlemi?». «Hawa, hawa. Gara çynym. Ana, barýar!».

– Sen näme aňk ýaly bolup dursuň? Nämäň aladasyny edýäň? – diýen Mömin aga oglanjygy gelmäge mejbur etdi. – Hany, mün. Öýe gitmeli. – Ol eýeriň üstünde oturan ýerinden aşak egildi-de, oglanjygy önüne aldy. – Üşeyäňmi? – Goja possunynyň etegi bilen oglanjygyň üstüni ýapdy.

Oglanjyk ol mahallar mekdebe gitmeýärdi.

Häzir bolsa, ol agyr ukynyň arasynda wagtal-wagtal oýananda ertiriň aladasyny ýatlap, biynjalyk boldy. «Men nädip okuwa giderkäm? Keselledim ahyrin..». Soň ol ýene ähli zady ýadyndan çykarýar. Onuň göwnüne bolmasa, mugallymanyň tagta ýazan sözlerini ol depderine göçürýär. «At. Ata. Nal». Og lanjyk şol sözler bilen sahypa yzyna sahypa açyp tutuş depderi doldurýar, «At. Ata. Nal. At. Ata. Nal». Ol gözlerini açýar, gözleriniň öňi garaňkyraýar, endamy

ot alyp barýar. Ol üstüni açýar. Üstüni açyp ýatanda bolsa üşedýär. Ýene gözünüň önünde dürli wakalar peýda bolýar. Ol buz ýaly sowuk suwuň balygyna öwrülüp, ak gämä tarap ýüzüp gidýär. Emma şunça ýüzse-de, gäminiň ýanyna ýetip bilmeýär. Aýny bolmasa, oňa gar küredýän harasat zeper ýetirýär. Göz açyp bolmaýan tupanyň içinde awtomaşynlaryň tigirleri boş aýlanýar, dag ýoly gaty howply bolup görünýär. Maşynlar edil adamynyň aglaýşy ýaly zaryn-zaryn aglasalaram, sürtülmeýden ýaňa tigirler gyzyldan dönselerem, duran ýerlerinden butnamaýarlar. Ene Sugun peýda bolýar-da, üsti bedeli maşynlaryň gapdalyndan şahyny diräp, olary gezek-gezeginde dagyň üstüne çykarýar. Oglanjyk hem güýjünde baryny gaýgyrman, oňa kömek berýärdi. Gara dere batýar. Birdenem maşynyň üstündäki bede çaga sallançagyna aýlanýar. Ene Sugun oglana ýüzlenýär-de: «Çaltrak gideli-de, bu sallançagy Bekey bilen Orazkula sowgat edeli!» – diýýär. Ene Sugun bilen oglanjyk ýola düşüp ylgamaga başlaýar. Oglan Sugunyň yzyna eýerip bilmeýär. Ýöne öňde, garaňkylygyň içinde sallançagyň jaňjagazynyň sesi eşidilip barýar. Oglanjyk şol sese tarap ylgayar. Eýwandaky ayak sesi eşidilip, gapy jygyldap açylanda oglanjyk oýandy. Mömin aga bilen kempir yza dolandylar. Olar birmeme ynjalan ýalydylar. Ýat adamlaryň peýda bolmagy Orazkul bilen Bekeye birmeme täsir eden bolarly. Belkem, arak içip – arak içip, ýadan Orazkul uklap galandy? Daşardan goham eşidilmeýärdi, galmagalam.

Gijäniň ýary töwerekleri dagyň üstünden aý dogdy. Ol iň beýik buzly gerşiň üstünden sallandy durdy. Asyrlar boýy buzluga bürenip ýatan gerişler ümürli şöhläniň astynda nätekiz ýalpyldaýardy. Daş-töwerekde bolsa ses-sedasyz daglar haýbat atyşyp durdy, kertler, gaýalar, gap-garaňky bolup görünýän tokaýlar ümsümdi. Aşakdan, daşlaryň arasyndan derýa öwrülüp gidýärdi. Aýnadan keserlip duran aýyň şöhesi düşýärdi. Ol şöhle oglanjyga zeper ýetirýärdi. Ol eýlesine-beýlesine agdarylyp, gözlerini бүрjeşdirýärdi. Oglanjyk aý şöhesi zeled bermez ýaly kempirden aýnanyň tutusyny ýapmagy haýyş etmek isledi. Emma sesini çykarmady. Sebäbi kempiriň ýüzi gaty tutuk görünýärdi. Ol ýaşula gaharlanýardy.

– Saňa akmak diýerler! – Kempir ýorgana girensoň pyşyrdady. – Ýaşamagyň ýagdaýyny bilmesen, diliňi saklap gez-dä. Bilýän adamlara gulak asarlar. Sen oňa elgarama adam ahyryn. Azam bolsa, ol saňa aýlyk berýär. Her aýda baş şaýy alyp dursuň. Şol baş şaýyň bolmasa, sen kim? Saňa ak girse-de, aň girmedik diýerler...

Goja sesini çykarmady. Kempirem dymdy. Soňam, garaşylmadyk ýerden kempir sesini gataltdy.

– Alýanja aýlygyndan kesilse, adam öz adamlygyny ýitirýändir. Hiç kim bolup galýandyr.

Goja ýene sesini çykarmady.

Oglanjyk bolsa uklap bilmeýärdi. Kellesem agyryýardy welin, oý-pikirlerem ýatyrmaýardy. Ol mekdep hakda oýlanyp biynjalyk boldy. Şu mahala çenli ol ýekeje günem okuw sypdyrmandy. Şonuň üçinem ol ertir Jelasaýdaky mekdebe gidip bilmejegini göz önüne getirip, halysam tukatlady. Oglanjyk Orazkul işden kowaýsa, kempiriň babasyna gün bermejekdigi hakda-da oýlady. Goja näder?

Näme üçin adamlar beýlekä? Näme üçin bir adam ýuka ýürek-de, başga birem gaharjaň bolýarka? Näme üçin adamlar bagtly hem betbagt bolýarkalar? Näme üçin adamdan hemme kişi çekinýär, başga birinden bolsa hiç kimem çekinenok? Näme üçin bir adam başga bir adamyň aýlygyny kesip bilýär? Iň kän aýlyk alýan adamlar iň gowy adamlar bolsa gerek. Ynha, meň babam iň az aýlyk alýan adam. Şonuň üçinem ony kemsidýärler. Nähili ýol bilen babamyň aýlygyny köpeldip bolarka? Aýlygy köpelse, Orazkulam babamy kemsitmezdi.

Şolar ýaly pikiri başynda aýladygyça-da, oglanjygyň kellesi beter agyryp ugrady. Ol ýene derýanyň aňyrsynda gören sugunlaryny ýatlady. Olar gijäniň içinde nädýärkaler? Garaňky hem

gorkuly tokaýda, dag-daşlaryň arasynda olaryň ýeke özleridir ahyryn? Birdenem möjeklere sataşsaýsalar? Olaryň üstüne möjek çozsa, Bekeý daýza kim sallançak getirer?

Ol biynjalyk bolup uka gitdi, uka gitmeziniň öňündenem Ene Suguna ýüzlenip, Bekeý daýza bilen Orazkula bir sallançak getirmegini halys ýürekden haýyş etdi. «Goý, olaryňam çagasy bolsun! Goý, olaryňam çagasy bolsun!» Oglanjygyň gulagyna sallançagyň jaňynyň sesi eşidildi. Jaňyň sesi kem-kemden daşlaşdy. Şahyna sallançak ildiren Ene Sugun ylgap barýardy...

Ertir irden oglanjygy Mömin aga oýardy. Gojanyň eli gaty sowukdy. Ol daşardan gelen bolmaly. Sowuk el degen oglanjyk ýygryldy.

– Ýatyber! Ýatyber! – diýip, Mömin aga ellerini üfäp ýylatdy-da, oglanjygyň maňlaýyny, garnyny, döşüni elläp gördi.

– Mekdep hakda oýlanman ýatyrşyň welin, asyl sen ot ýaly gyzdýrýar ekeniň.

– Häzir turýan. Turýan! – diýip, oglanjyk başyny galdyranda onuň kellesi aýlanyp, gözleri garaňkyrap gitdi.

– Turmak hakda pikirem etme! – Mömin aga agtygynyň ýassygyny düzedişdirdi. – Näsag çagany mekdebe äkidip bolaz. Hany, diliňi görkez!

Oglanjyk öz diýenini tutjak boldy.

– Mugallyma maňa gaty käýýär. Okuwy goýberýän çagalary ol halanok, baba.

– Käýýemez. Oň bilenem özüm gepleşerin. Hany, diliňi görkez!

Mömin aga oglanyň dilini, bokurdagyny üns bilen barlady. Soň ol çaganyň damarynyň urşuny biljek boldy. Gojanyň gara zähmet çeke-çeke, gödeňsi bolup giden barmaklaryny oglanyň derläp duran gyzgyn goşaryndan tutup, onuň ýüreginiň urgusyny barlady. Nämedir bir zada göz ýetiren goja ynjalykly gepledi.

– Hudaý giň gerçektir. Sen mazalyja sowuklapsyň. Gorkuly zat ýok. Bu gün sen ýorgandan çykman ýat. Agşamlyk men dabanyňy guýruk ýagy bilen owkalaryň welin, derrewjik derlärsiň. Ertir irden edil at ýaly bolup daýrar ötägidersiň.

Mömin aga agtygynyň ýorganynyň üstünde otursyna düýnki wakany, bolup biljek zatlary ýatlap tukatlandy, uludan dem aldy, soňam: «Nätse şeýtsin-le!» – diýip, pyşyrdady.

– Sen haçan näsagladyň? Näme üçin aýtmadyň? Öten agşam gyzdýryp başladyňmy?

– Düýn, sugunlary görüp, seň ýanyňa ylgap gelemsoň başlandy. Birden üşäberdim. Goja kişi, näme üçindir, günäkär ýaly äheňde gepledi.

– Ýeri bolýa-da. Sen ýatyber, men gideýin.

Ol ýerinden turanda, oglan saklady.

– Baba, şol Ene Sugunyň özümi! Ol edil süýt ýaly ap-ak, gözlerem edil adamyňky ýaly...

– Saňa samsyjak diýerler! – Mömin aga çalaja ýylgyrdy.

– Seň aýdyşyň ýaly... şol Ene Sugun bolaýmasyn. Belkem, dogrudanam, şol Ene Sugundyr. Ýöne men-ä...

Goja sözüni soňlamady.

Gapyda kempir peýda boldy. Ol aňyrdan howlугyp gelene meňzeýärdi. Çaky ol nämedir bir zatlary bilipdi.

– Senem o ýerik bar! – diýip, kempir bosagadan gepläp başlady. – Olar derýadaky agajy maşyna tirkäp çykarjak bolýalar. Bar-da, näme diýseler, şonam et... Wiý, men asyl süýdem bişirmän ekenim. – Kempir gaplaryny şakyrdatyp, peji otlamak bilen boldy.

Garrynyň habaryndan soň, Mömin aga, näme üçindir, ejizje bir adama öwrüldi. Ol gaşlaryny бүрjeşdirdi-de, bir zat diýjek boldy welin, oňa geplemäge maý bermedi.

– Näme jüýjerilýäň? – diýip, kempir adamsynyň bolşuny halamady. – Höçjetlik etjek bolýaňmy? Höçjetlik etmek, bu ýagdaýda, ikimize gelişmez. Olaryň garşysyna gider ýaly sen kimmişiň? Orazkulyň ýanyňa nähili adamlaryň gelendigini bilýäňmi sen? Maşynlary dagy nähili! On sany agaç ýükleseňem daga-da dyrmaşyp biljek. Orazkulyň bolsa biz tarapa bakasam gelenok. Şunça ýalbarsamam, başam galdyranok. Gyzyňy bolsa bosagadanam goýbermedi. Han-

ha, Seýdahmediň gapysynda gözünü süpürüp otýr. Özem bolýan işler üçin kellesi boş atasyny günäkärleýär.

– Ýeri, boldy-la! – diýip, degnasyna degen goja gapa tarap ýöneldi. – Çaga keselläpdir. Şoňa gyzgynjak süýt içir.

– Sen git diýlen ýere gitseň bor, süýdi özüm içirerin – diýip gojany gapydan çykaran kempir ýene hüňürdedi. – Muny ne döw çaldyka? Kölegesinden gorkup ýören adam birden şeýdip hokga çykarýar. Üstesine, Orazkulyň atynam münýär. – Kempir ýiti nazaryny oglanjyga tarap öwürdi. – Hemmesem senden. Belañ körügi sende... Ýeri, kim üçin özüňi ýigrendirýäň diýsene.

Soň ol oglanjyga gyzgynjak süýt bilen mesge getirdi. Süýt oglanyň dodaklaryny ýakyp barýardy. Emma kempir onuň içilmegini talap etdi.

– Gorkma-da, gyzgynka iç. Sowuklamany diňe gyzgynlyk bilen ýeňersiň.

Gyzgyn süýt içmekçi bolan oglan gaty kösendi, gözlerinden ýaş paýrap döküldi. Ony gören kempir birneme köşeşdi.

– Gaty gyzgyn bolsa garaşýsana! – diýip, ol uludan demini aldy. – Ýeri, senem şu mahal kesellemelimi!

Oglanjyk häliden bári buşukmak isleýärdi. Ol tutuş bedeninde düşnüksiz bir gowşaklyk duýup ýerinden turdy. Emma kempir öňürtdi.

– Hany, dur. Men saňa taňňyr getireýin.

Bir gapdala öwrülen oglan taňňyra buşugdy. Ol öz peşewiniň gygzyndygyna hem sarymtykdygyna geň galdy.

Şondan soň ol özüni ýeňil duýdy, kellesiniň agyrysam gowşan ýaly boldy.

Oglan mamasyna kalbynda minnetdarlyk bildirip, ýorganda ýatyşyna, ertir tutrup, mekdebe gitmegiň aladasyyny etdi. Ol mekdebe baranda üç sany sugun görendigini, olaryň biriniň Ene Sugundygyny, onuň ýanyndaky körpejäniň Ene Sugunyň çagasydygyny, ullakan şahly sugunyň bolsa olary daşky howpdan gorap saklaýandygyny aýtjakdygyny barada oýlandy. Ondan başga-da, ol eger-de, sugunlar hiç ýere gitmän, şu ýerdäki tokaý bilen öwrenişip galsalar, Ene Sugun Orazkul bilen Bekeý daýza hökmany suratda çaga sallançagyny getirjegini gürrüň berjeginem ýatlady.

Sugunlar bolsa ertir irden suwa geldiler. Güýz Güni dagdan ýaryny saýlanda, olar tokaýdan çykdylar. Gün ýokaryk galdygyça, pesdäki daglaryň arasy hem ýagtyldy, hem birneme maýlady. Öten agşamky harasatdan soň janlanan ýaly boldy, hereket etdi, öwüşgin atdy.

Agaçlar arasyny böwsüp gelyän sugunlar güýz gününüň şöhesine arkalaryny gyzdyryp, howlukman hereket edýärdiler. Olar öňki tertiplerini bozmaýardylar: öňden uly şahly erkek sugun, ortadan çaga sugun, iň yzdanam Ene Sugun gelyärdi. Olar düýn Mömin aga bilen Orazkulyň agaç togalan ýodajygy bilen ýöreýärdiler. Agajyň süýrelip gelen yzy gara toprakda henizem mese-mälim bildirip durdy. Ýoda agajyň derýada taşlanyp gaýdylan ýerine getirýärdi. Sugunlar şol ýerden derýa inmek aňsat bolany üçin ýol salypdyrlar. Orazkul, Seýdahmet hemem agaç almaga gelen iki sany adam agajy süýretmek üçin maşyny nähili edip derýa golaýlatmagy barlamak üçin ol ýere gelipdirler. Mömin aga olaryň hemmesinden yzda, boýny küçenli bolup, göwünli-göwünsiz ädim urýardy. Ol düýnki bolan galmagaldan soň özüni nähili edip alyp barjagyny bilmeýärdi. Orazkul ony kowmazmy? Ýa-da düýn ata tirkäp, agaç çykarjak bolandaky ýaly edip kemsidermi? Birden ol «Işden kowlan adamynyň bu ýerde nä köri bar?» diýse nädip bolar? Adamlaryň ýanynda sögünse, kemsitse nätmeli bor? Özüne näme garaşýandygyny bilmäge dyrjaşýan ýaşulynyň ýagdaýy gowy däl. Yzdan kempirem gelyärdi. Ol hiç hili aladasy ýok halyna, diňe agajyň maşyna süýredilişini görmek üçin gelyän ýalydy. Ýöne onuň esasy

maksady ýaşulyny gözden sypdymazlykdy. Ol Mömin agany Orazkul bilen ýaraşdyrmaga alyp gelýärdi, Orazkulyň giňgöwrümlilik, geçirimlilik etmegini isleýärdi.

Orazkul bolsa epeý-epeý basyp, töweregine garanjaklap çişýärdi. İçgiden ýaňa kellesi şatlap dursa-da, düynki eden hereketinden özüniň hoşdugy bildirýärdi. Ol yzyna garanda, eýesi kowan itiň sümsünip gelşi ýaly Mömin aganyň gelýändigini gördi. «Görgini sen entek görmeli bolarsyň. Ýüzüne seretmesem näderkäň? Özüň gelip, aýagyma ýykylmaly bolarsyň» – diýip, Orazkul geçen agşam urga çydaman uwlaýan Bekeýiň bolşuny, aýagyna ýykylyşyny ýatlady. Ol agaç almaga gelen adam bilen gürleşip barşyna, arasynda maý tapan mahaly: «Şulary ýola salamsoň, meň sizi çakyşdyryşymy bir gör! – diýip içini geplettdi. – Öz gyzyň seň gözüni köwlär. Men sizi şol derejä ýetirmesem...»

Agaç almaga gelen adama Koketaý diýýärdiler. Ol daýaw garaýagyz adam kolhozyň hasapçysy bolup işleýärdi. Orazkul onuň bilen kän mahal bäri gatnaşykdaydy. On iki ýyl mundan ozal Koketaý jaý guranda Orazkul oňa agaç kömegini beripdi. Soň hasapçy uly ogluny öýerip, oňa-da öý gurdy. Orazkul şonda-da kömege ýetişdi. Indi Koketaý kiçi oglunyň rysgyny aýyrýardy, oňa-da jaý gurmalydy. Bu gezgem köne dosty bolany üçin Orazkul onuň ýumşundan gaçmady. Baý, durmuş diýilýän zadam kyn-a. Bir maksadyňy amala aşyryp, indi-hä arkaýyn ýaşaryn diýýän welin, öňküdenem agyr, başga bir mesele öňünde keserýär-de duruberýär. Şonuň üçinem Orazkul ýaly dost-ýaryň bolaýmasa, ýaşar ýalam däl.

– Hudaý ugruna etse, ýakyn wagtlarda men seni jaý toýuna çagyraryn! – diýip, Koketaý Orazkula habar gatdy. Özünden göwni bitgin Orazkul ardynjyrap, çilimini tütetdi.

– Sag bol, gardaş. Çagyrylmadyk ýerde görünme, çagyrylan ýeriňe irinme diýipdirler. Çagyrsaň, hökman bararys. Seň öýünde biz bir gezek oturmaly däl ahyryn. Ýöne men şu mahal saňa agşama çenli garaşýsaň diýmek isleýän. Öňüňi garaňka tutmasaň, sowhozyň üstünden geçmelisiň. Göze iläýseň-ä...

– Ol-a dogry welin, agşama çenli garaşjak bolsaň, gaty kän wagtyň gitjek-dä. Ýuwaş-yuwaşdan sürübereris-dä. Ýolda barlagçy posty ýok ahyryn? Gezip ýören milissionere tötänden gabat geläýmeseň...

– Gepem şonda-da! – diýip, kelleagyrydan hem sarygaýnamadan ýaňa ýüzüni kürşerden Orazkul hüňürdedi. – Iş-aladaň bilen yüz ýyllap gatnasaňam bir item gabat gelmez welin, yüz ýylda bir gezek agaç alyp gitseň, hökman sataşarsyň. Elmydama şeýle-dä.

Olar dymdylar. Her kim öz pikiri bilen boldy. Agajy düyn derýada taşlap gaýtmaly bolanyňa Orazkulyň haýpy geldi. Şeýle bolmadyk bolsa, gije agajy ýüklägede, daň saz berenden maşyny ýola salardy. It gara görmezdem, üyrmezdem. Hemmesine-de şol biderek çal günäkär. Men seň ähli zadyňy bagyşlasamam, düynki edeniňi ýadymdan çykarman.

Garşydaky kenarda adamlar peýda bolan mahaly sugunlar suw içip durdylar. Adamlar düşnüksiz bolýar. Olar mydama aljyraşyp, howlугыşyp ýörler. Öz işleri bilen gümra adamlar ol kenardaky sugunlaram görmediler.

Haýwanlar ertiriň howasynda gyzylymtyl bolup görünýän kenar tokaýynyň ýapraklarynyň arasynda topuklaryna çenli suwa girip durdylar. Olar howlukman, suwy hem arasyny kesip, owurt-owurtdan içýärdiler. Suw gaty sowukdy. Gün nury bolsa kem-kemden howany ýylydyp, ony ýakymly edýärdi. Öz teňneligini gandyryan sugunlar gün nurundanam lezzet alýardylar. Tokaýdan geçenlerinde arkalaryna düşen çyg hem ýuwaş-yuwaşdan ýitirim bolýardy, olaryň kebzeleri çalaja bugarýardy.

Sugunlar henizem adamlaryň gözüne ilmedi. Olaryň biri aňyrda duran maşynyň yzyndan gitdi, galanlary bolsa kenarda aýak çekdi. Gulaklaryny keýerdişen sugunlar uzakdan eşidilýän

sese üns berip, hekerilişdiler, yzy tirkegli maşyny görenlerinde bolsa olaryň hamlary titräp gitdi. Maşyn şakyrdaýardy, gürrüldeýärdi. Sugunlar biynjalyk tapdylar. Yza gitmäge häzirlendiler. Emma maşyn birden saklandy, şakyrdy, gürrüldi kesildi. Kenardaky adamlar gaty-gaty gepleşýärdiler, alakjadylar. Şonuň üçin bolsa gerek, sugunlar ýuwaş-ýuwaşdan derýadan daşlaşyp ugradylar.

Olar ýoda bilen howlukman hereket etdiler. Gyrymsy tokaýda olaryň kä kebzesi, kä şahlary görnüp barýardy. Bolsa-da, olar adamlaryň gözüne ilmediler. Ýöne çägesow kenaryň tokaýsyz bölegini kesip geçmeli bolanlarynda olar edil elin aýasyndaky ýaly bolup, adamlara görünmeli boldular. Gün nuruna ýalpyldaşyp barýan haýwanlary gören adamlar agyzlaryny açyp galdylar.

– Serediň! Serediň! – diýip, hemmeden önürti Seýdahmet dillendi. – Sugun! Olar nireden peýda boldukalar?

– Nämä gygyryň? – diýip Orazkul Seýdahmede ýapyşdy.

– Biz olary düýn gördük. Nirden peýda boldukalar? Bir ýerden gelendirler-dä.

– Haý, haý, ha! – diýip, Koketaý gygyryp goýberdi, zyndanam, bokurdagyny gysyp duran ýakasyny çekişdirdi. – Lowurdaşyp durlar-aýt! Gowy semrädirler-dä!

– Ene Sugunyň dagy ýörşüne seret! – diýip, şofýoram öz içki joşgunyny daşyna çykardy. – Gapdaly gölelije suguny ömrümde birinji gezek görýän.

– Ulusynyň şahyny bir gör! Ony nädip göterýäkä? Hiç zat dan çekinenoklaram. Olar nireden geldi, Orazkul? – diýip, Koketaý hasam gyzyklandy.

– Zapovednikden bolmaly! – diýip Orazkul edil şol sugunlaryň eýesi ýaly gabarylyp gepledi.

– O tarapdan gelipdirler. Henize çenli ürküzilmänsoňlar, zatdan gorkmazlar-da.

– Şu mahal tüpeň bolaýsa! – diýip, Seýdahmet arzuw etdi. – Iki ýüz kilo et-ä bardyr!

Bir gyrada ýygrylyp, şu mahala çenli dil ýarmadyk Mömin aga saklanyp bilmedi.

– Aýdýanyň näme, Seýdahmet? Olary atmak gadagan ahyryn!

Orazkul goja tarap alarylyp seretdi. «Sen nämäňe geplän bolýaň?» – diýip, gahar bilen içini geplettdi. Ol gojanyň üstüni sögünçden doldurmak isledi, emma ýat adamlaryň bardygy ony beýtmekden saklady.

– Adama samsyk akyl satmak nämä gerekkä? – diýip, ol Mömine tarap garaman gepledi. – Olary saklaýan ýerinde atmak gadagan. Biz olary idedemizok. Şoň üçin jogabam okamaly däl. Düşnüklimi? – Birdenem ol aljyran Mömin aga tarap gazap bilen seretdi.

– Düşnükli – diýip, tabynlyk bilen jogap gaýtaran Mömin aga başyny aşak saldy-da, bir tarapa çekildi.

Şol mahalam başgalara syr bildirmedik kempir onuň ýeňinden çekip, ýene bir gezek duýdurýş berdi.

– Lal bolup durmaly ahyry – diýip, ol pyşyrdady.

Adamlar ýapgydyň üsti bilen barýan ýodadaky sugunlara ýene bir gezek üns bilen seredişdiler.

– Nähili gözelligi! – diýip, şofýor ýigit içki joşgunyny saklap bilmedi. – Olara gabat geljegimi bilen bolsam, fotoapparatymy alardym welin...

– Gözellikmişin-dä! – diýip, Orazkul onuň sözünü bölledi.

– Gözellige garanyň bilen garnyň doýmaýar. Gowusy, sen maşynyň yzyna sür-de, nähili golaý baryp bolsa, şonça-da derýa tarap süýş. Seýdahmet, sen bolsa, derrew çykaryn! – diýip, Orazkul buýruk beriji äheňde gepledi. Soň ol şofýora ýüzlendi.

– Hany, urgany agaja baglaň. Çaltrak boluň, entek iş-alada kän.

Seýdahmet ädiginini çykarmaga oturdy. Ädigi onuň aýagyna kiçiräk bolýardy.

– Nämä öwelip dursuň, bar-da, Seýdahmede kömekleş! – diýip, kempir Mömin agany hürsekledi, ýaşula etmeli hereketini öwretti. – Özüňem, çykaryn-da, derrew suwa gir.

Mömin aga atylyp bardy-da, Seýdahmede kömekleşdi, soňam çykarnymaga durdy. Orazkul bilen Koketaý şofýora buýruk berýärdiler.

– Bäräk sür, bäräk!

– Çepräge al, çepräge.

– Ýene biraz...

Pesde güwwüldeýän motor sesini eşiden sugunlar ädimlerini çaltlandyrdylar. Olar töwerege howply seredişip, kerte çykdylar-da berýoza tokaýlygyna girip gözden gaýyp boldular.

– Wah gitdiler-ä! – diýip, Koketaý edil ele düşen baýlygyny sypdylan ýaly öz gynanjyny beýan etdi.

– Zeleli ýok. Gitjek ýerleri bolmaz! – diýip, Orazkul onuň kalbyndakyny bilen ýaly öwünjeňlik bilen jogap gaýtardy. – Gündiz ýola düşmek pikirini goýarsyň-da, agşama çenli meň myhmanym bolarsyň. Hudaý ugruna etse, men seni hezzet-hormatlaýyn! – Orazkul onuň egnine kakyp, loh-lohlady. Orazkulyň şatlanmaga-da haky bardy.

– Ýeri, beýle bolsa... Seniň sözüňi ýykyp bolmaz! – Koketaý özüniň ullakandan sarymtyk dişlerini görkezdi.

Maşyn eýýäm yzky tigrilerini suwa sokup, kenarda durdy. Suwuň içine ondan aňryk ilerlemäge şofýoryň bogny ysmady. Indi maşyna bir uýy dakylan urgany agaja tarap äkitmelidi. Eger-de, urgan ýetmeli ýerine ýetäýse, agajy süýräp çykarmak kynam bolmaly däl.

Urgan polatdan bolany üçin agyrdy. Suwa howatyrlý sereden şofýor göwünli-göwünsiz çykarynmaga durdy. Ol entek aýakýalaňaç ýa-da ädikli suwa girmek meselesini çözmädi. «Gowusy ädigimi çykaraýyn-la. Barybir suw gonjumdan girer... Suwuň çuňlugy biläňe ýetjek. Soň uzynly gün ädigiňi jolkuldatda ýör». Şol mahalam ol suwuň, nä derejede sowukdygyny göz önüne getirjek boldy. Ol şeýdip, ýaýdanjyrap durka, Mömin aga ara goşuldy.

– Oglum, sen çykarynjak bolma. Suwa Seýdahmet ikimiz gireris.

Ýaşulynyň önünde edeplilik etjek bolan şofýor garşylyk görkezdi.

– Ýok, ýok aksakal...

– Sen myhman, biz bolsak, bu ýeriň eýeleri. Sen gowusy kabinaňa mün. – Şeýdip, Mömin aga ony yrdy.

Polar urgany alyp suwa girenlerinde, Seýdahmet öwhüldedi-de:

– Aý-aý... Suw däl-de, buz ahyr! – diýdi.

Kenarda duran Orazkul bilen Koketaý oňa göwünlik berdi.

– Gaýrat et, gaýrat et. Soň seniň bedeniňi gyzdyrmaga zat taparys. Gaýrat et.

Mömin aga sesini çykarmady. Ol hatda suwuň sowukdygynam duýmady. Ol başyny aşak salyp, buz ýaly daşlaryň üstünden basyp barşyna hudaýdan dileg etdi. Ol Orazkulyň kowmazlygyny, yzyna gaýtarmazlygyny, günäsini ötmegini diledi...

Orazkul ýaşula hiç zat diýmedi. Ýöne adam hökmünde-de görmeýän ýaly ýaşulynyň çyny bilen işleşsine-de üns bermedi. Emma ýüreginde welin, ol Mömin agany ýeňýändigine begenip, iki bolup bilmeýärdi. «Gelip, özüň aýagyma ýykyldyň dälmi? Wah, elimde erkim bolsa-dy... Sen ýaly haýwany ýer bagyrtladyp uwlardym. Iň bolmanda, maňa kolhozyň ýa-da sowhozyň hojaýynlygyny ynansalaram, şeýlebir tertip girizdim welin, nädersiň, adamlar edil mumly ýüplük ýaly bolaýsalar. Halky öz erkine goýberdiler-de: «Direktory sylanoklar, başlygy sylanoklar!» – diýip, aglaşan bolýalar. Haýsydyr bir gezip ýören çopanam başlyk bilen edil öz deň-duşy ýaly arkaýyn gürleşýär. Beýdip, adamlara hormat goýsaň, depäňe çykarlar. Sähel zat

üçin kelleden geçmeli bolýan döwürlerem bolupdy ahyryn. Ana, şol döwürler döwür ekeni. Indi nähili? Indi gezip ýören süpüklerem aýtjagyny aýdyp, diýjegini diýşip ýörler. Süýşenekläber, süýşenekläber!» diýip, käte göz gytagyňy Mömine aýlaýan Orazkul içini sowadýardy.

Mömin aga bolsa görgi baryny görüp, Seýdahmet bilen urgan çekip barýardy. Ony bar ynjaldýan zat Orazkul onuň günäsini ötene meňzeýärdi. «Sen akly çaşan gojany bagyşla! – diýip, ol hyýalynda Orazkula ýüzlendi. – Dün kanagat edip bilmän, çaganyň yzyndan gitdim, bagyşla. Olam bir ýalňyz ahyryn. Şonuň üçinem nebsiň agyrýar-da. Meni bagyşla. Bolan işi ýatdan çykar. Senem maňa keseki däl ahyryn. Gyzym bilen saňa bagtly bolmagy arzuw edýän däldirin öýdýänmi? Seniň öýüňden çykýan çaga sesini eşitsem, gyzymyň bagtly bolanyny bilsem, hudaý meniň duran ýerimde amanadymy alsada, garşy bolmaýyn. Şeýle bolsa ölüme gynanmak däl, hut begençden ýaňa möňňürerdimem. Sen meň günämi öt hemem gyzymyň göwnüne degme, haýys edýän. Işe gezek gelse welin, aýagymyň üstünde durup bilýäkäm işlärin. Näme diýseň, aýdanyňy edeýin...»

Kenarda, bir gyarakda duran kempir tutuş durky bilen, hereketi bilen: «Gaýrat et goja! Gördüňmi, ol seniň günäni bagyşlady. Meň aýdanymy etseň, ähli zat ýerbe-ýer bolar!» diýýärdi.

Oglanjyk uklap ýatyrady. Ol diňe niredendir bir ýerden tüpeň sesi çykanda bir gezek oýandy-da, ýene uklady. Dünki ukusyzlykdan, düşnüksiz düşýlerden halys bolan oglan çuň uka gitdi. Ol ukuda bolsa-da, ýumşak ýorganda aýagyňy uzadyp, yssy-sowugy duýman ýatmagyň lezzetlidigini duýýardy. Eger-de Bekey daýza bilen garry mama zeper ýetirmedik bolsalar, oglan gaty uzak wagtlaп ýatjakdy. Olar pyşyrdap gepleşmäge dyrjaşsalar, gap-gajy şaňnyrdadyp, oglany oýardylar.

– Hol, uly kerseni al. Kiçijik jamam alay! – diýip, daşky otagdaky garry gyssanmaç pyşyrdady. – Bedre bilen süzgüji özüm alaryn. Edil bilim uçup barýa-la. Näçe iş etdik. Ýöne, hudaýa şükür, hemme zat ýerbe-ýer.

– Şony diý-de, goýay. Menem gaty şat. Dün welin, ölmäge taýyndym. Güljemal bolmadyk bolsa, belkem, men özüme kast etmekdenem gaýtmazdym.

– Ýene näme diýjek! – diýip, garry ýüzüni kürşertdi. – Burç aldyňmy? Gideli. Siziň ýaraşmagyňyz üçin hudaýyň özi sebäp iberipdir. Gideli, gideli.

Gapydan çykyp barýarkalar:

– Ol entek ýatyrmy? – diýip, Bekey oglanjyk hakynda sorady.

– Ýatsyn. Nahar taýyn bolar welin, oňa ýyljajyk çorba getirip beräýeris.

Şondan soň oglan uklamady. Daşardan aýak sesi, galmagal eşidilýärdi. Nätanyş adamlaryň sesem gelýärdi. «Dünki gelen adamlar bolsalar gerek – diýip, oglan aýgyt etdi. – Diýmek, olar entek gitmändirler». Diňe Mömin aga görünmeýärdi, sesem eşidilmeýärdi. Ol niredäkä? Näme işleýärkä?

Daşardan eşidilýän seslere diň salan oglanjyk babasyna garaşdy. Ol dünki görnen sugunlar hakda babasy bilen gürrüň edişmek isledi. Öňümüz gyş. Sugunlara bede-de bermeli bolar. Olary adamdan ürkmez ýaly, biziň tokaýmyza öwrenişer ýaly etmeli. Ot bersek, ugruna seretseň, olar gapymyza-da gelerler. Iň gowy görýän iýmitini berseň.. Şolar nämäni gowy görýärkaler? Çaga suguny mydama zzyňa düşüp ýörer ýaly edip öwrenişdiräýseň. Belkem, ol oglanjyk bilen mekdebe-de gider?..

Oglan babasyna garaşýardy. Emma ol gelmeýärdi. Oňa derek garaşylmadyk ýerden Seýdahmet öýe girdi. Bir zatdan göwnihoş Seýdahmediň keýpi kökdi, çalarak yranýardam. Ol ýylgyryp, golaýrak gelende oglanjygyň burnuna spirtiň ysy urdy. Orazkulyň edýän bulagaýlyklaryndan, Bekey daýzanyň çekýän ezýetlerinden habar berýän ol ysy oglanjyk asla

halamaýardy. Şol ys sebäpli garry baba-da gün görmeyärdi. Seýdahmet arak içen mahaly, Orazkulyň tersine, şatlanýardy, gülýärdi, sag wagtam-a gaty bir akyllý adam dälde welin, içse birhili, samsyklaç görnüşe geçýärdi. Seýdahmet içen mahaly Mömin aga ikisiniň arasynda takmynan şeýleräk gürrüň bolýardy.

– Näme alasamsyk ýaly ýylgyrjyraýaň, Seýdahmet? Ýene içdiňmi?

– Men seni juda gowy görýän, aksakal. Ynanaý, aksakal, hut öz atam ýaly gowy görýän, aksakal.

– Wah, şu ýaş eliňdekä.. Özün ýalylar maşyn sürüp ýörler, sen bolsaň, diliňem aýlap bileňok. Seň ýaşyň mende bolsa, iň bolmanda, traktor-a sürerdim.

– Goşunda bolamda, komandir maňa traktor-maşyn diýen zatlardan hiç mahalam başyň çykamaz diýdi. Men pyýada goşuna degişli. Pyýada goşun bolmasa, işiň rowaç bolmaz...

– Pyýada goşun! Sendenem bir pyýada goşun bolarmy? Saňa barypyýatan ýalta diýerler, ýalta! Aýalyňa seret. Sen ýalagyň müňüsi bir Güljemala degmeýär.

– Şoň üçinem biz şu ýerde ýaşaýas-da, aksakal. Meňem ýeke özüm, Güljemalyňam ýeke özi.

– Saňa gep düşündirip bolmaz-la! – diýip, Mömin aga elini silkip goýberýär. – Özün öküz ýaly daýawam bolsaň, aklyň ýukarak-da.

– Mu-mu-mu! – edip Seýdahmet gülýär.

Soň ol gapyda durar-da, nireden eşidenem näbelli bir aýdymyny aýdar.

Adyr-adyr daglardan
Aýgyr münüp düşýäris.
O dünýäde ne gyzyk,
Gygyryşyp arak içýäris.

Büdür-südür daglardan
Bugra münüp düşýäris,
Bu dünýäde ne gyzyk,
Ýoldaşlar,
Şoň üçin arak içeliň!..

Aýdymyň ahyry gelmez. Sebäbi, Seýdahmet dagdan düşende düýe-de münär, horazam münär, syçanam münär. Gepiň keltesi, gymyldaýan zat bolsa hemmesine münär. Seýdahmet serhoş wagty sag wagtyndakydanam gowudy. Ol oglanjygyň pikirçe şeýledi. Şonuň üçinem keýpli Seýdahmet gapydan girende oglanjyk ony ýylgyryp garşy aldy.

– Wiý! – diýip, oglanjyga sereden Seýdahmet geň galdy. – Sen kesel ýatyrmyşyň diýdiler ahryryn? Sen-ä kesele meňzäňok. Bu bolşuň bolmaýar, gardaş. Sen daşarda ylgap ýörmeli ahryryn. – Ol oglanjygyň ýorganynyň üstüne gýşardy-da, ony basalaşdyrmaga, ogşaşdyrmaga başlady. Seýdahmediň agzyndan spirtiň ysy gelse, ellerinden, üst-başyndan täze etniň ysy göterildi. Onuň syrylmadyk eňegi oglanjygyň ýanaklaryny awatdy.

– Ýeri, boldy-la, Seýdahmet daýy. Hany, babam nirede? Näme üçin ol görnenok?

– Seň babaň, nemede, o ýerde... – diýip, Seýdahmet ellerini howada galgadyp, düşnüksiz hereket etdi. – Biz, neme... suwdan agaç çykardyk. Soňam, ýylanmak üçin içdik. Babaň şu mahal et bişirýär. Hany, tur-da, geýin, gideli. Bu ýagdaý bolmaz, ogul! Biziň hemmejäimiz o ýerdekek, seň ýeke özüň...

– Babam maňa ýorgandan turma diýdi.

– Hany, gutar. Gideli, göreli... Olar ýaly waka her gün bolup duranok. Bu gün toý. Hany, gideli, eliňem ýaga batar, çemçäňem ýaga batar, dodagyňam ýaga batar.

Seýdahmet serhoşyň gowuşgynsyz hereketleri bilen oglany geýindirmäge synanyşdy.

– Özüm geýerin – diýip, garşylyk görkezen oglan hereket edende entegem başynyň aýlanýandygyny, ysgynynyň azdygyny duýdy.

Serhoş Seýdahmet oglanyň aňyna-maňyna garamady. Ol öz ýanyndan öýde ýalňyz galdyrylan oglana, şeýdip ýagşylyk edýändirin öýtdi. Onda-da çemçäň ýaga, eliň ýaga, dodagyň ýaga batmaly günü öýde ýeke ýatmak gelşikli dälmiş.

Başy aýlanyp, zordan hereket edýän oglan Seýdahmediň yzy bilen öýden çykdy. Asmandaky bulutlar çalt hereket edýärdiler. Oglan eýwana barýança howa iki gezek üýtgedi, gözüňi gamaşdyrýan ýiti gün, ýakymsyz alagaraňkylyk bilen çalyşdy. Oglanjygyň göwnüne bolmasa, şol sebäpli onuň kellesi agyrdy, şemalyň güýji ýüzüne ojakdan göterilýän tüssäni urdy. Onuň gözleri awady. «Bu gün kir ýuwyň bolsalar gerek» diýip, oglan içini geplettdi. Sebäbi, wagtal-wagtal mähnet gazany ataryp, üç hojalygyň kirini ýuwmaga ýeter ýaly suw gyzyrdyrdylar. Suw gyzyrdyrylan gazana ýeke adamynyň dagy güýji hem ýeter ýaly däl. Gazany Bekeý daýza bilen Güljemal ikisi galdyrýardylar. Oglanjyk şol kir ýuwulýan günü halaýardy. Birinjiden-ä, açyk meýdandaky ojagyň ody bilenem oýnamak bolýardy, öýdäki ýaly howply däl, ikinjidenem ýuwulýan eşikleri asmak hezil bolýardy. Ak, gök, gyzyň eşikler, matalar töweregi bezeýärdi. Oglanjyk asylygy eşiklere golaý barmagy, ýumşak matalara ýaňagyny degirmegi halaýardy.

Bu gezek welin, işkdäki ýüplerden geým-gejim aslymandy. Ojakdaky ot güwläp ýanyýardy, tümmek et gaýnadýan gazanyň agzyndan bug göterilýärdi. Et eýýäm bişipdi, töwerege ýaýraýan ys agzyňy suwardýardy. Aýagy hrom ädikli, egni täzeje gyzyň köýnekli Bekeý daýza, owadan ýaglygyny boýnundan arkasyna taşlap, gazanyň köpügini aýyrýardy. Mömin aga onuň gapdalynda dyzyna çöküp, ojagyň oduny ölçerýärdi.

– Ana, seň babaňam bar! – diýip, Seýdahmet oglana ýüzlendi. – Ýör, ýanyna baraly!

Seýdahmet ýene:

Adyr-adyr daglardan

Aýgyr münüp düşeliň, – diýip aýdymyna başlady welin, eli paltaly, kellesi syrylan Orazkul saraýdan boýnuny uzatdy. Onuň ýenlerem çermelendi.

– Sen nirä ýitirim bolduň? – diýip, ol Seýdahmediň üstüne haýbat bilen gygyrdy. Soňam şofýora tarap baş atdy. – Myhmana-ha odun aýyrýar, senem, bolgusyz aýdym aýdyp ýörsüň...

Seýdahmet şofýora tarap yöneldi-de, Orazkuly köşeşdirdi.

– Odun aýyrmak hiç, Orazkul. Men ynha... Hany, gardaş, paltany ber!

Oglanjyk ojagyň başynda dyzyna çöküp duran babasynyň ýeňse tarapyndan bardy.

– Baba!

Goja oglanyň sesini eşitmedi.

Oglanjyk babasynyň egnine elini ýetirdi.

– Baba!

Mömin aga yzyna bakanda oglan ony tanamady. Goja kişi hem serhoş bolsa nädersiň! Oglanjyk babasynyň çalarak serhoş bolan wagtynam ýatlap bilmedi. Mömin aga bir owurt-ýarym owurt aragy Yssykköl gojalarynyň patasynda içäýmese, içgi bilen ugry ýokdy. Şolar ýaly patalarda hatda aýallara-da içgi hödürleýärdiler. Başga mahal welin, goja içginiň golaýyndanam geçmeýärdi.

Mömin aga oglanjyga tarap haýsydyr bir düşnüksiz hem kesekiniňki ýaly nazar aýlady. Onuň ýüzi gyp-gyzyldy, oglana gözi düşensoň-a ol hasam gyzardy. Birdenem, onuň ýüzi agardy.

Goja gyssanmaç ýagdaýda aýagyna galdy.

– Saňa näme boldy? – diýip, ol oglany gujaklady, bagryna basdy. – Saňa näme... Näme bold-a? – Şol sözlerden başga zat diýmäge ýaşulynyň dili aýlanmady. Onuň diline badak atyldy.

Gojanyň tolgunmasy oglana geçdi.

– Sen dümewlediňmi, baba! – Oglan biynjalyk bolup sorady.

– Ýok, ýok – diýip, Mömin aga aljyraňňy jogap gaýtardy. – Sen birazajyk gez, oýna. Men şu odunlary, neme...

Goja agtygyny itekläp diýen ýaly özünden daşlaşdyrdy. Ol göýä bütün dünýädenem ýüz öwürýän ýaly maňlaýyny ojaga tarap tutdy. Dyzyna çöküp oturan goja hiç ýere bakman, diňe ojaga garady. Ol oglanyň bijaý gaty görüp, aljyraňňy ýagdaýda ädim urup, odun aýryp duran Seýdahmediň ýanyna gideninem duýmady.

Oglan babasy bilen, asyl daşarda näme bolup geçýäninden bihabardy. Ol diňe saraýyň gapysyna baranda tüý tarapy ýere edilip ýazylan ullakan deriniň üstünde gaty kän mukdardaky gyzylymtyl etiň üşşüp durandygyny gördi. Deriniň gyralaryndan entek ganam akyp ýatyrdy. Öldürilen malyň gerekmejek iç-goşlarynyň zyňlan ýerindäki it ony-muny çekeleşdirýärdi. Et üşmeginiň ýanynda bir ullakan garaýagyz adam çommalyp otyrdy. Ol nätanys adam Koketaýdy. Koketaý bilen Orazkul elleri pyçakly et pudarlaýardylar, tellenen eti, süňki howlukman deriniň üstüne oklaýardylar.

– Nähili gowy ysy bar, agzyňy suwardyp barýar! – diýip, garaýagyz adam elindäki eti çalarak ysgap, ýogyn sesi bilen ýüregindäkini daşyna çykardy.

– Al, al. Öz paýyň üstüne taşlaý! – diýip Orazkul sahylyk etdi. – Seň gelen günün hudaý öz sürüsinden bize şamlyk berdi. Bular ýaly baýlyk her gün gabat gelip durmaýar. Şony diýen Orazkul hykylap-haşlap ýerinden turdy-da, ýogyn garyna seretdi. Çaky, ol garnyny gowy doýrana meňzeýärdi, eýýäm keýpi hem kökläýen ýalydy. Ol zordan demini alýardy, özüne birneme dynç bermek üçin zol-zol kellesini ýokaryk galdyrýardy. Onuň sygyryň ýelni ýaly dolmuş ýüzi göwnühoşlukdan hem doklukdan ýaña ýalpyldap durdy.

Saraýyň burçunda sugunyň kellesini gören oglanjyk garaşylmadyk ýagdaýa uçrany sebäpli aňk bolup agzyny açdy, onuň endamy üsedip gitdi. Gara taşlanan, eýýäm çaň basan gana boýalan kelle oglanyň başyny aýlady. Ol ýol gyrasyna zyňlan töňňäni ýatladýardy. Kelläniň gapdalynda dyzdan kesilen dört sany aýak ýatyrdy.

Ol aýylganç ýagdaýa oglan haýran galyp seretdi. Ol öz gözlerine-de ynanmady. Onuň öňünde Ene Sugunyň kellesi ýatyrdy ahyryn. Ol bu ýerden gaçyp, ümdüzine tutduryp gitmek isledi, emma aýaklary diýen etmedi. Oglan wagşylyk bilen görkden gaçyrylan sugun kellesine seredip durdy. Ol kelle hut düýnem töwerege görk berip gezen sugunyň kellesidi. Ol kelle hut düýnüň özünde derýanyň beýleki kenarynda durup, oglana üns bilen sereden, oglanyň bolsa şaha dakyp sallançak getirmegi gaýybana haýyş eden sugunynyň kellesidi. Şol gören haýwanyň, şol gören gозelligiň az salmyň içinde ýürekgyýyjy et üşmegine öwrülmegi oglany halys aljyratdy. Şol sugunyň kellesini, aýaklaryny kesip, nähili edip, hapa ýere taşlap bildilerkä?

Oglanjyk bu ýerden gitmelidi. Emma ol aljyraňňy ýagdaýa düşdi, bu bolan işleriň näme üçin bolýandygyna-da akyl ýetirip bilmedi. Şol garaýagyz adam üşmek etiň arasyndan bir böwrek tapdy-da, ony pyçagyň ujuna dürtüp, oglanjyga tarap uzatdy.

– Me, muny oda ýapyp iý. Gaty tagamly bolar!

Oglanjyk gymyldamadam.

– Al diýilýä saňa! – diýip, Orazkul buýruk berdi.

Oglanjyk şeýdýäninem bilmän, elini öňe uzatdy. Ol heniz gyzgynam gaçmadyk böwregi özüniň sowuk aýasynda gysyp durdy. Ol Ene Sugunyň böwregi bolmaly ahyryn! Şol mahalam Orazkul şahdan tutdy-da ak sugunyň, kellesini ýerden göterdi.

– Bäý, muň agyrdygyny! Şahynyň özem esli çyksa gerek. Ol kelläni töňňäniň üstünde keseligine goýdy-da, paltasyňa ýapyşyp, kelläni çapmaga taýynlandy.

– Ana saňa şah! – diýip, paltanyň çüňküni şahyň çykan ýerine sokan badyna gygyrdy. Soňam Orazkul oglanjyga tarap gözünü gypdy. – Bu şah seň babaň üçin! Ölen badyna biz onuň mazarynyň üstünde ýadygärlik oturdarys. Indiden beýlägem ol bize hormat goýaňyzok diýsin-dä. Mundan betere bir hormat bolarmy? – Ol paltasyny ýokaryk göterip loh-lohlap güldi. – Bular ýaly şah mazaryň üstünde goýuljagyny bilseň-ä, şu günem ölseň ir bolmaz.

Şah ýan bermeýärdi. Ony çapaýmak aňsat däl ekeni. Serhoş Orazkul paltany dogry tutmaýany üçin, ikinji gezek uranda öňki urulan ýere gabat hem gelmeýärdi. Ol ýagdaý onuň gaharyny getirýärdi. Kelle töňňeden taýyp düşýärdi. Şonuň üçinem Oraz kul kelläni töňňeden düşürmeli boldy. Bolsa-da, her palta degende, kelle esli ýere süýşýärdi. Orazkul onuň zyzndan kowýardy.

Kellä her gezek palta degende oglanjyk sandyraýardy, ýygrylýardy, emma bu ýerden gitmegi welin, başarmaýardy. Ol edil haýsydyr bir gara güýjüň syýnyndan ýapyşyp sypdyрмаýan düşündäki ýaly ýagdaýda galyp, Ene Sugunyň doňup galan gözlerine, palta ýan bermeýän kellesine seredip durdy. Sugunyň gözi gyrpyldamaýaram, ýumulmaýaram. Çapym-çapym bolan kelle, bireýýäm guma bulaşyp, öz asyl suduryňy ýitiripdi. Ýöne haýwanyň gözleri welin, öňki aýdyňlygyna, arassalygyna galyp doňup duran nazar bilen özüne ölüm getiren dünýäni synlaýan ýalydy. Serhoş Orazkulyň paltasy sugunyň gözüne deger öýdüp oglan howpurgady.

Kelläniň şol bir bolşudy, çapylmaýardy. Ýagdaýa gahary gelen Orazkul bolsa, guduz açan ýaly bolup hereket etdi, paltanyň ýüzi gabat gelse-de, ýeňsesi gabat gelse-de, kelläniň üstünden inderip başlady.

– Beýtseň-ä sen şahy döwersiň. Hany, paltany bärlik ber! – diýip, Seýdahmet oňa golaý bardy.

Paltany asmana galgadyan Orazkul:

– Güm bol. Özüm bir zat ederin! – diýip, boguk sesi bilen gygyrdy.

– Özüň bil! – diýip, tüýküriň Seýdahmet öýüne tarap yöneldi.

Garaýagyz pyýada-da, öz et paýyny alyp Seýdahmetdiň yzy bilen çykyp gitdi. Kellesi aýlaw Orazkul bolsa sugunyň kellesini pytratjak bolup azap çekmesini dowam etdi. Kesesinden seretseň, Orazkul kimdir birinden könenen galan aryny alyana meňzeýärdi.

– Seň bir eneňi... – diýip, jansyz kelle eşidýän ýaly, Orazkul agzyny köpürjikledip, paýyş sögündi, ýañadandan bat alyp, kelläniň üstüne hüjüm etdi. – Seň köküňe ýanyp bilmesem, Orazkul adym itiň guýrugyna. Ine, saňa! Me, saňa! Kelleçanak jaýrylyp, saga-sola ownujak süňkler atyldy.

Palta sugunyň gözünüň üstünden inende oglanjyk içini çekdi. Para-para bolan bäbenekden goýy gara suwuklyk akdy. Göz öldi, ýok boldy, boşap galdy. Günäsiz kellä bolan gahar-gazabyny Orazkul diňe hereketinde däl, dilinde-de beýan etdi.

– Senden güýçlüräk kellänem men kül edip bilerin. Seňkiden berkräk şaham men döwüp bilerin!

Sugunyň maňlaýyny ýarmak ahyr başartdy. Şondan oň Orazkul paltasyny bir tarapa taşlady, sugunyň kellesinden aýagy bilen basyp, şahy bar güýji bilen gaňyrdy. Şah, sogrulýan ağaç köki ýaly şatyrda ses etdi. Ol oglanjygyň dilegi bilen Orazkula hem Bekeý daýza sallançak getirmeli şahdy.

Oglanjygyň ysgyny gaçan ýaly boldy. Ol yza dolandy. Onuň elindäki böwrek guma garyldy. Oglan hiç zada üns bermän, saraýdan daşlaşdy. Ol adamlaryň gözüniň alnynda ýykylaryň ýa-da gaýtararyň öýdüp gorkdy. Ýüzi ak tam bolup, maňlaýyna sowuk der gelen ysgynsyz oglan sugunyň eti gaýnap duran ojagyň ýanyndan geçmeli boldy. Gazanda et gaýnaýardy, gazandan bug çykýardy. Mömin aga hem henizem oduň öňünde çöküne düşüp otyrды. Oglanjyk öz petigara babasynyny biynjalyk etmek islemedi. Ol çaltrak öz ýorganyna ýetip, başy bilen basyrynyp ýatmak isledi. Hiç zat görünmesinem, eşidilmesinem, ýatlanmasynam...

Oglanjyga Bekeý daýza gabat geldi. Ýaraşyksyz bezenen, yüz-gözi Orazkulyň salan tagmalaryndan doly Bekeý daýza ýerliksiz şatlanýardy, bol ete duşanyňa begenýärdi.

– Saňa näme bolýar? – diýip, ol oglany saklady.

– Meň kelläm agyrýar.

– Wah, sen meň näsagjam! – diýip, ol näzirgeýän ýaly bolup, oglany ogşajak boldy.

Bekeýem serhoşdy. Onuňam agzyndan aragyň ýigrenji ysy kükäp durdy.

– Bujagazyň kellejigi agyrýamyş. Kellejigiňden aýlanaýyn, ezizjigim. Belkem, seň nahar iýesiň gelyändigir?!

– Ýok. Nahar iýjek däl. Meň ýatasym gelyär.

– Ýatasyň gelyän bolsa, ýör, men seni ýatyraýyn, ballym jan. Seň ýeke özüňi ýatyryp bolmaz ahryryn. Bize özümiziňkilerem, myhmanlaram ýygnanjak. Naharam eýýäm taýyn diýen ýaly. – Şeýdip, Bekeý oglany özi bilen alyp gitdi.

Olar yza dolanyp, ýene ojagyň gapdalyndan geçenlerinde ýüzi jozzuk ýaly Orazkul saraýdan çykdy. Ol Ene Sugunyň şahyny Mömin aganyň gapdalyna gedemlik bilen taşlady. Goja ýerinden turdy.

Orazkul gaýnatasyna ünsem bermän, gapdalda duran bedräni başyna göterdi. Onuň ýakasyndan suw syrykdy.

– Indi arkaýyn ölüp bilersiň! – diýip, ol suw içmesiniň arasyny kesip, goja habar gatdy, ýene bedrä eňegini basdy.

– Seni hudaý ýalkasyn, balam. Indi men ölümden gorkman. Taňry ýalkasyn! – diýen sözleri oglanjyk eşidip galdy. Ol öz bedeninde gowuşgynsyzlyk duýdy.

– Men öýe gitjek...

Bekeý daýza ýan bermedi.

– Ýeke özüň o ýerde işiň ýok! – diýip, ol oglany zor bilen alyp gitdi, burçdaky krowata eltip ýatyrdy.

Orazkulyň öýünde ähli zat şagalaňa taýyn edilipdi. Ol aladalary garry mama bilen Güljermal gelin boýun alypdy. Bekeý daýza bolsa öý bilen daşardaky ojak aralykda dokma ýüwürdüýän ýaly yza-öňe gatnap ýördi. Şagalaňdan öňürti çaýlamagy ýürege düwen Orazkul bilen Koketaý gülli düşekçäniň üstünde ýelek ýassygy tirsekläp ýatyrdy. Olar birden hasam ulumsy görnüşe geçip, gabarylyşdylar. Seýdahmet olaryň käsesine çaý goýup berýärdi.

Oglanjyk bolsa burçda ümsümje ýatyrdy. Ol ýygrylýardy, tolgunýardy. Ol ýene üşüdp başlady. Oglan ýerinden turup, çykyp gitmek isledi, emma şeýdäýse, iki ätmänkä gaýtararyň öýtdi. Şonuň üçinem ol bokurdagyndaky düwni kynam bolsa saklady, artykmaç hereket etmägede çekindi.

Kän wagt geçmänkä aýallar Seýdahmedi daşaryk çagyrdylar. Soň ol içi bugaryp duran etli ullağan kerseni göterip gapyda peýda boldy. Ol zordan göterip gelen tabagyny Orazkul bilen Koketaýyň öňünde goýdy, Seýdahmetden soň aýallaram telim dürli nahar alyp geldiler.

Ýañadandan oturdylar, pyçakdyr, tarelkalar taýyn edildi, Seýdahmet bulgurlara arak guýuşdyrdy.

– Aragyň komandiri özüm boljak! – diýip, ol burçda duran çüýşelere tarap baş atyp, sesine bat berdi.

Öýe iň soňky bolup gelen Mömin aga boldy. Ol öňki ýaşula meňzemeýärdi, çakdanaşa mysapyrdy, düşnüksiz sypatdady. Ol özüni bir burça atmak isledi. Emma gaty tarhanlyk eden Koketaý ony öz ýanynda oturtmak isledi.

– Aksakal, bäräk geçiň!

– Taňry ýalkasyn, oglum! – diýip, Mömin aga garşylyk görkezjek boldy. – Biz, biz bu ýerde.. biz öz öýümizde ahyryn.

– Ol dogry. Ýöne siz şu oturanlaryň iň ýaşulysy! – diýip, bir tutanyny tutan Koketaý Mömin agany özi bilen Seýdahmediň aralygynda oturtdy. – Bular ýaly şowly gün üçin içmeli bolar, aksakal. Şowly günün ilkinji sözem sizden bolmalydyr.

Mömin aga ardynjyrady.

– Şu öýde parahatlyk bolsun! Parahatlyk bar ýerinde-de bagt bolar, oglanlar.

– Dogry! Dogry! – diýip, adamlar bulgurlaryny göterdiler.

– Bu nä boluş? Ýok, ýok. Bolmaz. Köreken bilen gyzyňyza bagt arzuw edip, özüňizem içmejek bolýaňyzmy? – diýip, Koketaý ýüzi gyzaran Mömin aganyň üstüne hüjüm etdi.

– Bagt üçin bolsa, bolýa-da... – diýip, Mömin aga howlugdy.

Mömin aga oturanlary haýran edip, doly bulgury ahyryna çenli göterdi-de, çal başyny ýaýkaşdyrды.

– Berekella!

– Biziň gojamzam ýaş ýigitden pes dälidir!

– Ýok, siziň aksalyňyz ýagşy.

Gülüşdiler, gojadanrazy boldular, gojany magtadylar.

Öýüň içi gyzyp, dem almak kynlaşdy. Oglanjyk gara basan ýaly bolup ýatyrды. Onuň ýüregi bulanýardy, gözünü ýumýardy. Emma serhoş adamlaryň Ene Sugunyň etini iýip, agyzlaryny şapbyldadyşlaryny, ýilik soruşlaryny, çorba içişlerini eşidýärdi. Olar bir-biregi et bilen hezzetleýärdiler, bulgur çakyşdyrýardylar, ýalaňaçlanan süňkleri tarelkalara goýýardylar.

– Bu ýöne et däl, berre guzyň eti, berre guzyň! – diýip, Koketaý agzyny şapbyldatdy.

– Dagda ýaşap, bular ýaly et iýmesek, biz akmak bolarys ahyryn! – diýip Orazkul öwürdi.

– Dogry aýdýaň. Bu ýerde ýaşabam, ganlyja et iýmejek bolsaň! – diýip, Seýdahmet onuň goltugyna garpyz gysdyrды.

Ene Sugunyň etini hemmeler öwdi. Garry mama, Bekey daýza, Göljermal gelin, hatda Mömin aga-da sugunyň etini öwdi. Tarelka salyp oglanjyga-da et äberýärdiler, beýleki naharlardanam onuň paýyny berýärdiler. Ahyr onuň näsagdygyny bilen serhoş adamlar azar bermelerini bes etdiler.

Ogланjyk dişlerini gysyp ýatyrды. Şeýtse, ýürek bulanmasy azalar öýdүp çak edýärdi. Has beterem ony biynjalyk edýän zat özüni ejiz hasaplamasydy. Näme üçin ol Ene Suguny öldüren adamlaryň garşysyna gidip bilmeýär. Näme üçin ol Ene Suguny ölümden halas edip bilmedi? Ogланjyk çaga arzuwçylygy bilen her hili zatlary göz önüne getirip görýärdi. Ganhorlara çäre görer ýaly gudrat hakda hyýal ýüwürdüýärdi. Bu adamlar görlүp-eşidilmedik jenaýat etdiler ahyryn. Emma ol hyýalynda Gulubegi kömege çagyrmakdan başga zadyň üstünden baryp bilmedi. Hawa, ol özi ýaly ýaş şofýorlar bilen şol gaýly gije bede äkitmäge gelen soldat güpbүli

Gulubegi göz önüne getirýärdi. Gulubeg oglanjygyň henize çenli gören adamlarynyň arasynda Orazkula çäre görüp biljek, onuň hyýanatyny ýüzüne basyp biljek ýeke-täk kişidi.

Oglanjygyň haýyşy boýunça boýnundan awtomat asylygy Gulubeg ýük maşynyny haýdadyp gelýär-de:

– Hany, ganhorlar nirede? – diýýär.

– Olar şu ýerde!

Gulubeg oturanlara tarap awtomatyny çeneýär-de:

– Eliňizi galdyryň! Biriňiz ýeriňizden butnasaňyz... – diýip, haýbat atýar.

Öýdäkiler doňup galýarlar. Gorkudan ýaňa olaryň agzyndaky etlerem doňup galýar. Agyzlary etden doly, elleri süňkli serhoş adamlar gymyldabam bilmeýärler.

– Hany, it ogly, ýeriňden tur! – diýip, Gulubeg Orazkulyň çekgesine awtomaty direýär welin, Orazkul sakawlap, onuň önünde dyza çökýär.

– Aman beg. Meni öldürme!

Gulubeg pälinden gaýdar ýaly däl.

– Hany, daş çyk, haramzada! – Ýaş ýigit Orazkulyň semiz syrtyňa depip, ony öýden çykmaga mejbur edýär.

Beýlekilerem ýürekleri ýarylan ýaly bolup, Orazkulyň yzyna düşýärler.

– Haýatyň önüne geçip dur! – diýip, Gulubeg Orazkula buýruk berýär. – Ene Suguny öldüreniň üçin, onuň sallançak getirmeli şahyny keseniň üçin saňa ölüm jezasy berilýär!

Orazkul özüni ýere goýberip, urunýar, çabalanýar, ýalbarýar.

– Meni öldürmäh. Mende çaga-çuga-da ýok ahyryn. Giň jahanda men ýalňyz. Meni öldürmäh! Ogul-gyzymam ýok...

Onuň gedemligi, batyrlygy, dogumlylygy nirä ýitirim boldy! Bigaýrat, ejiz, gorkak. Beýle adamyny öldürmegem mertlik dälidir.

– Ýeri, öldürmäýeli! – diýip, oglan Gulubeg eýzlenýär.

– Gowusy, Orazkul diýilýän adam bu ýeri terk etsin. Gitsin, gaýdybam, görünmesin. Onuň asla geregi ýok.

Orazkul yerinden turýar, balagyny çekişdirýär, yzyna seretmäge-de gorkup, giň galife balagyny süýröp gaçýar. Emma Gulubeg ony saklaýar.

– Aýak çek. Biz saňa in soňky sözümi aýtjak. Ömrüň ötyänçä-de seň çagaň bolmaz. Sebäbi, sen ýaramaz adam, içigara adam. Seni hiç kim sylamaýaram, halamaýaram. Seni tokaýam, agajyň ýekeje şahasam, hatda otlaram seni halamaýar. Sen faşist. Özüňem güm bol. Gaýdybam şu yerlerde garaň görünäýmesin.

Orazkul yzyna garaman gaçýar.

Gulubeg ony gorkuzmak üçin awtomaty asmana tutup, birki gezek atýar, «hahahaýlap» gülüp goýberýär.

Oglan begenýär, şatlanýar. Orazkul tokaýa sümüp gözden ýitensoň, Gulubeg beýlekilere eýzlenýär.

– Siz nädip Orazkul ýaly ýaramaz adam bilen ýaşap bildiňiz? Utanmadyňyzmy- uýalmadyňyzmy?

Oglan ýeňillik bilen dem alýar. Adyl sud amala aşdy. Öz arzuwyna gark bolan oglan özüniň nirede ýatandygynam, adamlaryň haýsy sebäp bilen şagalaň edýändiklerinem ýadyndan çykardy.

Oturanlaryň gülküsi oglanjygy öňki ýagdaýyna getirdi. Ol gözüni açyp, diň saldy. Mömin aga içerde ýokdy. Bir iş bilen çykandyr-da. Aýallar gap-gaçlary ýygnaşdyrýardylar, çay bermegiň

aladasyny edýärdiler. Seýdahmet bir zat gürrüň berýärdi. Oturanlar onuň aýdanlaryna hezil edinip gülýärdiler.

– Yzy näme?

–Aýdyber!

– Ýene bir gezejik gaýtalasana! – diýip, gülüp-gülüp, içini tutup ýatan Orazkul haýys etdi. – Sen ony nädip gorkuzdyň? Waý, içim gyryldy...

– Ol şeýle boldy – diýip, Seýdahmet höwes bilen gepläp başlady. – Sugunlaryň üçüsem tokaýyň gyrasynda duran ekeni. Biz olara golaýrak baryp, atlary bagladyk welin, aksakal ýanyma geldi. Ol meniň elimden ýapyşýar-da: «Biz buggy ahyryn, biz sugunlara ok atmaly däl» diýýär. Sugunlar biziň ata-babalarymyzmyş. Ýaşulynyň özem edil çaganyň garaýşy ýaly nazar bilen maňa seredýär. Ýalbarýar. Meň welin, şeýlebir gülküm tutýar. Zordan saklanaýýan. Men oňa gara çynym bilen: «Näme, seň türmä düşmek meýliň barmy?» diýýän, «Ýok» diýýär. «Ýok bolsa, seň ol ertekijigiň adamlaryň aňsyz wagty sen ýaly pukarany aldamak üçin baýlaň tapan ertekisi ahyryn». Ol agzyny hatap ýaly açýar. «Biderek gürrüň etme» diýýär. «Biderek gürrüňi sen edýän. Olar ýaly köne pikiri kelläňden çykarmasaň, ýazmaly ýerine ýazaryn welin...»

– Ha-ha-ha! – edip, oturanlaryň hemmesi birden güldi. Orazkul welin, beýlekilerdenem gaty gülýärdi.

– Soň sugunlara golaý barýas. Başga haýwan bolanlygynda bizi görenden ökjäni götererdi welin, bu kemakyl sugunlar bizden gorkmaýan ýaly gaçmalydyram öýdenoklar. Gaçmasaňyz biz üçin gowy! – diýip, serhoş Seýdahmet öwüندی. – Men öňden barýan, aksakalam yzdan. Şol mahalam men şu ömrümde garga-da atyp görmändigim hakda oýlanýan. Okuň boş geçse, tokaýa siňip giden sugunlary tapjak gümanyň barmy? Derrewem dagdan aňryk geçerler. Bular ýaly awy hem elden beresiň gelenok. Aksakalymyzyň bolsa awçydygy, bir mahallar aýynam urup ýykandygy ýadyma düşýär. «Ine, aksakal, şuňa-ha tüpeň diýýäler. Sen atmaly bolýaň». Ol örgökden gelip: «Özüň at!» diýýär. «Men serhoş ahyryn» – diýip, aýagymyň üstünde zordan duran kişi bolýan. Derýadan agajy çykaramyzsoň, siz bilen bir çüýşäni boşadanymyzy aksakal görüpdi, ahyryn. Ana, şolam maňa tutaryk boldy.

– Ha-ha-ha!..

– «Men bu mahal tüpeň atyp bilmen. Atsamam, netije bolmaz. Sugunlar gaçar. Yzymyza boş barsagam, nähili boljagyny özüň bilýäň. Gör-dä. Şu ýere ikimiz ýörite iberlendiris» – diýýän. Sesini çykarmasa-da, goja tüpeňe welin, ýapyşanok. «Agryňa çydasaň, mün ýaşa» – diýip, tüpeňi taşlaýan-da, giden kişi bolýan. Aksakal meniň yzymdan ýöreyär. «Maňa-ha hiç – diýýän. – Maňa haatyň gulagy ýaly dep-deň, Orazkul işden kowsa, sowhoza baryp, işe giräýmeli welin, bu ýaşdan soň sen nirä gidersiň?» Goja dymýar. Şeýdibem syr bildirmän hiňlenen bolýan:

Goňur-goňur daglardan

Dor taý münüp düşdüm men.

Goňur täjir gapyny aç...

– Ha-ha-ha!..

– Meniň serhoşdugyma ynanan aksakal tüpeňiň yzyndan gitdi. Menem yzyma dolandym. Mömin aga ikimiz dawa edýänçäk, sugunlaram birneme aňryk giden ekenler. «Oýlan, goja. Daşlaşsalar urup bilmersiň. Heniz ürkmänkäler at» diýýän. Ahyr goja ýüregini bire baglady. Özem jynly ýaly: «Meň günämi öt, Ene Sugun, günämi öt!» diýip pyşyrdayar. Men bolsa oňa bir aýdanymy aýdyp duryn. «Samrasaňam samra welin, sugunlar gaçaýsalar, özüňem şolar bilen tokaýda galmaly bolarsyň».

– Ha-ha-ha!..

Serhoşlaryň galmagaly, gülküsi oňküsindenem erbet etdi. Onuň kellesi şatlap barýardy, endamy titreýärdi. Göwnüne bolmasa, kimdir biri agyr aýagy bilen onuň kellesine depen ýalydy, kimdir biri onuň kellesini kesip taşlan ýalydy, kimdir biri onuň gözünü paltalajak bolýan ýalydy. Oglan paltanyň aşagyndan sypmak üçin urunýardy, Gyzdymakdan ýaňa halys der basan oglan birdenem sowuk suwly derýanyň içine düşdi. Ol akar suwuň ak balygyna öwrüldi. Guýrugy, teňnesi, ýüzgüji...hemmesi balygyňky bolup, diňe kellesi özüniňki bolup galdy. Üstesine-de, ol kelle aýylganç agyrýardy. Ol garaňky hem sowuk suwuň aşagynda ýüzüp barşyna indi ömürlük balyk bolup galjakdygy, hiç mahal yzyna dolanmajakdygy hakda pikir edýär. «Dolanman, hiç mahal dolanman. Gowusy, balyk bolup ýaşamaly, balyk bolup ýaşamaly...»

Oglanjygyň krowatdan düşüp, daşaryk çykanynam hiç kim görmedi. Ol zordan burçdan aýlanmaga ýetişdi. Ögedi. Elini diwara diräp oglanjyk urundy, iňledi, aglady, gözýaşyň arasy bilenem:

– Gowusy, men balyga öwürüýin. Men bu ýerden ymykly gideýin. Men balyga öwürüýin! – diýip, samrady.

Orazkulyň öýünden serhoş adamlaryň galmagaly eşidilýärdi. Wagşy sesler oglanjygyň kellesini lertzana getirýärdi, çekip-çydap bolmajak yza berýärdi. Göwnüne bolmasa, şol wagşy sesler zerarly oglanjyk azap çekýärdi. Birneme özüni dürsän oglan aňyrlýgyna ýöredi. Işikde jandar ýokdy. Ody sönüp giden ojaýyň ýanyna ýetende oglan babasyna sataşdy. Mömin aga aýylganç serhoş halda ýatyrdy. Onuň gapdalynda guma bulaşyp Ene Sugnyň şahy ýatyrdy. Sugnyň kellesini bolsa it gemirýärdi.

Oglan egildi-de, gojanyň egninden tutup yralady.

– Baba, öýe gideli-le, öýe! Mömin aga jogap berip bilmedi, ol hiç zat eşitmedi, başy galmady. Aslynda ol nä ýagdaýyna jogap gaýtarsyn?

– Hany, baba, tursana, öýe gideli-le!

Mömin aganyň şu ýagdaýa düşmeginiň sebäbine çaganyň aklynyň çatýanam belli däl. Mömin aga öz etmişi üçin hasabat okaýardy. Ol öz ertekisiniň boş ýere däl-de, betbagt gyzynyň bagtynyň açylmagy üçin, dünýäden ötüp giden ata-babalarynyň hormaty üçin, galyberse-de, öz agtygy üçin oýlap tapypdy.

Indi bolsa gam-hasrat, namys oky bilen urlup ýykylan goja oglanyň sesine jogabam gaýtaryp bilmän, öli ýaly bolup ýatyrdy.

Oglan babasyny oýarmak üçin onuň ýanynda çommaldy.

– Kelläni galdyrsana, baba! – diýip, oglan haýyş etdi. Onuň reňki öçükdi, ysgynsyz elleri sandyraýardy, dodaklary titreýärdi.

– Baba, bu men. Eşidýäňmi? Meň kelläm agyrýar. Kelläm gaty agyrýar.

Goja iňledi, gymyldady, ýöne özüne gelip bilmedi.

– Baba, Gulubeg gelermikä? – diýip, oglanjyk gözýaşynyň arasy bilen birden sorag berdi, babsyny yralady. – Aýtsana, Gulubeg gelermikä?

Oglan gojany gapdala agdarylmaga mejbur etdi. Mömin aganyň ýüzi tot-tozandy, hapady, süllerlen sakgaljygy oňa hasam mysapyr görk berýärdi. Şol mahalam palta bilen çapylan sugun kellesi oglanjygyň göz önüne geldi. Gorkudan ýaňa yza tesen oglan:

– Men balyga öwürüljek. Eşitýäňmi baba? – diýdi – Men ýüzüp gitjek. Gulubeg geläýse, balyga öwürüldi diýip aýdarsyň.

Goja jogap bermedi.

Oglan aňyrlygyna gitdi. Ol derýanyň kenaryndan aşak indi-de, göni suwa girdi.

Oglanjygyň derýa girip, balyga öwrülip gidendigini entek hiç kim bilmeýärdi. Öýden serhoş adamlaryň aýdymy eşidilýärdi.

Örküç-örküç daglardan
Düýe münüp düşeliň.
Küýki täjir gapyň aç,
Ajy şerap içeliň!

Sen ýüzüp gitdiň. Sen Gulubeginiň gelerinede garaşmadyň. Haýp, sen onuň gelerine garaşmadyň. Sen näme üçin ýola düşüp, ylgabermediň. Eger-de sen şeýden bolsaň, Gulubege gürrüňsiz sataşardyň. Sen onuň maşynynam tanardyň. Eliňi galdyrardyň welin, Gulubeg seni tanap, maşyny saklardy.

– Sen nirä barýaň? – diýip, ol sorardy.

– Seň ýanyňa barýan! – diýip, jogap gaýtarardyň.

Ol seni kabina mündürerdi, Gulubeg ikiniz giderdiňiz. Öňden, ýol bilen hiç kimiň gözüne görünmeýän Ene Sugun ylgardy. Hiç kime görünmese-de, ol saňa-da görünerti.

Emma sen ýüzüp gitdiň. Sen hiç mahal akar suwuň ak balygyna öwrülmejegini, Yssykköle tarap ýüzüp gitmejegini, ak gämini görmejegini, oňa: «Salam, ak gämi! Bu men!» diýmejegini bilýärmidiň?

Diňe bir zat aýdyp biljek. Sen öz çagalyk dünýäň kabul edip bilmedik zadyňdan ýüz dönderdiň. Şol ýagdaý hem meni birneme köşeşdirýär. Sen bir gezek ýanyp, derrewem sönen ýyldyrym ýaly bolup dünýäden gitdiň. Ýyldyrym diýilýän zat asman tarapyndan döredilýär. Asman bolsa bakydyr. Şol ýagdaý hem meni birneme köşeşdirýär.

Ýene bir zat: çaganyň wyždany dänäniň içindäki tohum, şol tohum bolmasa, däne gögermeýär, ösmeýär. Şonuň üçinem öňümüzde bize her näme garaşa-da, entek adamlar dogulýarka, entek adamlar dünýäden ötyärkä hakykat diýilýän zat ähli zatdan ýokarda bolar...

Seniň bilen hoşlaşyp, öz sözleriň bilenem özüňe ýüzlenýäriň oglanjyk: «Salam, ak gämi, bu men!»

1970 ý.